

Ю. О. ІВАКІН

КОМЕНТАР
ДО
«КОБЗАРЯ»
ШЕВЧЕНКА

ПОЕЗІЇ ДО ЗАСЛАННЯ

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»

Київ 1964

В книзі подано наукове тлумачення текстів Шевченкового «Кобзаря» (посвіті до заслання), зокрема найскладніших художніх образів, побудованих на асоціаціях історичного, політичного, біографічного змісту, на алегоріях тощо. Розкрито літературно-історичні, соціальні та фольклорні джерела багатьох образів, прокоментовано як твори в цілому, так і окремі місця з них.

Розрахована як на літературознавців, так і на широкое коло читачів, які цікавляться творчістю геніального українського поета.

Відповідальний редактор
член-кореспондент АН УРСР
Є. П. КИРИЛЮК

ВІД АВТОРА

«За традицією ми зємо весь поетичний віршовий доробок Тараса Григоровича Шевченка «Кобзарем», хоч відомо, що так назвав поет лише невелику ранню збірку своїх поезій. Назва «Кобзар» дуже виразно підкреслює одну з основних рис творчості Шевченка — глибокий та органічний зв'язок її з народною творчістю»¹. До цих слів одного з кращих знавців Шевченкової поезії — М. Т. Рильського можна додати, що «Кобзарем» за традицією називають як повні, так і вибрані збірки поетичних творів (причому найчастіше, якщо вони надруковані в одному томі). Традиція називати книжки поезій Шевченка «Кобзарем» іде від назви першої збірки поета «Кобзар», що вийшла 1840 р. в Петербурзі і містила в собі лише вісім творів («Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч»). Вихід цієї маленької книжечки, яка ознаменувала початок нового етапу розвитку української літератури, справив таке глибоке враження на сучасників, що від того часу слово «Кобзар» стало невіддільним і від поезій Шевченка і від імені самого автора. Закріпленню традиційної назви «Кобзар» за посмертними виданнями поезій Шевченка сприяла ще та обставина, що й інші прижиттєві збірки його творів з різних причин зберегли цю ж назву. Друга збірка поезій Шевченка вийшла 1844 р. під назвою «Чигиринський Кобзарь и Гайдамаки, две поэмы на малороссийском языке» і являла собою перевидання поезій першого «Кобзаря», опрацьованих разом з частиною тиражу поеми «Гайдамаки» (назва збірки — не Шевченкова). Після 1844 р. Шевченко готує нову збірку поезій, в яку мали увійти неопубліковані твори цензур-

¹ М. Т. Рильський, Книга народу — Т. Г. Шевченко, «Кобзар», Держлітвидав, К., 1958, стор. 3.

ного змісту, а також, можливо, твори, надруковані в альманахах, окремими виданнями і в «Кобзарі» 1840 р. До цієї нової збірки Шевченко в березні 1847 р. написав передмову, у якій назвав її «другим «Кобзарем»². Арешт 1847 р. перервав роботу поета над підготовкою цієї збірки.

Незабаром після повернення із заслання Шевченко знову починає готувати до видання свої поезії. Він редагує і переробляє твори, написані з 1847 по 1858 р., і водночас клопочеться перед III відділом про зняття заборони з раніш виданих творів. Одержавши принциповий дозвіл на перевидання поезій, надрукованих у 40-х роках, Шевченко подає до цензурного комітету збірку «Поэзия Т. Шевченка, том I», яка складалася із опрацьованих разом видань «Чигиринский Кобзарь и Гайдамаки» та «Гамалія». Цю ж назву зберегла й інша — рукописна збірка Шевченка, яку він згодом подав до цензури замість першої (крім «Чигиринского Кобзаря и Гайдамаков» та «Гамалії», вона включала «Утоплону», «Наймичку» і, очевидно, більшість інших поезій 40-х років, надрукованих в тогочасних альманахах, а також «Давидові псалми» і сім неопублікованих уривків під заголовком «Отрывки из неоконченных и утраченных штук»).

Безперечно, що склали перший том своєї збірки виключно з творів, написаних до 1847 р. (звичайно, творів цензурного змісту), Шевченко планував вмістити в другому томі поезії, написані після арешту 1847 р. Цей план не здійснився, бо наполохана революційною репутацією Шевченка цензура повернула авторові рукопис, дозволивши йому тільки перевидання раніш надрукованих поезій. Після тривалих митарств у цензурі в січні 1860 р. нарешті вийшла збірка Шевченка, але вже під назвою «Кобзар», а не «Поэзия Т. Шевченка, том I». У «Кобзарі» 1860 р. вміщено майже всі опубліковані раніше українські поезії Шев-

² Щодо складу «другого «Кобзаря» є й інша думка. З того факту, що передмову 1847 р. Шевченко записав в окремий зошит, в якому записані також його поеми «Лілея», «Русалка», «Осіка», деякі дослідники виводять, що «другий «Кобзар» має складатися саме з цих трьох поезій. За І. Я. Айзенштоком, Шевченко планував видати поеми «отдельной книжкой как второй выпуск «Кобзаря» (Тарас Шевченко, Собрание сочинений в пяти томах, т. I, Гослитиздат, М., 1955, стор. 514). Три згадані поеми безперечно увійшли б до складу «другого «Кобзаря». Але сумнівно, щоб у новому виданні «Кобзаря» Шевченко обміжжився публікацією тільки трьох творів, маючи в рукописах великий запас неопублікованих поезій цензурного змісту.

ченка, написані до арешту, а також «Давидові псалми», що повністю друкувалися тут уперше.

Як бачимо, назва «Кобзар» у виданні 1860 р. була певною мірою вимушеною (цензурний комітет, дозволивши Шевченкові тільки перевидання надрукованих поезій, фактично примусив його, а, може, й формально зобов'язав змінити назву «Поезія Т. Шевченка, том I» на назву двох перших збірок його творів). Сам же поет, напевне, не мав на думці поширити назву «Кобзар» на зібрання всіх своїх поезій легального змісту. Але вихід цієї останньої прижиттєвої збірки, як і видання в тому ж році «Кобзаря Тараса Шевченка в переводах русских писателей», природно, сприяли тому, що після смерті поета видавці його творів поступово поширили цю назву на весь поетичний доробок Шевченка. Так, протягом 1861—1862 рр. «Основа» друкує під заголовком «Кобзар» неопубліковані поезії Шевченка. Назву «Кобзар» має перше посмертне видання його поезій, яке вийшло 1867 р. в Петербурзі. «Кобзар» 1867 р. (редактори М. Костомаров і Г. Вашкевич) включав уже твори, написані на засланні і після заслання. 1876 р. в Празі О. Русов видає двотомний «Кобзар», який фактично був першою спробою повного зібрання всіх відомих на той час українських поезій Шевченка (другий том містив нелегальні революційні твори). Щоправда, в празькому «Кобзарі» було кілька поезій, які в дійсності не належали перу Шевченка. Від того часу і до Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії і за кордоном виходило багато всіляких «Кобзарів», дуже відмінних і кількістю вміщених творів, і типом видання, і текстологічним рівнем³. Всі «Кобзарі», видані в Росії до першої російської революції 1905—1907 рр., містили лише легальні твори, бо царська цензура забороняла друкувати поезії відверто революційного змісту (були надруковані лише уривки деяких революційних поезій). Деяке полегшення цензурного режиму дозволило видати в 1907 р. у Петербурзі «Кобзар», який вмістив усі відомі тексти українських поезій Шевченка, здебільшого критично перевірені упорядником В. Доманицьким за автографами. Це був перший повний «Кобзар», виданий в Росії. Порівнюючи з першим повним «Кобзарем» 1876 р. та іншими «Кобзарями» XIX ст., «Кобзар» 1907 р. збагатився новознайде-

³ Про історію Шевченкових видань див. у доповіді Є. П. Кирилюка «Питання шевченківської текстології», «Збірник праць дев'ятої наукової шевченківської конференції», Вид-во АН УРСР, К., 1961.

ними творами і творами, ще не введеними в повні зібрання Шевченкових поезій (вони час від часу публікувалися в різних виданнях), зокрема такими видатними, як «Єретик», «Три літа», «Юродивий» та ін. Майже одночасно в 1908 р. І. Франко видає у Львові двотомний «Кобзар» — один з кращих «Кобзарів» свого часу (саме І. Франко перший вмістив у «Кобзарі» російські поеми Шевченка — «Слепую» і «Тризну»). «Кобзар» за редакцією Доманицького виходив до 1917 р. кількома виданнями, щоразу із більшими труднощами (видавався він і в перші роки після революції). В 1911 р. був накладений арешт на шість видань цього «Кобзаря», а в 1912 р. за ухвалою сенату цілком заборонено шість творів Шевченка, а п'ятнадцять дозволено друкувати лише з цензурними купюрами. Фактично, незважаючи на окремі поступки з боку цензури, революційні твори Шевченка за часів царизму зазнавали переслідувань аж до 1917 р. Хоч «Кобзаря» в дореволюційний час — покаліченого царською цензурою — читали й перечитували «прості» люди, як, може, ніде не читають жодну в світі книжку»⁴, тільки Великий Жовтень зробив уся без винятку Шевченкову творчість приступною для народу.

Від перемоги Великої Соціалістичної революції і до нашого часу твори Шевченка виходять щороку все зростаючими тиражами і «Кобзарями», і «повними зібраннями», і окремими поезіями, як мовою оригіналу, так і мовами інших народів Радянського Союзу. За роки Радянської влади вперше зібрано і опубліковано науково перевірений текст не тільки поетичної, а й всієї літературної спадщини Шевченка (з іншими редакціями і варіантами) у академічних Повному зібранні творів в десяти томах і Повному зібранні творів у шести томах. Загальне піднесення радянського шевченкознавства і, зокрема, шевченкознавчої текстології дає можливість видавати й популярні Шевченкові «Кобзарі» на високому науковому рівні.

Творчість Шевченка протягом більш ніж століття була й об'єктом і водночас знаряддям ідейної класової боротьби. Ще в деяких дореволюційних виданнях «Кобзаря» націоналістичні настанови їх буржуазних упорядників відбилися і на текстологічному рівні цих видань, і на їх складі, і особливо на вступних статтях і примітках, де творчість Шевченка тенденційно тлумачилася в націоналістичному дусі (вплив буржуазного шев-

⁴ М. Т. Рильський, Книга народу — Т. Г. Шевченко, «Кобзар», стор. 4.

ченкознавства позначився й на окремих виданнях Шевченка 20-х років в УРСР). Тепер, коли боротьбу за Шевченка, за висловом Є. П. Кирилюка, «перенесено на міжнародну арену», націоналістична фальсифікація Шевченкової спадщини стала особливо знахабнілою. Видання «Кобзарів» для сучасних націоналістів (чи то нью-йоркського, чи то вінніпегського, чи то мюнхенського гатунку)—це тільки привід для антирадянської і антикомуністичної пропаганди у вигляді всіляких передмов, коментарів, «інтерпретаційних» статей тощо. Прикладом такого остаточного виродження буржуазного шевченкознавства є вінніпегське видання «Кобзаря» в чотирьох томах під редакцією Леоніда Білецького (1952—1955). Для цього видання характерно, по-перше, те, що Шевченкові поезії потонули тут у фальсифікаторських коментарях і «інтерпретаціях», а по-друге, те, що самий текст Шевченка фактично теж сфальсифікований, бо надрукований не за тими редакціями, які відповідали останній волі автора, а за ранніми, які він згодом переробляв.

Спроби буржуазних націоналістів спекулювати ім'ям Шевченка, перетворити його «Кобзар» у знаряддя антирадянської націоналістичної пропаганди є безнадійними вже тому, що твори поета-революціонера виразно промовляють самі за себе: між революційною й гуманістичною творчістю Шевченка і ідеологією фашистсько-бандерівських ризунів — безодня. Але патріотичний обов'язок радянських шевченкознавців — вести з таким паплюженням Шевченкової спадщини невпинну боротьбу і «контрбатарейну», і наступальну. Боротися з націоналістичною фальсифікацією творчості Кобзаря треба не тільки безпосередньо полемікою (у своїй більшості «шевченкознавчі студії» націоналістів заслуговують не стільки на наукову полеміку, скільки на фейлетон сатирика), а й створенням справді наукових праць про Шевченка. Радянська шевченкознавча наука має безперечні досягнення як у виданні текстів Шевченка (саме такими, якими хотів їх бачити автор), так і в дослідженні життя й творчості поета. Своїми досягненнями наше шевченкознавство зобов'язане тому, що воно керується єдиною науковою марксистсько-ленінською методологією, яка вимагає від дослідника конкретно-історичного об'єктивного осмислення літературного процесу і відкидає однаково і суб'єктивістську сваволу, і буржуазний об'єктивізм. Звичайно, і в працях радянських шевченкознавців траплялися часом помилки (зокрема суб'єктивістського й вульгарно-соціологічного характеру). Але всі прояви вульгарного соціологізму або суб'ек-

тивізму в окремих працях 30—40-х років пояснюються відступом від керівних принципів марксистського літературознавства, в той час як сучасне буржуазне «шевченкознавство» своїм виродженням зобов'язане саме тому, що воно є «продуктом» націоналістичної ідеології.

Вже той факт, що націоналістична фальсифікація творчості Шевченка здійснюється переважно шляхом відповідного «роз'яснення» змісту його поезій або в окремих «студіях», або в примітках і статтях до Шевченкових видань, зобов'язує радянських шевченкознавців приділити особливу увагу науковому тлумаченню поезій «Кобзаря». Звичайно, спростування націоналістичного квазішевченкознавства — не єдина і навіть не головна мета наших шевченкознавців: вони працюють насамперед для радянського читача, в той час як сфера впливу мюнхенських або нью-йоркських фальсифікаторів обмежується еміграційними українськими колами капіталістичного світу.

Шевченко творив свій «Кобзар» 100—120 років тому, в добу кріпосницького самодержавства, яка для сучасного читача здається вже сивою давщиною з важко зрозумілим побутом і суспільними взаєминами. Поезії «Кобзаря», хоч і досі хвилюють нас силою вилитою в них поетичного чуття, породжені буттям, пристрастями й ідеями свого часу, і їх не можна до кінця зрозуміти, не знаючи реальних — об'єктивних і суб'єктивних — обставин їх створення і тих подій, фактів, імен, які в різній формі знайшли своє відображення в творах Шевченка. Тут на допомогу читачеві стають і синтетичні монографії типу книги Є. П. Кирилюка «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість», і розвідки, присвячені окремим творам поета, типу статті М. Т. Рильського «Балада Шевченка «У тієї Катерини» або М. Х. Коцюбинської «Перлина лірики Шевченка (Естетичний аналіз вірша «Не кидай матері...»)», і дослідження спеціальних проблем Шевченкової творчості (праці Є. Ненадкевича та ін.), і, нарешті, ті коментарі, які звичайно додаються до видань «Кобзаря».

Допомогти читачеві глибше зрозуміти зміст поезій Шевченка — мета й нашого «Коментаря до «Кобзаря». Основне його завдання — дати тлумачення текстів «Кобзаря». Труднощі, які стояли перед автором, зрозумілі. Це, насамперед, брак досвіду. В українському літературознавстві книжок такого жанру не було. Щоправда, російські літературознавці видали чимало коментарів до окремих творів класиків (найвідоміший з них — «Комментарий к «Евгению Онегину» М. Л. Бродського — кілька видань). Але

жодного коментаря до зібрання поезій, наприклад, Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Маяковського, досі не створено. Тимчасом написати коментар до зібрання поезій значно складніше, ніж до окремого великого твору. Труднощі виникають уже при виборі поезій для коментування. В процесі роботи над цією книгою ми прийшли до висновку, що не всі твори «Кобзаря» треба коментувати. Так, немає потреби в коментарях до тих, хай визначних за своїми художніми якостями віршів ліричного або пісенного змісту, текст яких зрозумілий читачеві і не потребує додаткових пояснень біографічного, історичного або літературного характеру. Не потребує коментування і зміст таких великих за розміром творів, як поема «Наймичка». З цих же причин зайвим було б тлумачити всі рядки твору, що коментується. Отже, коментуємо не весь «Кобзар», а лише ті твори, а в творах — ті рядки, що потребують пояснень. Подається, по-перше, реальний коментар — до фактів, історичних подій, конкретних осіб, які згадуються в творі, по-друге, дається тлумачення змісту найскладніших художніх образів, побудованих на складних асоціаціях історичного, біографічного, політичного плану, на іносказанні тощо. Звичайно дається історико-літературний коментар щодо літературних джерел того чи іншого твору, мотиву, образу чи окремого виразу. Текстологічний коментар, як правило, не подається. Не пояснюються також загальновідомі імена, назви, факти (муза, Босфор, Нева). Відомості про певну історичну особу подаються насамперед у зв'язку з ім'ям Шевченка та контекстом твору, що коментується. При цьому враховується наявність спеціальної і довідкової літератури тощо (так, у коментарі до поезії «Гоголю» не наводимо як біографічних відомостей про Гоголя — їх читач знайде в енциклопедіях або підручниках, — так і всіх аспектів широкої історико-літературної проблеми «Шевченко і Гоголь», якій присвячені численні дослідження). Та й взагалі автор не мав своїм завданням відповісти на всі питання, які виникають при читанні творів «Кобзаря», практично це неможливо.

Треба підкреслити, що дана книга — це саме коментар, а не зібрання коротеньких монографій про окремі поезії «Кобзаря». Отже, не можна вимагати від «Коментаря» того, що виходить за межі цього, власне, довідкового жанру — послідовного розгляду всіх художніх компонентів твору і відповідних розгорнутих узагальнень. Водночас специфічний жанр такої книги-«коментаря» має, на нашу думку, деякі відміни і від звичайних приміток, які додаються до видань «Кобзаря», причому відміни не тільки кіль-

кісні (розмір коментарів), а й якісні. Адже такий коментар — це окрема книга, самостійний літературознавчий твір. Вже ця «окремість» вимагає від змісту й форми книги-коментаря відповідної закінченості й єдності, дозволяє авторові значно поширити аргументаційний елемент порівнюючи з іншими типами приміток (особливо в тих випадках, де вводиться новий факт або нове тлумачення) і припускає навіть полеміку (йдеться про науковий коментар).

«Коментар до «Кобзаря» створено на основі критичного використання існуючої шевченкознавчої літератури. Цілком зрозуміло, що без осмислення величезного багатства фактів і думок, нагромаджених кількома поколіннями шевченкознавців, насамперед шевченкознавців Країни Рад, написати такий коментар було б неможливо. Тому автор вважає за обов'язок широко цитувати своїх попередників. Проте ця книга — не зведення різних думок про поезію «Кобзаря», не літературознавчий монтаж, а дослідження, в якому неминучий певний суб'єктивний елемент і у доборі текстів для коментування і особливо в їх інтерпретації. Адже у шевченкознавстві чимало ще дискусійного, нерозв'язаних проблем і невисвітлених фактів. Викладаючи різні думки щодо інтерпретації певного тексту, автор, природно, не відмовляється від аргументації власного тлумачення. В «Коментарі» використані попередні роботи того ж автора — «Сатира Шевченка» (1959) і «Стиль політичної поезії» (1961), створення яких в певному розумінні підготувало написання цієї книги.

Дана форма книги-коментаря до поезії Шевченка, зрозуміло, не є єдино можливою. Напевне, будуть створені коментарі до «Кобзаря», написані за іншими принципами, з іншою побудовою і з іншим добором коментованих текстів. Доцільність обраної форми коментаря потребує перевірки її широким читачьким загалом. Тому «Коментар до «Кобзаря» видається в двох томах. Перший том містить коментар до ряду творів, написаних до арешту й заслання Шевченка. Автор буде вдячний читачеві за поради й поправки і сподівається, що вони допоможуть йому при підготовці другого тома уникнути недоліків, які напевне є в першому.

Користуючись нагодою, автор висловлює щирю подяку за цінні поради Є. П. Кирилюку, Є. С. Шабліовському, М. М. Новицькому, В. С. Бородіну, І. Я. Айзенштоку, В. Є. Шубравському, М. Х. Коцюбинській, М. М. Радецькій.

ПРИЧИННА

Цей твір — найраніша з відомих поезій Шевченка¹. Автографи його не збереглися, а в прижиттєвих виданнях (у першодруку — альманасі Є. Гребінки «Ластівка», 1841, та в «Кобзарі» 1860 р.) дата не зазначена. У сучасних зібраннях творів «Причинна» датується орієнтовно 1837 р. Про те, що ця поезія написана ще до викупу Шевченка з кріпацтва, писав він сам в автобіографічному листі до редактора ж. «Народное чтение»: «В 1832 году, в С.-Петербурге, по неотступной его [Шевченка.— Ю. І.] просьбе, помещик законтрактовал его на четыре года разных живописных дел цеховому мастеру, некоему Ширяеву. Ширяев был ретивее всякого дьячка-спартанца. Но несмотря ни на какие стеснения, он в светлые летние ночи бегал в Летний сад рисовать с безобразных неуклюжих статуй. Достойное украшение Петрового сада. В этом саду и в то же время начал он делать этюды в стихотворном искусстве; из многочисленных попыток он впоследствии напечатал только одну балладу Причинна»². У відповіді на «вопросные пункты» III відділу в 1847 р. Шевченко зазначає: «Стихи я любил с детства и начал писать в

¹ Нещодавно В. С. Бородін виявив у списку поезій Шевченка, що належав І. П. Левченку (ЦДАЛМ), невідому поезію «Нудно мені, тяжко — що маю робити?», яка дає певні підстави вважати її твором Шевченка, написаним, очевидно, раніше «Причинної» (див. доповідь В. С. Бородіна в «Збірнику праць дванадцяті наукової шевченківської конференції»).

² Тарас Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах (ПЗТ), т. V, Вид-во АН УРСР, К., 1951, стор. 188. Всі даліші посилання в тексті за цим виданням.

1837 г.»³. Про те, що в 1837 р. Шевченко не тільки писав, а й, напевне, читав у дружньому товаристві свої поезії, згадує І. Панаєв: «Я в первый раз увидел Шевченку двадцать четыре года назад тому (в 1837 г.) на вечере у Гребенки. В это время дело шло о выкупе поэта. <...> Шевченке было 23 года; жизнь кипела в нем, мысль о близкой свободе и надежда на лучшее будущее оживляли его. Он написал тогда уже несколько стихотворений; но эти стихотворения, кажется, не вошли в его «Кобзарь». Малороссийские друзья его уже и тогда отзывались об нем с увлечением и говорили, что Шевченко обещает обнаружить гениальный поэтический талант»⁴.

Датування балади «Причинна» 1837 р. заперечує Л. Хінкулов: «...это прямо противоречит точному указанию самого Шевченко, что это стихотворение написано до встречи с Сошенко, то есть до 1835 года. Очевидно, «Причинну» следует датировать 1832—1834»⁵.

Наведений вище уривок з автобіографії Шевченка справді дає певні підстави для сумнівів щодо датування вірша 1837 роком, якщо прийняти на віру кожне слово автобіографії. Але всебічний розгляд усіх аргументів на користь тієї чи іншої дати змушує нас визнати найбільш вірогідною 1837 або 1836 р.

По-перше, автобіографія Шевченка в обох своїх варіантах (автограф поета і друкований текст у редакції П. Куліша) має численні хронологічні неточності, тобто не може бути щодо цього цілком вірогідним джерелом. Так, Шевченко пише: «На осьмом году лишившись отца и матери...» (V, 187), хоч справді мати поета померла, коли йому було 9 років, а коли йому минуло 11 років, помер батько. Звання «свободного художника» він одер-

³ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», Держполітвидав УРСР, К., 1950, стор. 109. Щоправда, тут першим своїм твором Шевченко називає «Катерину».

⁴ «Заметки Нового Поэта», «Современник», 1861, кн. 3, стор. 154. Див. також І. І. Панаєв, Литературные воспоминания, ГИХЛ, 1950, стор. 103.

⁵ Леонид Хинкулов, Тарас Шевченко, Биография, ГИХЛ, М., 1960, стор. 41. Як доводить П. Жур, Шевченко познайомився з Сошенко 3 липня 1836 р. Див. П. Жур, Петербург молодого Шевченко, «Радуга», 1963, № 4, стор. 131.

жав не в 1844 (як вказано в автобіографії), а в 1845 р. Звільнений від солдатчини поет був не «в 1858 году 22 августа» (V, 189), а більш як на рік раніше (з Новопетровська виїхав 2 серпня 1857 р.). Отже, можливий «хронологічний зсув» і в розповіді поета про час написання «Причинної». По-друге, нагадаємо про власне зізнання Шевченка, що він «начал писать в 1837 г.». Не вважаємо і цю дату цілком певною, до неї слід поставитися критично, але врахувати її треба. По-третє, в автобіографії поет писав про свої «многочисленные попытки» у віршуванні. Очевидно, ці ранні спроби тривали протягом досить довгого часу (хронологічні межі якого нам важко встановити), а балада «Причинна» вже за своїм мистецьким рівнем може належати тільки до останніх з цих спроб. Врешті Л. Хінкулов сам себе спростовує, коли цілком справедливо зазначає: «Все известные нам ранние произведения Шевченко с неопровержимой достоверностью свидетельствуют не только о гениальном даре поэта, не только о его большой начитанности, но и значительном творческом опыте: ни «Причинна», ни «Катерина» не могут быть первыми «пробами пера» даже чрезвычайно талантливого юноши,—слишком ясно видны уже здесь поэтические навыки, выражающиеся и в свободном владении стихотворной формой <...>, и в искусной композиции, и в разнообразии художественных приемов...»⁶.

Головний аргумент проти датування «Причинної» 1832—1834 рр. і взагалі часом до зустрічі поета з Сошенком⁷ той, що твір міг з'явитися тільки на певному літературному ґрунті, що його появу не можна зрозуміти поза зв'язками Шевченка з тогочасним українським письменством. А це сталося, безперечно, вже після того, як Сошенко зустрів майбутнього великого поета і незабаром звів його з Є. Гребінкою. Саме Гребінка ввів

⁶ Леонид Хинкулов, Тарас Шевченко, стор. 49—50.

⁷ Самий факт знайомства Сошенка з поетом у Літньому саду не є безперечним. За спогадами Сошенка, він познайомився з Шевченком у себе на квартирі — через посередництво брата дружини Ширяєва. За тими ж спогадами Шевченко ще в 1837 р. малював ночами статуї в Літньому саду (див. М. Ч[алый], Иван Максимович Сошенко, К., 1877, стор. 31).

Шевченка в коло тогочасних інтересів молоді української літератури, знайомив його з творами тоді ще нечисленних її авторів. Знаючи обставини життя Шевченка до зустрічі з Сошенком і Гребінкою (зокрема, оточення Ширяєва), можна з певністю твердити, що до цього він не мав об'єктивних можливостей створити такий вірш, як «Причинна». Цим ми не заперечуємо, звичайно, того, що свої найраніші спроби у віршуванні Шевченко, можливо, робив ще до зустрічі з Сошенком.

Шевченкова балада і за жанром і за стилем є типово романтичним твором з властивими йому рисами фантастики, широким використанням народнопісенних мотивів, образів тощо.

Романтична поетика «Причинної» не зародилася в голові геніального юнака з нічого. Вона йде від переосмислення відповідної літературної традиції. Шевченко дуже любив і з дитинства добре пам'ятав українські народні пісні.

Але факт його звернення до народнопоетичних джерел слід пов'язати не тільки з особистими уподобаннями поета, а й з загальною літературною атмосферою доби, коли українські і російські поети охоче позичали у фольклору і зміст і форму своїх творів і виходили численні збірки народної поезії. Шевченко напевне уважно простудював у бібліотеці Гребінки фольклорні збірки М. А. Цертелева («Опыт собрания старинных малороссийских песней», 1819), М. О. Максимовича («Малороссийские песни», 1827, і «Украинские народные песни», 1834), П. Л. Лукашевича («Малороссийские и червонорусские народные думы и песни», 1836). У Гребінки Шевченко, безперечно, знайомився з романтичними поезіями українських поетів П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського, А. Метлинського та ін. (можливо, частково в рукописах і списках)⁸, а також з творами російських поетів-романтиків (деякі з них — К. Рилєєв, М. Маркевич — розробляли українську історичну й фольклорну тематику).

⁸ Є деяка образна подібність у зображенні бурі на Дніпрі у вірші А. Метлинського «Смерть бандуриста» і в Шевченковій баладі.

Зокрема, як давно вже помічено, на образності й ритміці балади «Причинна» виразно позначилося знайомство Шевченка з баладою Л. Боровиковського «Молодиця», надрукованою в журн. «Вестник Европы» в 1828 р. «В цьому творі Боровиковський,— пише С. Крижанівський,— постає попередником ранніх романтичних балад Шевченка <...> Обидві балади починаються з опису природи, обидві написані чотиристопним ямбом, який згодом переходить у поєднання чотиристопного і тристопного хорей, або в так званій коломийковий розмір. В обох малюється буряна ніч, в першому випадку— Псьол, що стогне й клекоче, а в другому — Дніпро, що реве та стогне. Варто порівняти початок обох творів:

Боровиковський	Шевченко
Ватагами ходили хмари; Між ними молодик блукав; Вітри в очеретах бурхали І Псьол стогнав і клекотав. Шуміли верби, рвались листя; Гули вітри попід мостом...	Реве та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолю верби гне високі, Горами хвилю підійма... І блідий місяць на ту пору Із хмари де-де виглядав...» ⁹

Після вступу в обох баладах відповідно змінюється ритм:

Боровиковський	Шевченко
Повій вітре, повій, буйний, Повій з того краю, Де живе моє серденько — Де милий витає.	В таку добу під горою, Біля того гаю, Що чорніє над водою, Щось біле блукає.

Як і в Шевченковій баладі, героїня Боровиковського гине, не дочекавшись повернення милого. Констатуючи безперечну подібність цих творів у трактуванні теми, С. Крижанівський не відважився зробити висновок про генетичний зв'язок між ними. Але подібність ця надто велика, щоб бути випадковою. Шевченко, безперечно, читав «Молодицю» Боровиковського і міг зробити це тільки в оточенні Гребінки. З Гребінкою він познайомився в 1835, якщо не в 1836 р. І, звичайно, Шевченко не відразу після знайомства з Гребінкою написав «При-

⁹ С. Крижанівський, Перший український поет-романтик, у кн. Левко Боровиковський, Твори, «Радянський письменник», К., 1957, стор. 26—27.

чинну». Мав пройти певний час — час посиленого за-
своєння геніальним кріпаком тих культурних надбань,
які тепер йому стали хоч трохи приступними, час твор-
чого самопізнання, щоб нарешті з-під його пера вийшла
ця балада. Отже, найвірогіднішою датою написання
«Причинної» є 1836—1837 рр.

Виходячи з романтичної традиції, Шевченко дав не
перевершений ніким з його сучасників зразок глибокого
переосмислення народнописених мотивів. «Причинна»
не є обробкою якоїсь однієї народної пісні, а оригіналь-
ним за формою твором, в якому поет творчо використав
і численні народні повір'я про русалок (зокрема русаль-
ні пісні), і традиційну фольклорну поетику (фольклорні
епітети, порівняння, паралелізм тощо). Проте «Причин-
на» не є і стилізацією під народну пісню. Поряд з об-
разами і ритмікою фольклорного походження знаходимо
в баладі й образи, що йдуть від безпосередніх життєвих
спостережень поета (напр., «Та ясен раз у раз скри-
пів»), і ритміку, не властиву фольклору (чотиристопний
ямб), і характерні для романтичної поезії ліричні від-
ступи.

Вже перша з відомих нам поезій Шевченка є ше-
девром, мистецького рівня якого не досяг жодний з тво-
рів сучасної йому української літератури. Зразковий ана-
ліз незрівнянної поетичної майстерності цієї балади
див. у розвідці І. Франка «Із секретів поетичної твор-
чості».

Причинна — душевно хвора, тут — від чар ворожки.

«*Рече та стогне Дніпр широкий*» і далі. Перші два-
надцять рядків балади (вступ) стали однією з найпо-
пулярніших народних пісень.

33 *Не китайкою покрились*

34 *Козацькї очі*

Китайка — червона бавовняна тканина. Про козацький
звичай покривати китайкою померлих козаків згадує-
ться в українських народних піснях.

49 «*Така її доля... О боже мій милий!*» і далі. Цей
ліричний відступ про долю покинутої дівчини теж пе-
рейшов у народну пісню.

94 *Та пісеньку заспіваймо:*

95 *Ух! ух!*

96 Солом'яний дух! дух!

Ця пісенька є обробкою народної пісні, яку, за повір'ям, співають «рожденные на земле русалочки, выходя из воды на всю Зеленую неделю...»¹⁰. У розвідці М. Максимовича «Дни и месяцы украинского селянина» наведені початкові рядки цієї ж пісні. Отже, можемо уточнити навіть час «подій» балади — Зелений, або Русальний тиждень — в останній третині травня або в першій третині червня.

117 *Зареготались, нехрещені..*, а вище — «малії діти». І тут Шевченко іде за народним повір'ям про русалок: «Что касается до умерших без крещенья детей,— пише М. Максимович,— то русалки любят красть их из земли и уносят их в свои воды»¹¹.

191 *Як провозжала сина мати*

На думку деяких дослідників (Ф. Колесса) це — відома пісня «Засвистали козаченьки», в якій є слова «Мати сина в доріженьку слізно провозжає».

211 *Нема кому запитати,*

212 *За що їх убито?*

Ці рядки дають відчуття за романтичним сюжетом балади певний соціальний підтекст. Поет ніби підказує, що хтось (очевидно, якась ворожа суспільна сила) винен у трагедії дівчини й козака.

215 *А в головах у дівчини*

216 *Червону калину.*

217 *Прилітає зозуленька*

218 *Над ними кувати*

Образ калини на могилі дівчини або козака не один раз зустрічається в поезії Шевченка («Вітре буйний, вітре буйний», «Чого ти ходиш на могилу») і має народно-пісенне походження. Пор. рядки з народної пісні «Стоїть явір над водою»:

Казав собі насипати високу могилу,

Казав собі посадити в головах калину.

Будуть пташки прилітати калиноньку їсти...¹²

¹⁰ «Собрание сочинений М. Максимовича», т. 2, К., 1877, стор. 512.

¹¹ Там же.

¹² М. Максимович, Украинские народные песни, М., 1834, стор. 147.

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Цей вірш — один з небагатьох ранніх творів Шевченка, що дійшли до нас. Автограф його не зберігся. Котляревський помер 29 жовтня (за ст. ст.) 1838 р. Отже, вірш написано, очевидно, десь у листопаді того ж року, під свіжим враженням від звістки про смерть Котляревського. Шевченко, що лише кілька місяців тому став вільною людиною, жив у цей час у Петербурзі і вчився в Академії художеств.

Про смерть Котляревського Шевченко, напевне, почув від Гребінки, квартира якого була одним з осередків українського культурного життя в Петербурзі. Гребінка знайомив молодого поета з нечисленними творами тогочасної української літератури, зокрема з творами Котляревського. Можна припустити, що Гребінка був одним з перших слухачів цього вірша. Адже його вперше надруковано в альманасі «Ластівка», який видав Гребінка (1841).

З іменем Івана Петровича Котляревського (1769—1838), видатного українського поета й драматурга, пов'язані перші кроки української літератури ХІХ ст. Його славетна бурлескна поема «Енеїда» була першим друкованим твором нової української літератури, а п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» дали початок новій українській драматургії. Своєю творчістю Котляревський довів сучасникам можливість створення високохудожніх творів народною українською мовою. Особливо повчальним був досвід Котляревського у використанні воістину невичерпних скарбів народної мови в області комічного. І цей досвід Котляревського був врахований і засвоєний Шевченком у його сатири. Конкретний вплив Котляревського позначився переважно на використанні автором «Кобзаря» прийомів бурлескного комізму («Старенька сестро Аполлона» та ін.).

Вірш «На вічну пам'ять Котляревському» дає уявлення, як ставився до автора «Енеїди» молодий Шевченко. Хоч на оцінці Котляревського в цьому творі позначилася сила безпосереднього почуття поета, враженого звісткою про смерть свого видатного попередника, в

основі захоплених визначень Шевченка — стала думка, а не скороминуший вибух емоцій. В очах молодого Шевченка Котляревський — національний український поет, «кобзар», «батько», співець України («Та про Україну мени заспівай») і «слави козацької».

У вірші іде мова про Котляревського лише як автора «Енеїди». Про «Пісню на новий 1805-й год... Куракіну» Шевченко був негативної думки (див. повість «Близнець», IV, 24). «Ми не знаємо також, чи бачив він у той час на сцені «Наталку Полтавку», чи читав її в «Українском сборнике» І. Срезневського (1838)»¹.

73 *Де ватагу пройдисвіта*

74 *Водив за собою,—*

75 *Все осталось, все сумує,*

76 *Як руїни Трої.*

«Пройдисвіт» — Еней, герой поеми Котляревського «Енеїда». Це визначення Шевченко запозичив у Котляревського: «Еней пройдисвіт і не промах...»². Троя (Іліон) — місто в Малій Азії, яке в XII ст. до н. е. було зруйноване греками. Римський поет Вергілій (I ст. до н. е.) у поемі «Енеїда» змалював зруйнування Трої і пригоди троянських втікачів, які на чолі з героєм Енеєм після тривалих мандрів і поневірянь заснували в Італії нову державу (майбутній Рим). Котляревський «перелицював» героїчну поему Вергілія, вклавши в її сюжет гумористично-сатиричні картини українського життя і побуту.

93 *Всю славу козацьку за словом єдиним*

94 *Переніс в убогу хату сироти.*

В «Енеїді» Котляревський не тільки наділив Енея і його «ватагу» колоритними рисами запорізьких козаків, а й не раз згадує про героїчне минуле України — «славу козацьку» (згадки про Сагайдачного, Залізняка та ін.). У IV ч. поеми він перший у новій українській поезії створює мальовничу картину шиккування козацького війська:

¹ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, Держлітвидав, К., 1959, стор. 64.

² І. П. Котляревський, Повне зібрання творів, т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1952, стор. 252.

... Так славні полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках було, як мак, цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть³.

Ця картина своїм словесним живописом викликає в пам'яті рядки «Гайдамаків»: «Базари, де військо, як море червоне...» і т. д.

98 *Згадаю Енея, згадаю родину,*

99 *Згадаю, заплачу, як тая дитина.*

Блукання по світу бездомного вигнанця Енея асоціювалося в свідомості поета з його власною долею недавнього кріпака, відірваного злою волею пана від рідної оселі.

В наступні роки Шевченкова оцінка творчості Котляревського стає більш стриманою. Це пояснюється загальною ідейно-художньою еволюцією Шевченка, який усвідомив обмеженість реалізму Котляревського і небезпечність для розвитку української літератури однобічного захоплення простацько-бурлескними формами. У передмові 1847 р. до нового видання «Кобзаря» він писав: «...«Енеїда» добра, а все-таки сміховина на московський шталт» (I, 375). В словах Шевченка про «сміховину» відчувається певна його неприхильність до бурлескно-жартівливої поезії. Для поета-революціонера література стала зброєю визвольної боротьби, і тієї частки сатири, яка є в «Енеїді», йому було вже замало. З явною симпатією змальовано образ Котляревського у повісті Шевченка «Близицець» (1856). Але відчувається, що автор сприймав його твори вже як пройдений етап української літератури. На думку Є. П. Кирилюка, «не можна вважати випадковим той факт, що у видання «Кобзаря» 1860 року не включено елегію «На вічну пам'ять Котляревському», хоча передруковано інші твори, вміщені свого часу в альманасі «Ластівка»⁴.

³ І. П. Котляревський, Повне зібрання творів, т. I, стор. 188.

⁴ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 64.

ТАРАСОВА НІЧ

За традицією цей твір орієнтовно датують 1839 р., оскільки він вперше надрукований у «Кобзарі» 1840 р. Проте є всі підстави датувати його написання 6 листопада 1838 р. Ця дата («6 ноября 1838 р.») стоїть під текстом поеми, надрукованим у виданні «Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії» (Женева, 1890)¹. Текст цей опубліковано з автографа або списка, що належав М. Г. Щербаку і являв собою ранню редакцію твору (певно, це був список, бо не мав рр. 4—29). В редакції 1838 р. поема вже мала цілком викінчений характер. Готуючи її до друку в «Кобзарі» 1840 р., Шевченко скоротив текст на 44 рядки і вніс деякі дрібні зміни. Але принципових ідейно-художніх відмін між цими двома редакціями нема. Тому датувати твір треба не роком його остаточної доробки, а часом написання².

В першодруку й інших прижиттєвих виданнях поема була надрукована з великими цензурними купюрами (вилучено рр. 15—20, 48—68, 135—136, які в сучасних виданнях за відсутністю автографа відновлюються за рукописними дописками в примірнику «Кобзаря» 1860 р., що належав Ф. М. Лазаревському, № 515, і в «Кобзарі» 1860 р., № 534). Цензор вилучив ті рядки, в яких поет, уболіваючи за «козацькою волею», посередньо висловлював своє невдоволення миколаївською дійсністю. Цікаво, що навіть у такому обкарнаному вигляді «Тарасова ніч» здалася небезпечною Дубельту. У своєму огляді творів заарештованого Шевченка (1847) він досить влучно охарактеризував її суспільну тенденцію: «Эта

¹ Про доцільність перегляду традиційного датування поеми 1839 роком писав В. Шубравський («З нового про творчість Шевченка», «Літературна газета», 1960, № 55). Не можемо тільки погодитися з дослідником, що Шевченко спершу подав «Тарасову ніч» до альманаху «Ластівка». Опис коректури «Ластівки» (з архіву П. О. Картавова), на який посилається автор статті, свідчить, що поет передав Гребінці для альманаху не весь твір, а тільки уривок «Сидить кобзар, зажурився», тобто 14 прикінцевих рядків, які мають самостійне художнє значення як своєрідна жанрова картинка (образ кобзаря).

² В новому академічному виданні Шевченка цей твір датований: «6 ноября 1838».

п'єса написана с явной целью сравнения тогдашнего быта с настоящим»³.

В першодруку «Тарасова ніч» мала присвяту «П. И. Мартосу» — багатому полтавському поміщику, який фінансував видання «Кобзаря» 1840 р. Але вже у виданні «Чигиринського Кобзаря» 1844 р. Шевченко зняв присвяту, бо, певно, розпізнав у цьому «українофілі» переконаного кріпосника⁴. Скоро після смерті поета Мартос надрукував спогади, в яких паплюжив пам'ять Шевченка і безпідставно намагався довести, що саме він відкрив його поетичний хист⁵. Наклепницькі спогади Мартоса викликали протести в російській пресі, зокрема в «Искре» (1863, № 34).

В поемі «Тарасова ніч» Шевченко вперше звертається до поетичної розробки історичного минулого України. З цього часу історична тематика посідає визначне місце в творчості автора «Гайдамаків» на всіх етапах його поетичного шляху. Не випадково історія України стала для Шевченка предметом найбільш інтенсивного поетичного освоєння саме в період його суспільно-політичного становлення (історична тема наявна, зокрема, в таких ранніх творах поета, як «Іван Підкова», «До Основ'яненка», «Гайдамаки», «Гамалія», а в період «трьох літ» — «Сон», «Великий льох», «І мертвим, і живим...» та ін.). Перші роки після звільнення від кріпацтва — час ідейного самовизначення молодого поета. Жадібно шукаючи відповіді на наболілі питання сучасності, Шевченко звертається до багатого історичного досвіду українського народу. Природно, що в історичному минулому України поет захоплювався багатоміковою

³ «Україна», 1925, № 1—2, стор. 91.

⁴ Присвяти взагалі є характерною рисою першого «Кобзаря». Крім «Тарасової ночі» мали присвяти: «Катерина» — В. А. Жуковському, «Іван Підкова» — В. І. Штернбергу (знята у виданні «Кобзаря» 1860 р.), «Тополя» — П. С. Петровській (знята в наступних виданнях), «Перебендя» — Є. Гребінці (знята в наступних виданнях), «До Основ'яненка» — це, власне, назва-присвята (знята у виданні 1844 р. і відновлена 1860 р.). Не мали присвят тільки вступний вірш «Думи мої, думи мої» і «Думка» («Нащо мені чорні брови»).

⁵ П. М. — с, Епизоды из жизни Шевченка, «Вестник Юго-Западной России», 1863, т. IV, отд. 4.

героїчною боротьбою народних мас за соціальне й національне визволення, боротьбою, що була уславлена іменами Наливайка, Острянина, Хмельницького, Богуна, Залізняка. Порівнюючи минуле з сучасністю, молодий Шевченко знаходив у громадському ладі козаччини ту «волю», якої не було в миколаївській імперії з її кріпаччиною і національним гнобленням. Не можна оминати й того, що в своїх раних творах Шевченко дещо ідеалізував минуле України, зокрема гетьманщину і Запорізьку Січ. В ці роки поет ще не усвідомив, що історія козацької України — це не тільки історія боротьби з іноземними поневолювачами, а й історія класової боротьби серед українців. Але мине кілька років, і автор «І мертвим, і живим...», осмислюючи минуле України з позицій революційної демократії, розкриє в ньому запеклі сутинки антагоністичних суспільних сил, грабування народу пануючим класом і національну зраду панства.

Деяка ідеалізація минулого України в раних творах Шевченка і, зокрема, в поемі «Тарасова ніч» пояснюється багатьма причинами. Одна з них — стан тогочасної історичної науки, характер тлумачення історії України в джерелах, якими користувався поет. Відомості про історію батьківщини молодий Шевченко брав із дворянської української історіографії, для якої характерна була саме ідеалізація минулщини. Це поширена в списках «История русов» псевдо-Кониського (знайома поетові, напевне, через Гребінку), «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського (вид. 1822 і 1830), а дещо пізніше — «История Малороссии» М. Маркевича (вийшла в 1842—1843 рр., але, можливо, знайома Шевченкові ще в рукопису), літопис Величка (який поет, можливо, читав ще у списку). Відомості про минуле України Шевченко міг черпати також з різних художніх творів, літературних збірок і видань типу «Запорожской старины» І. Срезневського, «Украинских мелодий» М. Маркевича (1831), де вірші на історичні теми супроводилися детальними примітками. Отже, певний вплив на характер зображення минулого України у Шевченка мала і літературна традиція. Йдеться не лише про українських романтиків-«козакофілів», а насам-

перед про Гоголя з його «Тарасом Бульбою» і Рилєєва з його поемами і думами — «Наливайко», «Хмельницький», «Войнаровский».

Взагалі було б помилкою приписувати впливу дворянсько-поміщицької історичної думки всі елементи ідеалізації минулого України в ранній поезії Шевченка. Ідеалізацію окремих явищ російської і української історії знаходимо і в творчості декабристів. Хоч декабристи і, зокрема, Рилєєв не виробили матеріалістичного погляду на історію (їх історіософії властивий певний суб'єктивізм), їх намагання осмислити історичний досвід для потреб сучасної суспільної боротьби було глибоко прогресивним. Грубо кажучи, для декабристів історія була засобом пропаганди. Звідси їх увага до тих явищ російської, а також української історії, в яких вони бачили республіканські й демократичні начала. Звідси оспівування в декабристській поезії явно ідеалізованих республіканських вільностей «господина Великого Новгород» і інтерес до історії визвольної боротьби українського народу. Декабристи надавали особливого значення суспільно-виховній функції літератури і зверталися до історичної тематики з метою виховання у читачів високих громадянських чеснот, патріотизму і ненависті до царської тиранії. Революційний романтик Рилєєв був безпосереднім попередником Шевченка у зверненні до української історії як до джерела поетичних сюжетів громадянського спрямування.

Позичаючи у історії образи ідеальних героїв, яких він не знаходив у сучасності, Шевченко ішов не тільки за історичними і літературними джерелами, а й за народними уявленнями про минуле України, Січ і козацтво. Народні думи і історичні пісні, хоч зберегли чимало свідчень про класові суперечності серед козацтва (дума про Ганджу Андібера та ін.), у своїй сукупності малювали минуле України як героїчну визвольну боротьбу козацтва з шляхтою, турками й татарами. Козак у народній пісні і народній уяві — втілення відваги, волелюбності й справедливості, захисник скривджених, «лицар», а Січ — місце перебування цих ідеальних героїв. Шевченко в своїх ранніх поезіях, як вірно відзначив історик М. І. Марченко, «...не відступився від народних погля-

дів і традицій про уявну волю козацьких часів...»⁶. Історик пише про «уявну волю козацьких часів». Народна пам'ять Шевченкової доби ідеалізувала «козацькі часи». Причину цього треба шукати, по-перше, в тяжкому пригнобленні українського народу царизмом і поміщиками, а по-друге, в тому, що в минулому України справді було чимало героїчних сторінок боротьби проти соціального і національного поневолення, в тому, що козацтво в своїй масі справді було могутньою антифеодальною силою, а в громадському ладі Січі були виразні риси демократизму. Сучасний дослідник історії запорізького козацтва пише: «Общественно-политической организации казачества на определенной степени развития, несмотря на все засилье старшины и богатых казаков, были свойственны известные черты демократизма. Демократизм этот в начальный период существования казачества выражался в признании, формальном, разумеется, но отнюдь не фактическом, равных прав за всеми казаками на пользование землей, участие в радах, избрание старшины и т. д. Казачье самоуправление отличалось в этом смысле от тех порядков, которые господствовали в областях, где политическая власть всецело принадлежала классу феодалов-крепостников. Нам представляется, что именно эти особенности имел в виду К. Маркс, характеризуя Запорожскую Сечь как «казацкую республику»⁷. При этом «дух казачества», о котором говорит Маркс, был не чем иным, как духом антифеодального протеста»⁸. Цікаво, що «козацькою республікою» називав стару Україну і Герцен: «Украина была казацкая республика, в основании которой лежали демократические и социальные начала, <...> Запорожская Сечь представляла удивительное явление плебеев-витязей, рыцарей-мужиков»⁹.

⁶ М. І. Марченко, Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, «Радянська школа», К., 1957, стор. 59.

⁷ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VIII, стор. 154.

⁸ В. А. Голобуцкий, Запорожское казачество, Госполитиздат УССР, К., 1957, стор. 119.

⁹ А. И. Герцен, Собр. соч. в тридцати томах, т. 14, Изд-во АН СССР, М., 1958, стор. 13.

Тому ми кажемо: Шевченко, звертаючись до історичної тематики і навіть дещо ідеалізуючи минуле, був значно ближчим до російської революційної думки — до Рилєєва й Герцена, а також до народної традиції, ніж до українських дворянських романтиків типу Метлинського або істориків і поетів типу М. Маркевича. Шевченко звернувся до історії насамперед як до засобу пропаганди визвольних ідей, засобу активізації соціальної і національної самосвідомості українського читача. Героїчні діяння волелюбних предків мали пробудити у нащадків почуття патріотизму, національної гідності, сорому за свою суспільну пасивність. А уславлення вільностей козацтва — ненависть до кріпосницько-самодержавного ладу. Зрозуміло, що інтерес Шевченка до історичної теми не був зумовлений лише утилітарно-пропагандистським завданням. Для поета-патріота історичне минуле українського народу — джерело найінтенсивніших ліричних переживань і поетичного натхнення.

«Тарасова ніч». Так, слідом за «Историей русов», Шевченко називає перемогу козаків на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом) над військом польського гетьмана Конєцпольського під час протишляхетського повстання 1630 р. «Тарас Трясило,— писав Шевченко в «Приписах» до «Гайдамаків»,— вирівав ляхів над Альтою; і та ніч, в котру те трапилось, зовється Тарасова, або кровава (Бантиш-Каменський)» (I, 148). На час написання твору Шевченко напевне читав і «Историю русов», і «Историю Малой России» Д. Бантиша-Каменського, який в розповіді про повстання Тараса Трясила мав за основне джерело того ж псевдо-Кониського.

«...Козаки Малороссийские,— читаємо в «Истории русов»,— соединенно с Запорожскими <...> принуждены выбрать себе Гетманом полковника корсунского Тараса Трясила, не употреблявшего после сего названия, и с ним подняли оружие против поляков оборонительное. И по сей системе, не чиня они над поляками никаких поисков, собрались к городу Переяславлю и расположив стан свой между рек Трубежа и Альты, ожидали начинаний польских. Поляки стягались со всей

Малороссии, а частию и из Польши и, собравшись в великих силах под командою коронного гетмана Конецпольского, повели атаку на стан казацкий, укрепленный обозом и артиллериею с окопами. Нападение повторяемо и всегда отбиваемо было несколько дней с великим уроном польским. Наконец, казаки, дождавшись польского праздника, панским телом называемого, который они отправляют с пальбою и пиршествами, выслали в ту же ночь ползком знатную часть пехоты своей в одну ближайшую балку, и на рассвете ударили с двух сторон на стан польский, вломились в него и, застав многих поляков полунагими, перекололи их, всех противившихся им истребили, а прочих перетопили в реке и разогнали, получив стан их со всеми запасами и артиллериею в свою добычу. После сего поражения польского, названного *Тарасовою ночью...*¹⁰ и т. д. За цим джерелом в поемі Шевченка подана не тільки загальна канва подій, а й окремі деталі. В жодному з історичних джерел, крім «Истории русов», нема виразу «Тарасова ніч» і іменування Тараса Федоровича Трясилом.

Пізніше історики з'ясували, що історичні події, описані в поемі Шевченка, розгорталися дещо інакше, але загальна характеристика доби і самий дух її передані поетом напрочуд правдиво й вірно.

В XVII ст. посилення соціального, національного і релігійного гніту з боку Польської держави, намагання шляхти покріпачити українських селян і навіть козаків, позбавити прав міщан приводили до майже щорічних повстань проти Польщі. Тільки зрадницька угодовська політика козацької старшини дозволяла Речі Посполитій утримувати в своїй владі Україну. Особливо небезпечним для шляхти було повстання 1630 р. Повсталі запорізькі козаки обрали своїм гетьманом Тараса Федоровича, під проводом якого вирушили в березні того ж року на поляків. Незабаром козаки при підтримці селян і міщан зайняли Черкаси, Корсунь, Канів, Переяслав. Під Переяслав прийшла і польська армія на чолі з кращим польським воєначальником тих часів —

¹⁰ «История русов или Малой России, сочинение Георгия Конисского», М., 1846, стор. 51—52.

катом українського народу гетьманом Конецьпольським Бої під Переяславом тривали три тижні. Більшість істориків схиляється до того, що вирішальна битва між польським і українським військом сталася вдень 22 травня¹¹. Скориставшись з того, що головні сили Конецьпольського вирушили на допомогу окремому польському загону, козаки напали на табір коронного війська, винищили багато поляків і захопили кілька гармат. За В. Голобуцьким, долю кампанії вирішила битва в перших числах червня, коли Конецьпольський втратив майже всю артилерію і пароми на Дніпрі¹². На думку того ж автора, історичною основою розповіді про Тарасову ніч є нічний напад козачого загону на так звану Золоту роту, яка охороняла штаб Конецьпольського¹³.

Водночас з боями головних сил польського і українського війська під Переяславом на Україні розгорнулася партизанська боротьба з дрібнішими польськими загонами. Здавалось би, польському пануванню на Україні прийшов кінець. Та зрада козацької старшини привела до того, що український народ не зміг скористатися з перемоги під Переяславом. Конецьпольський, розбитий на полі бою (хоч його військо не було повністю винищене, як це може здатися читачеві поеми), під час переговорів виявив себе досить спритним дипломатом. Серед козацької верхівки взяли гору угодовські елементи. 8 червня був підписаний договір, за яким старшина знову віддала Україну під панування польської шляхти в обмін на деякі поступки реєстровому козацтву (збільшення реєстру з 6 до 8 тисяч). До речі, від цих поступок Конецьпольський того ж року відмовився.

Тарас Федорович був проти угоди з Конецьпольським і повернувся на Січ, де був знову обраний на

¹¹ Див. статтю М. Н. Петровського «Повстання українського народу проти гніту польської шляхти в 1630 році в творчості Тараса Шевченка», «Пам'яті Т. Г. Шевченка», Зб. статей до 125-ліття з дня народження, К., 1939; кн. М. І. Марченка «Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка» та ін.

¹² В. А. Голобуцький, Запорожское казачество, стор. 208.

¹³ Там же, стор. 207. За М. Н. Петровським, Золоту роту було знищено під Києвом (див. цит. статтю М. Н. Петровського, стор. 113).

гетьмана. Відомості про дальшу його долю досить непевні й суперечливі. За деякими джерелами, він був захоплений в полон 1632 р. вірними Польщі реєстровцями¹⁴. За іншими, він 1636 р. поїхав у Москву на переговори з російським урядом¹⁵.

15 Була колись гетьманщина

Слово «гетьманщина» Шевченко вживав у кількох значеннях: 1) форма державного ладу, тобто гетьманське урядування, встановлене на Україні Б. Хмельницьким; 2) доба, коли на Україні верховну владу очолював (звичайно, від імені царя) гетьман. Від часів Хмельницького гетьманське урядування проіснувало до 1764 р., коли Кирило Розумовський був увільнений від гетьманства Катериною II; 3) територія, яка підлягала владі гетьмана і мала відповідний адміністративний лад. Це була в основному Лівобережна Україна разом з Києвом; після Переяславської угоди 1654 р. і Андрусівського перемир'я 1667 р. вона входила до складу Російської держави. Адміністративний лад гетьманщини скасовано 1781 р.

Тут слово «гетьманщина» вжито в першому значенні. Молодого Шевченка, який замислювався над питаннями національно-історичного буття українського народу, доба гетьманщини приваблювала передусім тим, що тоді Україна зберігала ще певну національно-державну автономію (хоч влада гетьманів — вірних слуг царів — була номінальною). Звідси помітні тут елементи ідеалізації гетьманщини (про інші причини деякої ідеалізації минулого в ранніх творах Шевченка див. вище). Через кілька років поет зрозуміє, що українському народові нема чого жалкувати за «ясновельможними гетьманами», і назове їх «рабами, подножками, гряззю Москви, варшавським сміттям» («І мертвим, і живим...»). Одним із наслідків визвольної війни 1648—1654 рр. було те, що українська старшина стала пануючим класом, заступивши місце польської шляхти. Соціальна політика гетьманів (при всіх відмінах між ними) загалом була

¹⁴ Див. В. А. Голобуцкий, Запорожское казачество, стор. 211.

¹⁵ Див. цит. статтю М. Н. Петровського у зб. «Пам'яті Т. Шевченка...», стор. 115.

спрямована на відновлення й посилення феодальної системи, дещо порушеної під час визвольної боротьби 1648—1654 рр.

- 17 *Було колись — панували,*
- 18 *Та більше не будем.*
- 19 *Тії слави козацької*
- 20 *Повік не забудем!*

Ці рядки запозичені поетом з народної пісні про зруйнування Січі «Ой сів пугач на могилі»:

Ой колись ми панували,
А тепер не будем,—
Того щастя, тії долі
Повік не забудем!¹⁶

Майже цитатне використання уривків з народних пісень поряд із творчим застосуванням засобів української народної поезики дуже характерне для цієї поеми, яка майже вся написана в стилі й дусі історичної пісні, вкладеної в уста кобзаря.

- 21 *Встає хмара з-за Лиману,*
- 22 *А другая з поля;*
- 23 *Зажурилась Україна —*
- 24 *Така її доля!*

Ці рядки теж є варіацією рядків народної пісні — «Ой з-за гори, з-за Лиману вітер повіває»:

Встає хмара з-за Лиману, а другая — з поля,
Заплакала Україна — така її доля!¹⁷

Лиман — тут — гирло Дніпра і Буга.

- 31 *Виростають нехрещені*
- 32 *Козацької діти;*

¹⁶ Збірник народних українських пісень. Зібрав і для хору уложив М. Лисенко. Дев'ятий десяток, К., 1899, стор. 5. З іншим варіантом пісні про Пугача Шевченко міг познайомитися в зб. М. Максимовича «Украинские народные песни» (М., 1834). Там, зокрема, є рядки: «Ой колись ми воювали, да більше не будем!.. Того щастя й тої долі повік не забудем!» (стор. 129).

¹⁷ М. Лисенко, Сім збірників українських пісень для одного голосу. Збірник II, 1869, № 4. На думку Ф. Колесси, вираз «Зажурилась Україна» Шевченко міг перейняти і з інших козацьких пісень:

Зажурилась Україна, що нігді ся діти:
Витоптала орда кіньми усі малі діти.

(М. Максимович, стор. 108).

- 33 Кохаються невінчані;
 34 Без попа ховають;
 35 Запродана жидам віра,
 36 В церкву не пускають!

Ці рядки дуже нагадують розповідь про релігійні переслідування українців в «Запорожской старине» І. Срезневського: «Ужасно было в ту годину состояние украинцев. Права их были нарушены; вера попорана; церкви и монастыри, издавна сооруженные, иные запустели, иные запечатаны <...> Простолюдинов грабили, сажали в тюрьмы и морили голодом. Дети умирали без крещения и очищения от грехов; взрослые жили безбрачно, не зная ни исповеди, ни причащения св. тайн. Мертвые погребались без обрядов»¹⁸. Майже дослівна подібність окремих речень цитованого уривка й рядків «Тарасової ночі» навряд чи випадкова і свідчить про обізнаність Шевченка із «Запорожской стариною» ще до 1842 р. (див. коментар до «Гамалії»). Про релігійно-національні утиски українського населення з боку Польської держави, магнатів і католицького духівництва Шевченко знав також з «Истории русов», «Истории Малой России» Бангиша-Каменського і народних переказів.

В р. 35 йдеться про орендування православних церков євреями, про що поет міг читати в «Истории русов» і «Запорожской старине» (ч. II, кн. 2). В ту добу православні церкви й монастирі могли належати польським феодалам, на землі яких були збудовані. Щоб мати прибуток, феодали здавали церкви в оренду, зокрема євреям.

Як і в країнах феодальної Західної Європи, національна й соціальна боротьба на Україні часів польського панування мала релігійне забарвлення. Якщо для польських магнатів католицизм був знаряддям колоніальної експансії на Україні, то для православного українського (як і білоруського) населення опір примусовому покатоличенню став формою боротьби за своє національне буття, громадянські права й звичаї. Щоб подолати цей опір, католицьке духівництво при

¹⁸ «Запорожская старина», ч. I, кн. 3, X., 1834, стор. 55. Див. також «Запорожскую старину», ч. II, кн. 2, стор. 110.

підтримці польської цивільної влади пішло на унію (унія — лат. з'єднання) з угодовською частиною православної церковної верхівки. За унією в Бресті 1596 р. православна церква в Речі Посполитій була підкорена Ватикану, хоча й зберігала деякі православні обряди. Унія була зустрінута різко вороже як українським населенням, так і значною частиною духівництва, проти унії виступили й запорізькі козаки. Введення унії ознаменувало посилення національного й соціального гніту на Україні. Простий народ навертали до унії примусово, а вище духівництво й старшину спокушали привілеями, які мали в Польщі шляхта і католицькі ієрархи. Тому на прибічників унії — уніатів народ дивився як на зрадників. У цьому значенні вживає це слово і Шевченко в р. 38.

41 *Обізвався Наливайко —*

42 *Не стало кравчини!*

Северин Наливайко — один з керівників селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. проти шляхетської Польщі. Повстання охопило майже всю Україну і частину Білорусії, але врешті зазнало поразки через стихійність і слабу організованість повстанців. Наливайко був зрадою виданий полякам, коли в травні 1596 р. гетьман Жолкевський оточив під Солоницею козацьке військо. Через кілька місяців його страчено у Варшаві.

«Кравчиною» Шевченко називає Наливайка тому, що, за історичними відомостями, він походив з родини кравця (або кушніра)¹⁹. Пор. поезію «У неділеньку, у

¹⁹ «Северин Наливайко родился в семье скорняка в г. Каменце-Подольском» (В. А. Голубуцкий, Запорожское казачество, стор. 131). Див. також пісню про Наливайка в зб. М. Максимовича «Украинские народные песни», де слово «кравчина» вживається теж у значенні Наливайкових загонів (стор. 85, 86). Наводимо примітку Максимовича до цього слова: «Кравчина: так называло себя Запорожское войско при Наливайке — не потому ли, что сей любимый их вождь сначала занимался шитьем кожухов (тулупов), был кравец (портной)? Это обращалось ему в укор и насмешку от противников, что и могло заставить запорожцев гордиться этим и нарочно принять себе это имя» (стор. 86). Друге джерело, звідки поет міг взяти відомості про кравецьке походження Наливайка, — «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського: «Меньший брат Наливайкин, шинкарь,

святу» (1848), де поет іменує його «Кравченком-Наливайком».

43 Обіззавсь козак Павлюга

«Павлюга» — (так і в «Истории русов») — Павло Михайлович Бут, більш відомий під ім'ям Павлюк (як його звали козаки), обраний нереєстровими козаками на гетьмана, очолив протишляхетське повстання 1637 р. Павлюкові вдалося підняти проти шляхти значну частину України, але після перших успіхів повстанці були розбиті під Кумейками і Боровицею, а Павлюк захоплений поляками і страчений. Та не встигла шляхта придушити повстання Павлюка, як навесні 1638 р. на Запоріжжі почалося нове повстання під проводом Острянина.

Як бачимо, згадуючи безпосередньо за Наливайком Павлюка, а вже потім Тараса Трясила, поет порушив хронологічну послідовність подій. Можливо, це порушення хронології свідоме (з ідейно-художніх міркувань), оскільки в «Истории русов», з якої Шевченко черпав історичні відомості, хронологія повстань викладена загалом вірно.

Рядки 41—45 і далі («Обіззався Наливайко... Обіззавсь козак Павлюга... Обіззавсь Тарас Трясило...»), очевидно, написані за зразком якоїсь народної історичної пісні. Подібні за змістом і схожі ритмічною структурою рядки знаходимо в історичній пісні «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яська Остриницю»:

Обіззався серед Січі
Курінний Суліма:
«Гей, давайте, хлопці, зварим
Вражим ляхам пива!»
Обіззавсь Павлюк-хорунжий:
«Допомоги дати!
Щоб ту людську перепону
Нашент зруйнувати!»²⁰

торговал шубами, не уступая старшему в нечестии; сам Наливайко, оставя шубное ремесло, записался в казаки...» (т. I, 1842, Примечания, стор. 23).

²⁰ «Українські народні думи та історичні пісні», Вид-во АН УРСР, К., 1955, стор. 85. Пісня записана в 1928 р., отже, не виключено, що тут мав місце зворотний вплив — тексту поеми на фольклор.

Трубайло — річка Трубеж, притока Дніпра. На річці Трубеж стоїть місто Переяслав, біля якого розгорталися події Тарасової ночі.

Альта — маленька річка, притока Трубежа.

КАТЕРИНА

Поєму вперше надруковано в «Кобзарі» 1840 р. Автограф її, як і автографи інших творів першого «Кобзаря», не зберігся. У більшості видань, зокрема в академічних, «Катерина» датується орієнтовно 1838 р. Вважаємо за можливе дещо уточнити цю дату на підставі розповіді І. Сошенка, наведеної Шевченковим біографом — М. Чалим. Сошенко розповів біографу, як він з осені 1838 по лютий 1839 р. жив разом з Шевченком в одному помешканні на Васильєвському острові в Петербурзі і як молодий поет докучав йому читанням своїх віршів: «А послухай, Соха, чи воно так добре буде?» Тай почне читать мені свої стихи.

— Та одчепись, кажу, ти з своїми никчемними віршами. Чом ти настоящего діла не робиш?

(В это время Шевченко писал свою «Катерину» и читал Сошенку некоторые из нея отрывки)¹.

За документально уточненими відомостями М. І. Моренця, Шевченко жив разом з Сошенком на 4-й лінії Васильєвського острова з 24 листопада 1838 р. до 18 лютого 1839 р.² Отже, якщо розповідь Сошенка — Чалого точна, Шевченкова «Катерина» написана десь між цими числами (знаючи, як швидко поет здійснював свої поетичні задуми, важко припустити, щоб він закінчив поєму вже після переїзду від Сошенка).

Наведене місце з книги Чалого значною мірою спростовує датування Л. Хінкуловим «Катерини» 1836—1837 рр., хоч його міркування на користь цієї гіпотези

¹ М. К. Ч а л ь и й, Жизнь и произведения Тараса Шевченка, К., 1882, стор. 31—32.

² Див. Н. И. М о р е н е ц, Шевченко в Петербурге, Ленинград, 1960, стор. 55.

не позбавлені, якщо можна так висловитись, літературознавчої дотепності³.

На допиті в III відділі Шевченко сказав: «Стихи я любил с детства и начал писать в 1837 г. Первое мое стихотворение под названием «Катерина» посвящено Жуковскому, которое возбудило энтузиазм в малороссиянах, и я стал продолжать писать стихи, не оставляя живописи»⁴. А втім, «Катерина», безумовно, не була першим твором Шевченка. Він сам в автобіографії 1860 р. зазначив, що з перших своїх поетичних спроб надрукував тільки баладу «Причинна» (див. коментар до цього твору). В'язень III відділу, звичайно, менш за все дбав про фактичну точність своєї відповіді на запитання «шевченкознавців» у блакитних мундирах. «Первым... стихотворением» він назвав «Катерину», очевидно, тому, що ця поема була найбільшим і найпопулярнішим твором з ранніх його поезій і що її успіх серед петербурзьких українців (ще до публікації) справді надихав молодого художника на дальші поетичні спроби. Можна також припустити (слідом за Є. П. Кирилюком), що Шевченко назвав своїм першим твором «Катерину» «з тих міркувань, що вона була присвячена В. А. Жуковському, відомій і високопоставленій особі, вихователю наслідника престолу, людині, близькій до царського двору»⁵.

Готуючи «Катерину» до друку, Шевченко удосконалив текст поеми, відкинувши і частково переробивши окремі її рядки. Про це свідчить список ранньої редакції «Катерини» в рукописному «Кобзарі» Шевченкового приятеля І. П. Левченка, де знаходимо 70 досі невідомих її рядків⁶. У першодруку поеми є кілька купюр, позначених крапками. Походження їх не можна вважати остаточно з'ясованим, оскільки деякі з вилу-

³ Див. Л. Хинкулов, Тарас Шевченко, стор. 41—44.

⁴ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», Держполітвидав, К., 1950, стор. 109.

⁵ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 42.

⁶ Див. В. С. Бородін, Неопубліковані рядки поеми «Катерина», «Збірник праць одинадцяті наукової шевченківської конференції», Вид-во АН УРСР, К., 1963.

чених рядків ніби не давали підстав для втручання цензури⁷.

Тема «Катерини» — страждання простої (тут — селянської) дівчини, яку спокусив і кинув дворянин,— була в ті часи не новою в світовій і, зокрема, в російській літературі. Щодо творів західноєвропейських письменників на цю тему, то точно відомо тільки, що Шевченко читав роман Річардсона «Клариса» в «Библиотеке для чтения» за 1848 р. (тобто вже після написання «Катерини»). Його згадка в повісті «Художник» про цей роман явно іронічна (IV, 176). Можна припустити, що молодому поетові вже була знайома досить ще популярна тоді «Бедная Лиза» Карамзіна, а може й деякі з численних творів на цю ж тему епігонів російського сентименталізму (О. Попова, О. Ізмайлова, І. Брусілова, О. Суходольського, П. Романовича та ін.). З творів, близьких за темою «Катерині», Шевченко читав поему Баратинського «Эда» і повість Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана». «В городе Нежине квартировал армейский пехотный полк NN,— писав він у повісті «Близнецы».— В этот полк был переведен мой приятель и поселился в белой хатке с садиком и цветничком <...> В первый же день он заметил в цветнике такой цветок, что у него и слюнки потекли. Этот очаровательный цветок была красавица на самой заре жизни и одно-единственное добро беднейшего вдового старика мещанина — Макухи. Продолжение и конец повести вам известен, терпеливые читатели. И я не намерен утруждать вас повторением тысяча и одной, к несчастью невымышленной, повести или поэмы в этом плачевном роде, начиная с «Эды» Баратынского и кончая «Катериной» Ш[евченка] и «Сердечной Оксаной» Основьяненка. Продолжение и конец решительно один и тот же» (IV, 63). Наведений уривок цікавий насамперед тим, що підкреслює життєвість і соціальну типовість подій «Катерини». Прикметний він і тим, що

⁷ В сучасних виданнях купюри відновлюються за рукописними або друкованими вставками Шевченка в примірниках «Кобзаря» 1860 р. № 70 і № 534 (Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР).

сам Шевченко ставить тут поруч «Катерину» і згадані твори. Із змісту уривка бачимо також, що поетові були відомі й якісь інші «повести или поэмы в этом плачевном роде».

В сюжеті Шевченкової поеми, «Эды», «Сердешної Оксани», а також «Бедной Лизы» є чимало спільних рис: дворянин-офіцер зводить дівчину-селянку, кидає її, вона або кінчає життя самогубством, або тяжко хворіє тощо. Мотив зради в «Катерині», «Эде» і «Бедной Лизе» зв'язаний з мотивом від'їзду спокусника на війну⁸.

Чи є якийсь генетичний зв'язок між «Катериною» і згаданими творами Карамзіна, Баратинського і Квітки-Основ'яненка? Події, описані в «Катерині», були настільки характерними для тогочасної дійсності, що поет не потребував, власне, жодного літературного взірця для створення своєї поеми. Про те, що Шевченко взяв безпосередньо з життя навіть драматичний епізод вигнання Катерини батьками, знаємо з розповіді П. О. Попова: «В разговорѣ я, между прочим, сказал Шевченку, что едва ли правдоподобен факт в его повести «Катерина», что будто отец и мать прогнали Катерину. Но Шевченко утверждал это так; это — такой был случай»⁹.

Отже, сама дійсність значно ясніше підказувала Шевченкові сюжет його поеми, ніж літературна традиція. Проте, хоч сам по собі факт сюжетної подібності нічого не доводить, не можна повністю відкинути й можливості певних літературних імпульсів, що вплинули на створення «Катерини». Конкретно, йдеться про «Сердешну Оксану».

Щодо зв'язків цього твору з «Катериною» існує три гіпотези: 1) повість Квітки-Основ'яненка мала певний вплив на самий факт написання і сюжет «Катерини»; 2) «...обидва твори написані майже одночасно, незалежно один від другого» (Є. П. Кирилук)¹⁰; 3) Квітка-

⁸ Див. С. Родзевич, Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка, зб. «Шевченко та його доба», т. II, К., 1926.

⁹ «К биографии Т. Г. Шевченка», «Киевская старина», 1895, № 2, стор. 47.

¹⁰ Є. П. Кирилук, Т. Г. Шевченко, стор. 54—55.

Основ'яненко написав свою повість під впливом «Катерини», яку він прочитав ще в рукопису, надісланому Шевченком. Шевченкову поему слід датувати 1836—1837 рр. (Л. Хінкулов).

Про те, що датування «Катерини» 1836—1837 рр. спростовується спогадами Сошенка, говорилося вище. А коли так, то й «Катерина» написана пізніше «Сердешної Оксани». З листування Гребінки з Квіткою видно, що останній написав свою повість десь восени 1838 р., а наприкінці грудня або на початку січня 1839 р. її вже одержав Гребінка для публікації в альманаху, який він тоді готував. Саме тоді Шевченко, напевне, й прочитав «Сердешну Оксану», бо він, як відомо з того ж листування, допомагав Гребінці готувати його альманах до друку¹¹.

Отже, той факт, що «Сердешна Оксана» й «Катерина» хронологічно написані майже одночасно, не спростовує, а робить можливим генетичний зв'язок між ними: адже час написання «Катерини» й знайомства Шевченка з рукописом «Сердешної Оксани» збігається (грудень 1838 — січень 1839 р.). Отже, не виключено, що саме враження від «Сердешної Оксани» дало Шевченкові безпосередній творчий імпульс до написання «Катерини». В якійсь мірі це припущення підтверджується збігом окремих деталей в обох творах, на що давно вже звернули увагу дослідники. Так, навряд чи є випадковими схожі ситуації закінчення повісті Квітки і поеми Шевченка. В обох творах через кілька років після описаних там подій офіцер-спокусник випадково зустрічає сина, пізнає його, «та не хоче взяти»: «...а далі вийняв гривеничка, та й дав хлопцеві» (К.-О.) — «Дає гроші Івасеві, дивується пані» (Ш.); «А сам сів у бричку і поїхав» (К.-О.) — «Берлин рушив, а Івася курева покрила...» (Ш.).

В своєму свідомому чи несвідомому змаганні з першим українським повістярем автор «Катерини» безумовно переміг. Порівнюючи з «Сердешною Оксаною» його віршована повість являє собою й якісно новий етап ідейно-художнього розвитку українського письменства.

¹¹ Див. «Наше минуле», 1918, № 2, стор. 48.

Вище відзначалися риси схожості між «Катериною» і деякими творами тогочасної літератури. Порівняльний їх аналіз доводить водночас і принципову відмінність Шевченкової поеми від близьких їй за темою творів інших письменників.

Відмінність ця — не тільки від могутньої поетичної індивідуальності Шевченка, а й, передусім, від його ідейної позиції. І Карамзін, і Баратинський, співчуючи долі скривдженої селянської дівчини, не засуджують, проте, гостро її спокусника дворянина. Дещо різкішими й безумовно реалістичними барвами намальований капітан у повісті Квітки. Проте й Квітка не стільки викриває офіцера-спокусника, скільки засуджує легковажність Оксани. Дидактизм, моралізаторство в християнському дусі безумовно суперечать реалістичним тенденціям, наявним в його повісті. Від сентиментальних прозових і віршованих повістей про нещасну любов простої дівчини до дворянина Шевченкова «Катерина» відрізняється своїм викривальним спрямуванням і тим класово селянським поглядом на дійсність, якого, природно, бракувало згаданим письменникам.

Трагічна колізія «Катерини» розкривається передусім як «трагедія серця», трагедія скривдженого й ображеного почуття, зрадженого довір'я. Але поет дає нам відчуття за цією, здавалось би, особистою трагедією справжню трагедію народного життя. Він розповідає про долю своєї героїні як про типове явище тогочасної дійсності. Скривжені панамі селянські дівчата — це лише одна з численних кривд, що їх чинить панство народів. Оцей класовий підтекст весь час відчувається в «Катерині». Хоч тут Шевченко ще не вдається до сатири, у викривальному пафосі «Катерини» передчувається вже майбутній автор «Сну» й «Кавказу».

Художня своєрідність поеми визначається ідейним задумом Шевченка — розкрити трагедію селянської дівчини, зведеної дворянином. С. І. Родзевич у згаданій розвідці вірно відзначив, що коли у Карамзіна й Баратинського (а почасти й Квітки) центральна частина фабули — це історія кохання, історія спокушання, то у Шевченка основний мотив поеми — це страждання героїні, повеніряння Катерини-покритки. В цьому пер-

шому великому творі Шевченка вже виразно виявилися риси, характерні для більшості його майбутніх поем. Це — яскрава суб'єктивність («мое до цього ставлення!») і наскрізна ліричність (авторські ліричні втручання в розповідь, лірично забарвлена лексика тощо), а також елементи певної драматизації розповіді (тяжіння до монолога, що часом переходить у діалог).

В поемі «Катерина» Шевченко вперше звертається до теми жінки — жертви панської розпусти, теми покритки, а ширше — до теми жінки-матері. Від того часу ця тема стає однією з генеральних в його творчості («Слепая», «Мар'яна-черниця», «Наймичка», «Відьма», «Неначе цвяшок в серце вбитий», «Якби тобі довелось», «Ми вкупочці колись росли», «Марія» та ін.). В «Катерині» відбився той ранній ступінь ідейного становлення Шевченка, коли його заперечення існуючого ладу мало ще значною мірою стихійний характер. В наступні роки Шевченкові поезії про жіночу долю набирають усе одвертішого соціально-викривального революційного спрямування. Поет створює образ жінки-месниці («Слепая») і жінки — борця за ідею («Марія»). Катерина, як і Квітчина Оксана, — не кріпачка. В більшості пізніших поезій Шевченко пов'язує тему покритки з викриттям саме кріпосницької дійсності («Слепая», «Відьма», «Не спалося, а ніч, як море», «Варнак», «П. С.», «Марина», «Якби тобі довелось» та ін.).

«Катерина», безперечно, належала до улюблених творів її автора (почасти, можливо, тому, що з цією поемою пов'язані перші успіхи й перша слава поета). Про «Катерину» він пізніше згадував і в своїх поезіях («Мар'яна-черниця», «Три літа»), і в своїх повістях («Близнець», «Наймичка», «Музикант»). Ще під час навчання в Академії художеств Шевченко відтворив образ героїні у відомій картині «Катерина» (олія, 1842).

Василю Андреевичу Жуковському на память 22 апреля 1838 года.— Шевченко присвятив поему видатному російському поету Жуковському на пам'ять про день викупу з кріпацтва. Жуковський відіграв велику, якщо не вирішальну роль у викупі Шевченка. «...В. А. Жуковский, предварительно узнавши цену от помещика,— читаємо в Шевченковій автобіографії,— просил

К. П. Брюллова написати його, В. А. Жуковського, портрет для імператорської фамилии с целью разыграти его в лотарею в царском семействе <...>. В. А. Жуковский с помощью графа М. Ю. Вельггорского устроили лотарею в 2500 рублей ассигнациями, и этою ценою была куплена свобода Т. Ш[евченко] в 1838 году, апреля 22» (V, 189). Цією датою позначена відпускна Шевченка, підписана його поміщиком П. В. Енгельгардтом і свідками В. Жуковським, М. Віельгорським і К. Брюлловим.

З Жуковським Шевченка познайомили конференц-секретар Академії художеств В. І. Григорович і художник О. Г. Венеціанов, очевидно, 1837 р.¹²

Живучи в Петербурзі, молодий Шевченко не раз зустрічався з Жуковським і на все життя зберіг почуття вдячності до нього. Проте особливо близькими вони ніколи не були — ані особисто, ані творчо. Надто великою була різниця світогляду, психічної вдачі, віку між прекраснодушним співцем «Светланы» і автором полум'яних революційних інвектив Шевченком.

На засланні — в січні 1850 р. — Шевченко написав листа до Жуковського, в якому просив поклопотатися, щоб йому дозволили малювати. Відома тільки чернетка цього листа; чи послано його до Жуковського, не встановлено.

1 *Кохайтеся, чорнобриві,*

2 *Та не з москалями*

23 *Полюбила москалика*

Слово «москаль» Шевченко вживав у різних значеннях. Найчастіше це — військовий, офіцер або солдат (не обов'язково росіянин, москалями поет називав і солдат-українців: пригадаймо хоч би його поему «Москалева криниця»), а також царський чиновник, офіційна особа. Тут «москалями» поет іменує саме військових, передусім офіцерів. В рядках вступу, звичайно, нема нія-

¹² Див. розповідь І. Сошенка в статті Сави Ч[алого] «Новые материалы для биографии Т. Г. Шевченка», «Основа», 1862, № 5, стор. 54—55, а також автобіографію Шевченка (V, 189). Твердження М. М. Ткаченка, ніби Шевченка познайомив з Жуковським Сошенко (див. його «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка», К., 1961, стор. 24), — явна помилка.

кої ворожнечі до військових російського походження, але є констатація того, що постої по селах царських військ з їх розбещеним офіцерством справді були великим народним лихом.

У перших розділах поеми образ «москалика», який покинув Катерину, намальований ще надто абстрактно («чорнобривий», «пішов <...> в Туреччину» — ось все, що ми про нього знаємо). В цьому, очевидно, позначився вплив на молодого поета традицій народнопісенної поезики. В народних піснях, зокрема, можна знайти рядки, близькі початковим рядкам вступу поеми:

Да не гуляй, молода дівчино, з москалями!
Москальчики обманщики, вони обманять:
У нову комірочку запровадять,
Вони твою русу косу розтріпають...¹³

Соціальну й моральну характеристику «москалика» читач знаходить вже в IV і V розділах, де дізнається, що «чорнобривий» Катерини — офіцер і «препоганий» пан. Те, що у вступі під «москалями» поет розумів передусім панів-офіцерів, підтверджується схожими рядками поеми «Відьма» (1847) в одному із варіантів цього твору:

Стережіться ж,
 кохайтесь
Хоч і з наймитами,
З ким хочете, мої любі!
Тільки не з панами (I, 550).

43 Пішов москаль в Туреччину — тобто на війну з Туреччиною. З численних війн царської Росії з султанською Туреччиною останньою на час написання поеми була війна 1828—1829 рр., про події якої поет напевне чув ще в юнацькі роки.

44 Катрусю накрили.

За народним звичаєм незаміжній дівчині, яка породила дитину, покривали голову хусткою, як заміжній жінці. Звідси вираз — «покритка».

¹³ Труды этнографическо-статистической экспедиции. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским, т. V, СПб., 1874, стор. 303. В дальших посиланнях — П. Чубинский, Труды.

68 *Заспівав Гриця* — народну пісню «Ой не ходи, Грицю», яка не раз згадується в поезіях Шевченка.

177 *Де світилки з друженьками*

Світилка — сестра молодого або інша родичка, яка за весільним обрядом приймає прикрашену квітами свічку.

365 *Далекий шлях, пани-брати,*

366 *Знаю його, знаю!*

367 *Аж на серці похолоне,*

368 *Як його згадаю.*

369 *Попоміряв і я колись*

Поет тут згадує, як він ще козачком-кріпаком поміщика Енгельгардта 1831 р. «попоміряв» з панським обозом шлях з Вільно до Петербурга. М. К. Чалий, посилаючись на В. М. Забілу, пише: Шевченко був «отправлен в столицу по етапу»¹⁴. Про це ж В. М. Забіла розповідав М. Білозерському з такими подробицями: «...у него порвался один сапог, так что отпадала подошва, и Шевченко, чтоб не отморозить ноги, вынужден был переменить сапоги, надевая на время целый сапог на мерзнувшую в драном сапоге ногу; эти остановки надоели этапным солдатам, и один из них ударил Шевченка по шее»¹⁵. Проте поет ніде не згадував про шлях «по етапу», а в автобіографії писав: «Странствуя с обозом за своим дидычем в Киев, Вильно и в Петербург...» (V, 188).

384 *Кете лиш кресало*

Кете — дайте; ке — дай.

395 *Идутъ шляхом чумацьки,*

396 *Пугача співають.*

Відомо кілька народних пісень, які починаються словами «Ой сів пугач на могилі». Те, що «Пугача» співають «чумацьки», дозволяє уточнити: це не історична пісня про зруйнування Січі, а чумацька. Один з її варіантів, записаний Шевченком 1846 р. у Сквирському повіті, надрукований у зб. І. Рудченка «Чумацкие народные песни»:

¹⁴ Сава Ч[алый], Новые материалы для биографии Т. Г. Шевченка, «Основа», 1862, № 5, стор. 53.

¹⁵ Н. Белозерский, Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц, «Киевская старина», 1882, № 10, стор. 68—69.

Ой сидить пугач та на могилоньці,
А як пугу, так пугу!
Собирайтеся, вражі чумаченьки,
А зарані до Лугу.
Ой которі та й поспішали —
В Лузі зимували,
А которі пили та гуляли —
То ті в степу пропадали.
Ой як же ми та чумакували,
То нас пани не знали,—
Та волики сірі-полові,
Та докупи парували,
А возики новенькі робили,
Та круги малювали (VI, 277).

413 *Бере шага, аж труситься*

Шаг — гріш, півкопійки.

418 *В Броварях спочила*

Бровари — містечко (тепер — місто Київської області) на Лівобережжі, недалеко від Києва. В часи Шевченка через Бровари проходив великий тракт з Києва до Москви.

546 *Дуби з гетьманщини стоять.*

Слово «гетьманщина» Шевченко, як відзначалося, вживав у кількох значеннях. Тут це слово вжито в значенні доби, коли на Україні існувала влада гетьмана і відповідна адміністративно-територіальна система. Гетьманське урядування скасовано Катериною II 1764 р., а адміністративний устрій гетьманщини — 1781 р.

550 *Мов покотьоло червоніє*

Покотьоло — дерев'яне кружало (дитяча іграшка).

559 *Вийшов з хати карбівничий*

Карбівничий — лісник, той, хто карбує дерева.

718 *І с у с а співає* — тобто «псалму» (релігійну пісню), яку співали старці й кобзарі.

722 *Шажок міхоноші.*

Шажок — шаг, гріш. Міхоноша — проводир сліпця, який носить за ним мішок з милостинею.

728 *Берлин шестернею*

Берлин (або берлина) — дорожна карета.

ПЕРЕБЕНДЯ

Вірш вперше надруковано в «Кобзарі» 1840 р. з присвятою «Е. П. Гребенке». У виданні «Чигиринського Кобзаря» 1844 р. (тобто ще за життя Гребінки, який помер 1848 р.) Шевченко зняв присвяту, не відновивши її і у виданні «Кобзаря» 1860 р. Що конкретно сталося у взаєминах між Шевченком і Гребінкою, невідомо, але знаменним є вже той факт, що, хоч Гребінка брав участь у визволенні поета з кріпацтва і допоміг надрукувати його перші твори, автор «Перебенді» не тільки зняв цю присвяту, а й у наступних автобіографічних творах майже не згадував Гребінчине ім'я. Очевидно, в міру зростання революційного світогляду Шевченка між ним і поміркованим лібералом Гребінкою виникли ідейні розходження, які зрештою позначилися на їх особистих взаєминах.

Автографи «Перебенді», як і автографи всіх інших поезій першого «Кобзаря», не збереглися. Вірш орієнтовно датується 1839 р.

Перебендя. За словником Б. Грінченка, слово «перебендя» означає «балагур», «капризник», «привередник»¹. За В. Далем, «перебендивать» — «причудничать, привередничать»². Отже, прізвищу (власне, прізвиську) кобзаря поет надав значення «дивак», «химерник», «не такий, як усі». Про «дивацтво» Перебенді писав М. Рильський в етюді «Диваки», згадавши його серед імен таких «диваків», як лермонтовський Пророк і Г. Сковорода: «Шевченко свій образ поета, співця малює в образі Перебенді, «старого та химерного». Перебендя із своїми змінами настроїв («Заспіває весільної, а на журбу зверне») здавався, розуміється, деяким людям, а особливо людям практичного складу, також диваком, на це й натякає Шевченко в своїй характеристиці «химерний»³.

Варто згадати, що свій перший лист до Квітки з

¹ Словарь української мови, т. III, К., 1909, стор. 108.

² Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля, т. III, СПб.—М., 1907, стор. 79.

³ «Вечірній Київ», 1961, № 78.

власними віршами Шевченко підписав «Перебендя»⁴ (не виключено, що в цьому листі був переписаний і вірш «Перебендя»). Цей підпис посередньо свідчить, що в образ Перебенді молодий Шевченко вклав не тільки свої думки про місце поета в суспільстві, а й певний елемент ліричного самопізнання: в якійсь мірі «Перебендя» — твір про себе, хоч, зрозуміло, було б наївно ототожнювати романтичний образ народного співця з особою автора вірша.

В образі кобзаря Перебенді відбилися, з одного боку, спогади поета про Україну (яку він покинув десять років тому п'ятнадцятирічним юнаком), а з другого — геніально переосмислена літературна традиція. Від дитячих вражень поета про Україну, її побут, її пейзаж — те конкретно-реальне і національно-локальне, що надає образу Перебенді неповторно українського колориту. Від літературної традиції — деякі романтичні риси Перебенді — його «дивацтво» і почасти його конфлікт з оточенням. Цей вплив літературної (переважно романтичної) традиції на оформлення образу Перебенді не можна як заперечувати, так і перебільшувати. І. Франко, який перший дослідив літературний генезис «Перебенді»⁵ (зокрема зв'язок вірша з польською і російською літературною традицією), підкреслював, що «поему Шевченка «Перебендя» можна вважати типовим приміром того, як у першій добі поетичної діяльності Шевченка перехрещувалися і зливалися найрізніші впливи і як геніальна натура нашого поета уміла впливи ті щасливо перетопити в одну органічну і глибоко поетичну цілість»⁶.

Образ Перебенді — складний і навіть де в чому суперечливий. У першій частині вірша — це постать, за виразом Франка, наскрізь реальна, живцем викоплена з дійсного українського життя⁷. Цілком у згоді з дійс-

⁴ Див. лист Г. Квітки до Шевченка від 23. X 1840 р. у кн. «Листи до Т. Г. Шевченка», Вид-во АН УРСР, К., 1962, стор. 9.

⁵ Див. «Передне слово (До «Перебенді» Т. Г. Шевченка)», «Відповідь критикові «Перебенді», в кн. Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, Держлітвидав, К., 1955.

⁶ І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, стор. 43.

⁷ Див. там же, стор. 52.

ністю пише поет про народну любов до кобзарів: «А хто грає, того знають і дякують люде, він їм тугу розганяє...». В другій частині твору образ народного співця переростає в узагальнений майже до символу образ поета, не втрачаючи, проте, локальних рис українського кобзаря. Саме друга частина твору дала підставу Франкові сказати про Перебендю: «Се не натурщик [тобто образ не взятий «прямо з дійсної обсервації».— Ю. І.], а фігура ідеальна, уособлення (з великим реалістичним талантом переведене) поглядів Шевченка на суспільність і на роль поета серед тої суспільності»⁸.

Дивак Перебендя ховається від людей «в степу на могилі», щоб на самоті мріяти, співати, розмовляти з природою. Ховається — «щоб люде не чули», бо «на божее слово вони б насміялись». «Божее слово» — це й є поезія, творчість, натхнення. В шевченкознавчій літературі втечу Перебенді від людей звичайно тлумачать як відображення конфлікту між поетом і суспільством⁹. І це вірно. Проте нема підстав надто прямолінійно соціологізувати цей конфлікт і розшифровувати його як конфлікт між поетом і панівним класом або навіть між Шевченком і дворянським читачем. «Люде», які б насміялися над «божим словом» поета, за логікою сюжету мають бути селянами (кобзар ховається від тих людей, яким він співав), але це не селяни і не пани, точніше, не тільки селяни і не тільки пани, а широкий людський загал. Суперечність між Перебендею і «людьми» — це насамперед суперечність між поетом-творцем, романтичним ентузіастом і людьми практичного складу, чужими й ворожими поетичній мрії, людьми, які надто утилітарно розуміють призначення поезії.

⁸ І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII (Відповідь критикові «Перебенді»), стор. 63. Щоправда, в полеміці з О. Кониським І. Франко тут дещо загострив тезу про літературне походження образу Перебенді. В постаті співця-кобзаря (особливо в першій частині твору) безперечно відбилися живі спостереження поета над українською дійсністю, про що писав і Франко в «Передньому слові» (т. XVII, стор. 52).

⁹ «Основна ідея сеї невеличкої поеми — се давня ідея: протиставлення поета оточуючій його суспільності. Інтересно, однак ж, що ідея ся зовсім чужа всякій поезії народній...» (І. Франко, т. XVII, стор. 44).

Пафос вірша — у ствердженні незалежності митця і його високого призначення, яке не можна зводити до утилітарного завдання — розважати людей.

Звичайно, у протиставленні химерного мрійника Перебенді тверезим, практичним людям не міг не відбитися суспільний і взагалі життєвий досвід Шевченка, його розуміння становища поета у тогочасному суспільстві. Певну соціальну конкретизацію конфлікту митця з оточенням знаходимо в рр. 90—91 (див. також в р. 68 «...бо на землі горе»). Але загалом конфлікт митця з оточенням Шевченко тут не розв'язує в соціальному плані, його протест проти, так би мовити, антипоетичності тогочасного суспільства ще романтично абстрактний.

Як вірно відзначив Ф. Я. Прийма, «не только поэтика, но и мироощущение романтизма нашли свое отражение в стихотворении Шевченко «Перебендя». В нем отстаивается право поэта на независимое существование, право на свободу творчества. <...>. Перебендя «світом нудить», и его тоска несколько сродни «мировой скорби» романтиков»¹⁰. Можна було б навести чимало аналогій до Шевченкового образу романтичного дивака-співця Перебенді — від химерних ентузіастів Гофмана до образу поета в ліриці Пушкіна. Дослідники минулого знаходили залежність образу Перебенді від поезій Міцкевича («Імпровізація» з поеми «Дзяди», балада «Dudarz»), Богдана Залеського («Sendzewo») та ін. Є певна образно-ідейна подібність між віршем Шевченка і поезіями Пушкіна «Поэт», «Поэту», «Гнедичу», «Пророк», в яких теж стверджується право митця на свободу творчості. Так, образ поета в однойменному вірші Пушкіна навіть деякими деталями нагадує Перебендю:

Тоскует он в забавах мира...

Бежит он, дикий и суровый,
И звуков и смятенья полн,
На берега пустынных волн,
В широкошумные дубровы...¹¹

¹⁰ Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, Изд-во АН СССР, Л., 1961, стор. 48.

¹¹ А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений в десяти томах, т. III, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1950, стор. 21.

А втім, безпосередню залежність «Перебенді» від згаданих тут творів так само важко довести, як і спростувати. Подібність не завжди є доказом залежності. Незаперечним є лише те, що всі ці твори були складовою частиною тієї літературної атмосфери, якою ди-хав Шевченко, пишучи «Перебендю», і в цьому розу-мінні могли допомогти оформленню оригінальних пое-тичних ідей українського поета.

У світовій романтичній поезії шевченкової і дошев-ченкової доби тема народного співця належала до най-популярніших. Оссіан Макферсона викликав численні наслідування в європейських літературах і взагалі сприяв зародженню культу народної поезії у поетів-романтиків Англії, Німеччини, Росії та інших країн. Діячі національних літератур, звертаючись до скарбів народ-ного епосу, шукали й знаходили в його творцях і ви-конавцях своїх Гомерів і Оссіанів. Відкриття «Слова о полку Ігоревім», перші видання дум, історичних і лірич-них пісень, билин, як і загальний інтерес романтиків до народних основ національного буття, в значній мірі пояснюють поширеність образу народного співця в ро-сійській і українській літературах 20—40-х років ХІХ ст. (його іменують бардом, скальдом, «баяном», бандури-стом тощо).

Пушкін пише наслідування Оссіану, Жуковський — «Песнь барда над гробом славян победителей», Язи-ков — «Песнь барда во время владычества татар в России», «Баян к русскому воину», О. Шишков — «Бард на поле битвы», Лермонтов — «Песнь барда», П. Ка-тенін — «Певец» тощо.

До Шевченка тему українського народного співця розробляють М. Маркевич (російський вірш «Банду-рист» та ін.), А. Метлинський («Смерть бандуриста», «Бандура»), Л. Боровиковський («Бандурист»), Гребінка (російський вірш «Украинский бард»). Постать українського співця-кобзаря відома і тогочасній поль-ській літературі (Падура, Гошинський, Чайковський).

Були спроби виводити Шевченкового «Перебендю» з «Бандуриста» М. Маркевича (К. Студинський) і «Украинского барда» Гребінки (П. Филипович), спроби загалом мало переконливі, хоч окремі риси Гребінчи-

ного «барда» дещо нагадують кобзаря з «Перебенді» і «Тарасової ночі».

Шевченко не один раз звертався до образу кобзаря в творах, присвячених як сучасному, так і минулому України: «Тарасова ніч», «Катерина», «Гайдамаки», «Сліпий», «Великий льох» та ін.

23 Заспіває про Чалого —

24 На Горлицю зверне;

25 З дівчатами на вигоні —

26 Гриця та веснянку,

27 А у шинку з парубками —

28 Сербина, Шинкарку;

29 З жонатими на бенкеті

30 (Де свекруха злая) —

31 Про тополю, лиху долю,

32 А потім — у гаю;

33 На базарі — про Лазаря,

34 Або, щоб те знали,

35 Тяжко-важко заспіває,

36 Як Січ руйнували.

«Про Чалого» — історична пісня про покарання козаками зрадника Сава Чалий — історична особа, був сотником надвірних козаків кн. Любомирського. Під час селянсько-гайдамацького повстання 1734 р. перейшов на бік повстанців. Але згодом зрадив і допомагав шляхті переслідувати гайдамаків. 1741 р. був захоплений у власному маєтку гайдамацьким ватажком Гнатом Голім і страчений. На цей сюжет написали драми М. Костомаров («Сава Чалий») і Карпенко-Карий («Сава Чалий»). «Горлиця» — йдеться, очевидно, про жартівливу пісню «Ой летіла горлиця через сад» або пісню «Ой дівчина-горлиця до козака горнеться»¹². «Гриць» — відома народна пісня «Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці». «Веснянка» — весняна обрядова пісня. «Сербин» — відомо кілька пісень про сербина. Дві з них вміщено у збірнику М. Максимовича «Украинские народные песни» (1834): «Ой, сербине, сербине! покинь сербовати» і «Ой, сербине, сербиночку, сватай мене

¹² Див. «Українські народні пісні», кн. 2, «Мистецтво», К., 1955, стор. 104 і стор. 148.

дівчиночку». «Шинкарка» — очевидно, це відома в багатьох варіантах пісня про шинкарку, яку козаки (або донці, чорноморці, запорожці, чужоземці) підмовили поїхати з ними, а потім убили. Див. публікацію А. Смоктя «Украинская злополучница» («Киевская старина», 1883, № 1, стор. 215—217), а також в зб. П. Чубинського пісню «Ой на горі стояла корчма»¹³. Постать шинкарки зустрічаємо і в інших українських піснях. Див., зокрема, в запису Шевченка пісні «У Києві на ринку п'ють чумаки горілку» (VI, 262) і «А в городі в Самарі» (VI, 276). «Про тополю» — пісня про злу свекруху, яка своїми чарами обернула невістку в тополю (в інших варіантах — у грабину, билину тощо). «У гаю» — пісня про те, як мати намовляла сина бити жінку, і той вбиває дружину насмерть. Див. у зб. П. Чубинського — «Ой за гаєм, гаєм зелененьким»¹⁴. «Про Лазаря» — жалібна лірицька «псалма» на євангельський сюжет про голодного старця Лазаря і багатія. Звідси вираз «Лазаря співати». «Як Січ руйнували» — історичні пісні про зруйнування Запорізької Січі військом Петра I в 1709 р. і про зруйнування так званої Нової Січі Катериною II в 1775 р.

Деякі із згаданих тут пісень були на той час (1839 р.) надруковані в різних варіантах у збірниках М. Максимовича, П. Лукашевича та ін., але Шевченкові вони були знайомі здебільшого не з книжок, а безпосередньо від народу — так, як він їх пам'ятав з дитинства.

88 *А щоб тебе не цуралась,*

89 *Потурай ім, брате!*

90 *Скачи, враже, як пан каже:*

91 *На те він багатий.*

Цитовані рядки, звичайно, не треба розуміти буквально. Це — не рекомендація поетам пристосовуватись до смаків відповідного читацького загалу, а саркастична констатація важкого становища митця в сучасному Шевченкові суспільстві, гірка іронія над тим, що митець, якщо хоче мати «успіх» («коли хочеш грошей, та ще й слави того дива...», як скаже згодом поет у вступі до

¹³ П. Чубинский, Труды, стор. 1082.

¹⁴ Там же, стор. 727.

«Гайдамаків»), повинен потурати читачеві. Якому читачеві? Саме тут автор «Перебенді» переводить дещо загальну постановку питання «поет і суспільство» (як поет і люди антипоетичної, «прозової» вдачі) в більш соціально-конкретний план: «як пан каже: на те він багатий».

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА

Один з восьми творів, які склали «Кобзар» 1840 р., цей вірш в усіх прижиттєвих виданнях друкувався з великими цензурними купюрами (вилучені були рядки, де висловлювалася туга за колишню «волею»). Оскільки жоден автограф вірша не зберігся, в сучасних виданнях він друкується за текстом «Кобзаря» 1860 р. з відновленням вилучених цензурою рядків за дописками в «Кобзарі», що належав Ф. Лазаревському, і «Кобзарі», що належав Н. Тарновській.

Як видно з першодруку, вірш написаний під безпосереднім враженням від нарису Грицька Основ'яненка (Квітки) «Головатий», надрукованого 1839 р. в жовтневому (X) номері «Отечественных записок». Отже, вірш треба датувати жовтнем або листопадом 1839 р.

Герой нарису Основ'яненка (Квітки) — запорізький полковий старшина Антін Головатий у 1774—1775 рр. був членом депутації Коша, надісланої у Петербург умовити Катерину II не руйнувати Січ. Вже після зруйнування Січі, у 80-і роки, Головатий — один із організаторів Чорноморського козацького війська, створеного з колишніх січовиків (до речі, батько автора нарису Федір Квітка за дорученням Головатого вербував на Харківщині козаків для Чорноморського війська). У Чорноморському війську Головатий був військовим суддею, під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. вдало командував козацькою піхотою і флотилією. Головатому приписується також авторство двох пісень про створення чорноморського козацтва — «Ой годі нам журитися» і «О боже наш, боже наш єдиний» (непов-

ний варіант останньої записаний невідомою рукою в 1846 р. в альбомі Шевченка № 108¹).

Прочитавши майстерно написаний нарис Основ'яненка², Шевченко захопився колоритною особою Головатого. В ньому він хотів бачити носія героїчних традицій Січі, захисника інтересів запорізького козацтва в критичний час його історії. Звідси та перебільшена оцінка, яка дається Головатому в першій редакції вірша.

Проте нарис «Головатый» дав Шевченкові лише ліричний поштовх до написання твору, зміст якого ішов значно далі уславлення автора нарису і його героя. У посланні «До Основ'яненка» поет висловив своє ставлення до сучасності і до історичного минулого українського народу. І хоч у творі відбилися і юнацька романтична захопленість героїкою козаччини і деяка ідеалізація минулого, в ньому поет не тікає від дійсності. Як і в інших поезіях на історичну тему, Шевченко тут звернувся до образів історичного минулого, щоб висловити свій протест проти самодержавно-кріпосницького ладу (див. коментар до поеми «Тарасова ніч»). Саме в цьому суспільний сенс його демонстративної туги за минулим. У цьому ж плані «пропаганди історією» слід розуміти і ту, здавалось би, суто ретроспективну літературну програму, яку пропонував тут Шевченко Квітці:

Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили... і т. д.

Основ'яненко — літературний псевдонім видатного українського і російського письменника Григорія Федоровича Квітки (1778—1843). Твори Квітки Шевченко напевне читав ще до викупу із кріпацтва, користуючись бібліотекою Гребінки. Шевченко і Квітка ніколи особисто не зустрічалися (Квітка жив у с. Основі під

¹ Альбом зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Див. ПЗТ, VI, 268—269.

² Високу оцінку цього нарису дав і В. Белінський: «Воля почитного автора, а право, он хорошо бы поступил, если б, вместо того, чтоб повторять свои повести, принялся за такие очерки исторических лиц, как его «Головатый» — это поистине превосходная статья, обличающая в авторе большое дарование» (В. Г. Белинский, Полное собрание сочинений, т. V, Изд-во АН СССР, М., 1954, стор. 597).

Харковом), але листувалися. Збереглися 3 листи Шевченка до Квітки і 4 листи Квітки до поета (є відомості ще про 4 листи Шевченка). Перший лист з власними віршами Шевченко надіслав Квітці, підписавшись «Перебендя» (див. лист Квітки від 23 жовтня 1840 р., в якому він розповів поетові, «як нас з самого першу зводило до купи»³). З цієї розповіді не можна встановити ані дати Шевченкового листа, ані назви надісланих віршів (або вірша). Цілком можливо, що це було саме послання «До Основ'яненка». Адже природно, що воно надіслане адресатові ще в рукопису. Коли так, то датувати цей лист треба жовтнем—листопадом 1839 р.⁴

Вірш «До Основ'яненка», як і листи Шевченка, свідчить про глибоку повагу молодого поета до творчості його видатного сучасника, а в листах Квітки знаходимо захоплені відгуки про Шевченкові поезії (щоправда, Квітка, який помер у 1843 р., не мав змоги познайомитися з його нелегальними революційними творами). Легко уявити, що в творах першого і безперечно найвизначнішого в ту добу українського прозаїка молодого Шевченка приваблювало і його співчутливе зображення людей з народу, і любовне змалювання українського селянського побуту, і його соковитий гумор, і часом критичне освітлення окремих явищ сучасності. Зберігаючи протягом всього свого життя повагу до внеску Квітки у розвиток української літератури, Шевченко з роками починає помічати не тільки позитивні, а й негативні риси його творчості. Із формуванням революційного світогляду Шевченка його ставлення до Квітки, як і до всієї сучасної йому літератури, стає більш критичним. Зрозуміло, що для поета-революціонера, свідомого ворога царизму й кріпосництва, був абсолютно неприй-

³ «Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 9.

⁴ За припущенням Л. Хінкулова, перший лист Шевченка до Квітки був написаний не пізніше середини 1838 р. і містив у собі рукопис «Катерини» (див. Л. Хінкулов, Тарас Шевченко, стор. 43—44). Проте важко припустити, щоб про листування Шевченка з Квіtkoю не знав у той час Гребінка, в листах якого до Квітки кінця 1838 і початку 1839 р. Шевченко згадується як особа зовсім незнайома адресатові.

нятним консервативний дидактизм Квітки, його впевненість у непорушності самодержавно-кріпосницького ладу, які позначилися особливо виразно на Квітчиних «Листах до любезних земляків» (1839). Очевидно, саме тому, видаючи 1844 р. «Чигиринський Кобзар», Шевченко змінив назву-присвяту «До Основ'яненка» на «До українського писака». Згадка про Квітку у «седнівській» передмові 1847 р. до «Кобзаря» досить далека від захопленого тону цього вірша: «Покойний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колисці од матері...» (I, 375). Готуючи до друку «Кобзар» 1860 р., поет відновив першу назву-присвяту (тут — «Основ'яненкові»), відзначивши цим заслуги Квітки перед українською літературою.

3 *Нема Січі, пропав і той,*

4 *Хто всім верховодив!*

Запорізька Січ була скасована Катериною II влітку 1775 р. «Той, хто всім верховодив» — Шевченко говорить не про якогось конкретного діяча, а про гетьмана (або кошового) взагалі, який уособлював в його очах національну незалежність України. В наступні роки становлення революційного світогляду Шевченка вплинуло і на його історіософію. Елегійні згадки про минуле змінилися на різко критичні висловлювання про роль гетьманів в історії українського народу: «Раби, подножки, грязь Москви, варшавське сміття — ваші пани, ясновельможнії гетьмани» («І мертвим, і живим...»).

45 *Слава не поляже;*

46 *Не поляже, а розкаже,*

51 *Не вмере, не загине...*

В цих рядках поет використав традиційний вираз українських дум: «слава не вмере, не поляже»:

Оттогді-то Хмельницький помер,

А слава його козацька не вмере, не поляже.

(Дума про Хмельницького та Василя Молдавського)⁵

⁵ А. Метлинский, Народные южнорусские песни, К., 1854, стор. 395. Пор. там же, рядки думи про Ганджу Андиге-ра (стор. 382) і думи про Івася Вдовиченка (стор. 424).

Козак Хведор безрідний

Помер і поляг;
Слава його не вмере, не загине...
(Дума про смерть Хведора Безродного)⁶

Найбільш близькими до рядків Шевченка є рядки варіанта думи про Івана Коновченка, надрукованого М. Максимовичем у його збірнику народних пісень (видання, безперечно, знайоме Шевченкові):

Слава не вмере, не поляже,
Лицарство козацьке всякому розкаже⁷.

Тут навіть рима «поляже»—«розкаже» збігається з Шевченковою. А втім, цитовані рядки думи близькі рядкам «До Основ'яненка» не лише формально, а й ідейно. Вірш Шевченка немовби розвиває думку, втілену в даному уривку. Отже, маємо наочний приклад того, що фольклор був для Шевченка більше, ніж джерелом поетичних форм і образів,—ідейним чинником, який впливав на формування світогляду поета, зокрема на його ставлення до козацького минулого України.

47 *Що діялось в світі,*

49 *І чії ми діти.*

Ці рядки ідуть від одного з численних варіантів народної пісні про зруйнування Січі «Зібралися всі бурлаки». Пор.

*Що діється тепер в світі
Да чії ж ми діти!*⁸

(Див. також коментар до рядків 88—91).

⁶ А. Метлинский, Народные южнорусские песни, К., 1854, стор. 441.

⁷ М. Максимович, Украинские народные песни, М., 1834, стор. 57.

⁸ «Історичні пісні», Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 569, А. На зв'язок рядків 47-49 з піснею «Зібралися всі бурлаки» вперше звернув увагу М. І. Марченко (Див. М. І. Марченко, Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, «Рад. школа», К., 1957, стор. 57).

50 *Наша дума, наша пісня*

51 *Не вмере, не загине...*

Так вперше в «Кобзарі» 1860 р. У «Кобзарі» 1840 р. і «Чигиринському Кобзарі» 1844 р. було «*Наш завзятий Головатий не вмере, не загине*». Рядок 50 Шевченко переробив за порадою П. Куліша⁹, безперечно, погодившись з тим, що Головатий — надто дрібна фігура в українській історії, щоб писати про нього: «от де, люди, наша слава, слава України».

Варто спинитися на тому, що сучасні націоналістичні редактори творів Шевченка за кордоном подають р. 50, не рахуючись з волею автора, за ранньою редакцією. Так, П. Зайцев друкує вірш за «Кобзарем» 1860 р., але р. 50 позичає з «Кобзаря» 1840 р., порушуючи не тільки елементарні правила текстології, а й власні декларації про відмовлення від контамінацій. Все це потрібно було Зайцеву тільки для того, щоб у пояснювальній статті витлумачити вірш у націоналістичному дусі — проголосити Шевченка поетом національної ворожнечі: мовляв, поправка в «Кобзарі» 1860 р. «цілком змінила ідею автора — загрозу москалям українською збройною силою, символом якої і був для Шевченка <...> А. Головатий»¹⁰. Виникає питання: якщо ідея вірша справді така, як твердить Зайцев, якщо нова редакція рядка «цілком змінила ідею автора», чому ж автор — Шевченко добровільно пішов на це? Націоналіста Зайцева спростував, власне, сам Шевченко, прийнявши цю поправку, хоч він, як відомо, відхилив переважну більшість порад Куліша.

За ранньою редакцією друкує р. 50 (власне, весь вірш) у своєму чотиритомному «Кобзарі» і такий стовп сучасного націоналістичного «шевченкознавства», як

⁹ У листі до Шевченка від 25. VIII 1846 р. П. Куліш писав: «... Вы превозносите Головатого, — лицо не очень важное и мало известное народу и историкам. Не лучше ли напечатать:

Наша пісня, наша дума
Не вмере, не загине...»

(«Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 52).

¹⁰ «Повне зібрання творів Тараса Шевченка», т. II, Варшава — Львів, 1934, стор. 274.

Леонід Білецький. «В статті, яка коментує послання, він на трьох сторінках говорить про Антона Головатого, роблячи з нього національного героя України і протягуючи нитки від залишків Запорізького війська до бандитської «Української військової організації» 1918 р.»¹¹.

Як бачимо, коментування Шевченкових творів для націоналістичних «шевченкознавців» — справа більш ніж далека від науки й дуже близька до брудної антирадянської пропаганди.

88 Утні, батьку, щоб нехотя

89 На весь світ почули,

90 Що діялось в Україні,

91 За що погубила

Тут поет натякає, зокрема, на остаточне покріпачення селян і зруйнування Січі Катериною II. Як і рр. 47—49, ці рядки генетично йдуть від історичної пісні «Зібралися всі бурлаки», але, очевидно, від іншого її варіанта. Пор.

Заграй, Петре, на бандуру, сумно так сидіти,

Що діється на Україні, ой чиї ж ми діти?

Катерино, вража мати, що ти наробила?

Степ широкий, край веселий панам подарила¹².

101 Г р и ц я заспіває — народну пісню «Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці».

ІВАН ПІДКОВА

Цей вірш — один із восьми творів, які склали «Кобзар» 1840 р. Перша публікація (як і друга — в «Чигиринському Кобзарі» 1844 р.) мала присвяту «В. И. Штернбергу». В «Кобзарі» 1860 р. цієї присвяти нема. В. І. Штернберг (1818—1845) — талановитий художник, друг Шевченка часів навчання в Академії

¹¹ Є. П. Кирилюк, Питання шевченківської текстології, «Збірник праць дев'ятої наукової шевченківської конференції», стор. 48.

¹² «Історичні пісні», стор. 570, В.

художеств (див. коментар до вірша «На незабудь Штернбергові»). Причини зняття присвяти в останньому прижиттєвому виданні «Кобзаря» не з'ясовані. Немає жодних відомостей про будь-які особисті або ідейні непорозуміння між Шевченком і Штернбергом. Навпаки, в останні роки життя поет тепло згадував свого померлого друга в щоденнику і автобіографічній повісті «Художник».

Дата написання твору визначається орієнтовно за першодруком — 1839 р.

За своїм ідейним спрямуванням і художніми особливостями «Іван Підкова» має багато спільного з іншими ранніми поезіями Шевченка, в яких порушується тема минулого України («Тарасова ніч», «До Основ'яненка», а також написані пізніше «Гамалія» і «Гайдамаки»). І тут уславлення козацтва, яке «добувало і славу і волю», стало для поета своєрідною формою заперечення сучасного йому кріпосницько-самодержавного ладу. Ця протестантська ідея твору найбільш повно і майже відверто розкривається в першій вступній його частині (друга — розповідна частина, майже однакова за розміром з першою, є, власне, своєрідною ілюстрацією до думок, висловлених автором у вступі).

Іван Підкова — під цим ім'ям відомий в історії козацький ватажок XVI ст., який видавав себе за брата убитого турками молдавського господаря Івоні (Івана Лютого). Запрошений противниками тогочасного господаря Петра Кульгавого, він на чолі козацького загону зайняв Ясси і оволодів молдавським престолом, але через два місяці залишив Молдавію, не маючи достатніх сил чинити опір військам турецького султана й молдавських феодалів. З наказу польського короля Стефана Баторія (який хотів догодити султанові) Підкова був страчений у Львові 1578 р.¹ Ці історичні дані, хоч вони безпосередньо не стосуються образу Івана Підкови в Шевченковому творі, були добре відомі

¹ Про Підкову див. Н. А. Мохов, Боевое содружество украинских казаков и молдаван в 70—80-х годах XVI в. и деятельность И. Подковы, «Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР», серия историческая, т. VI, Кишинев, 1957.

поетові з «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського і почасти з народних пісень, надрукованих Максимовичем і Срезневським (див. далі)². Ось колоритний портрет Івана Підкови з «Истории Малой России», на який напевне звернув увагу молодий поет: «Некто Иван, родом волох, выдававший себя за брата умерщвленного турками господаря Иоанна, ростом великий, сложения крепкого, славный того времени силач, одною рукою ломавший надвое подкову и для сего прозванный Подковою, желая овладеть Молдавиею, тщетно искал тогда помощи у пограничных комендантов польских — он нашел ее у казаков»³. Хоч яким спокусливим був для поета тієї доби романтичний сюжет про козака — претендента на престол, Шевченко ним не скористався, а поєднав ім'я Підкови з морськими походами запорожців.

Проте в жодних історичних документах і літописах немає відомостей про участь Івана Підкови в морських походах. Встановлено, що єдине літературне джерело, під впливом якого Шевченко міг дати ім'я Івана Підкови героєві морської експедиції козаків, — це дума «Татарский поход Серпяги» і коментар до неї, вміщені в збірнику І. Срезневського «Запорожская старина» 1833 р. (дума — в 1-й книзі, а коментар — у 2-й книзі 1-ї частини). Зміст думи — морський похід козаків під проводом Івана Серпяги і буря на морі. «Этого Серпягу, — писав І. Срезневський, — я почитаю одним лицом с Подковою»⁴. Чимало фольклорних публікацій І. Срез-

² В художній літературі до Шевченка згадку про Підкову знаходимо у вірші М. Маркевича «Платки на казачьих крестах»:

Да!.. Бывало, мы врагов
Гоним по степях,
Как Подкова средь полков
Мчался на конях.

(Ник. Маркевич, *Украинские мелодии*, М., 1831, стор. 11).

³ Д. Бантыш-Каменский, *История Малой России*, ч. I, М., 1842, стор. 124—125.

⁴ «Запорожская старина», ч. I, кн. 2, Харьков, 1833, стор. 123. Див. також стор. 128. В тому, що фольклорний Серпяга і історичний Підкова — одна особа, переконує зміст пісень про страту Серпяги у Львові, які навіть у деталях нагадують про обставини загибелі Підкови. Див. «Зап. ст.», ч. I, кн. 2.

невського фольклористами пізнішого часу визнано фальсифікатами. Зокрема, підробкою (власне, стилізацією) вважалася і дума про морський похід Серпяги. Деякі сучасні фольклористи, визнаючи вільність Срезневського у поводженні з пісенними текстами, не погоджуються, проте, з визначенням їх як фальсифікатів⁵. Та як би не було вирішене це дискусійне питання, для шевченкознавства має значення лише те, що Шевченко і його сучасники не мали жодного сумніву щодо народності думи «Татарский поход Серпяги».

В останні роки гіпотеза про зв'язок «Івана Підкови» з думою «Татарский поход Серпяги» (гіпотеза належить П. Тиховському⁶) була критично переглянута Є. П. Кирилюком: «...Пізніше були опубліковані листи Шевченка до П. Корольова,— писав дослідник,— з яких видно, що поет прочитав збірник «Запорожская старина» лише в 1842 р., тобто через чотири роки після написання «Івана Підкови»⁷. Йдеться про лист Шевченка до П. Корольова від 22 травня 1842 р., в якому поет дякує адресатові за надсилку «Запорожской старины» і, зокрема, пише: «Лежу оце п'яті сутки та читаю Ст а р и н у, добра книжка, спасибі вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробить, коли здоров буду, там багато є дечого такого, що аж губи облизуеш...» (VI, 23). Цитовані рядки справді викликають сумнів у тому, чи читав Шевченко «Запорожскую старину» до травня 1842 р. Проте вони не дають підстав категорично заперечувати можливість цього. Адже у листі поет безпосередньо не говорить, що він читає ці збірники вперше; його емоції щодо збірок І. Срезневського можна пояснити також тим, що він нарешті має власну «Запорожскую старину», яку може детально студіювати, тощо. Справді, важко припустити, щоб такий захопле-

стор. 33—36; М. Максимович, Украинские народные песни, стор. 77—80; «Історичні пісні», Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 127.

⁵ Див. вступну статтю до збірника «Історичні пісні», стор. 50—51.

⁶ П. Тиховський, «Іван Підкова», дума про татарський похід Серпяги та епізод із «Сави Чалого» М. І. Костомарова, зб. «Шевченко», річник 2, ДВУ, 1930.

⁷ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 72.

ний шанувальник українського слова й української старовини, як Шевченко, до того часу не тримав у руках принаймні окремих випусків цього дуже популярного серед українських читачів видання (воно виходило з 1833 по 1838 р. і напевне було в бібліотеці Гребінки, якою користувався молодий поет).

На користь того, що Шевченко читав книжки «Запорожской старины» до 1842 р., свідчить велика і, як нам здається, не випадкова подібність між рядками 31—36 поеми «Тарасова ніч» і окремими місцями історичних розділів видання Срезневського (див. коментар до поеми «Тарасова ніч»). Важливо й те, що сам поет вважав морські походи Івана Підкови історичним фактом. Це підтверджується згадкою про Підкову в поемі «Гамалія» (1842):

...Або гетьман Іван Підкова
Не кликнув в море на ралець.

А єдине відоме нам джерело, яке могло навести Шевченка на думку про історичність морських походів Підкови,— це «Запорожская старина».

Хоч справжній Іван Підкова і не брав участі в морських походах, історична доба відтворена в поемі вірно й правдиво. Створюючи цей образ епохи, Шевченко напевне скористався як історичними, так і літературними джерелами. Про морські походи запорожців стисло розповідають добре знайомі йому «История русов» і «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського, а значно докладніше — Боплан в «Описании Украины», російський переклад якої з'явився в 1832 р.⁸ Але, щоб правдиво й поетично відтворити дух тих давніх часів, самих тільки історичних матеріалів було, звичайно, замало. В цьому Шевченкові допомогли передусім народні думи й історичні пісні про козацькі походи і турецький полон (думи про Самійла Кішку, про Івана Богуславця, про Олексія Поповича, про отамана Матяша старого тощо). Народні думи й невірницькі плачі кра-

⁸ Боплан, Описание Украины, 1832, стор. 62—69. Книга французького військового інженера і офіцера артилерії польської армії за часів Сигізмунда III і Владислава IV, вперше видана у Франції 1650 р.

ще, ніж будь-який тогочасний історичний твір, давали відчутти визвольний характер козацьких походів до берегів Туреччини і Криму. Протягом кількох століть населення України зазнавало розорення, смерті або полону від турецьких і татарських загарбників. У XVI—XVII ст. Туреччина перетворилася у величезний ринок рабів, на який васали султана татари постачали живий товар — українських бранців (тільки в Кафі, за свідченням Боплана, було понад 30 тисяч невільників). Визволення невільників і помста турецько-татарським агресорам за їх напади на Україну були головною метою козацьких морських походів.

З літературних творів, які так чи інакше могли вплинути на створення «Івана Підкови» (а також дуже схожої за темою поеми «Гамалія»), дослідники називали, крім згаданої думи І. Срезневського, драму «Сава Чалий» М. І. Костомарова (1838), в якій є розповідь про морські походи Сагайдачного, і твори на ту ж тему польських письменників — прозаїка М. Чайковського і поета Богдана Залеського. Проте, за винятком М. Чайковського, вплив згаданих авторів на визрівання задуму Шевченкових поезій залишається дуже сумнівним. В шевченкознавчій літературі на доказ думки, висловленої ще М. Дашкевичем, наводилося чимало паралелей між «Іваном Підковою» та «Гамалією» і повістями Чайковського «Wprawa na Sarogród» і «Skalozub w zamku siedmiu wież»⁹. Хоч подібність окремих образів і ситуацій в творах Шевченка і Чайковського можна частково пояснювати спільністю теми (морські походи козаків), думка Дашкевича — Навроцького загалом заслуговує на увагу. 1951 р. за кордоном опубліковано фотокопію уривка Шевченкового рукопису, з якого друкувався «Кобзар» 1860 р. — «Автограф Шевченка 1860 року». На цьому автографі поезія «Іван Підкова» мала закреслений заголовок «Виправа на Цариград» (зверху надписано: «Іван Підкова»). Отже, Шевченко сам засвідчив зв'язок свого твору з повістю Чайковського.

⁹ Див. Б. Навроцький, Козацькі морські експедиції в поезії Шевченка, зб. «Шевченко», річник 2, ДВУ, 1930, стор. 70—92.

Морські походи козаків згадуються також у «Тарасе Бульбе» Гоголя (розділ X — «Запорожці собирались на морскую экспедицию»), творі, безперечно, дуже близькому обом Шевченковим поезіям і у відчутті волелюбного духу Січі, і особливо у зображенні взаємин отамана з козацьким товариством.

13 *Високі ті могили,—*

14 *Чорніють, як гори,*

15 *Та про волю нишком в полі*

16 *З вітрами говорять*

Мотив розмови могили з вітром, на думку Ф. Колесси, перейнятий Шевченком з народної пісні «Ой в полі могила з вітром говорила»¹⁰. На відміну від народної пісні поет надав цьому мотиву соціального спрямування: могили говорять з вітром про волю. Розмова степової могили з вітром — один з улюблених образів раннього Шевченка: «Там з вітром могила в степу розмовляє» («На вічну пам'ять Котляревському»), «На тім степу скрізь могили стоять та сумують; питаються у буйного...» («До Основ'яненка»), «Там могили з буйним вітром в степу розмовляють...» («Н. Маркевичу»), «Степ чорніє і могила з вітром розмовляє» («Гайдамаки»).

25 *Було добре колись жити*

26 *На тій Україні...*

Ці рядки, очевидно, запозичені з народної пісні:

Добре було нашим батькам на Україні жити,
Дак не знали наші батьки панщини робити¹¹.

Наведені рядки пісні розкривають одне з джерел деякої ідеалізації козацької України в окремих ранніх поезіях Шевченка. Це — фольклор, в якому відбилосся ідеалізоване народне уявлення про минуле як про вільне життя без панщини (панщина існувала ще за часів польського панування над Україною і гетьманщини, проте посилення кріпосницького гніту протягом XVIII ст. і особливо покріпачення останніх вільних

¹⁰ Ф. Колесса, Фольклорний елемент в поезії Т. Шевченка, Львів, 1939.

¹¹ П. Чубинский, Труды, стор. 1065 (запис П. Куліша).

селян Катериною II живило такі уявлення серед селян Шевченкової доби)¹². Народна пісня наче договорює те, чого не міг сказати поет у підцензурному творі: «Було добре колись жити на тій Україні», бо «не знали наші батьки панщини робити». Так використана поетом народна пісня остаточно прояснює антикріпосницький підтекст цієї, здавалось би, відірваної від тогочасного суспільного життя історичної поезії.

«ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ»

Віршем «Думи мої, думи мої» починається «Кобзар» першого видання (1840). Цей вірш — своєрідний поетичний вступ, лірична увертюра, в якій розкриваються провідні ідеї і теми всієї збірки.

Автограф твору не зберігся. В усіх виданнях твір ориєнтовно датується 1839 р. Той факт, що «Думи мої...» мають характер вступу до «Кобзаря», дозволяє дещо уточнити дату написання цієї поезії. Вже за своїм змістом і призначенням це напутне слово до збірки мало бути написане після всіх інших творів «Кобзаря», можливо, безпосередньо перед тим, як поет віддав рукопис книги до цензури. Врахуємо, що вірш «До Основ'яненка» написаний не раніше жовтня, а може й у листопаді 1839 р. (див. коментар до нього). Отже, «Думи мої...» напевне написані пізніше — десь наприкінці 1839 або навіть на початку 1840 р., оскільки 12 лютого

¹² Ось свідчення сучасника про визиск селян-кріпаків поміщиками ще в першій половині XVII ст.: «Крестьяне находятся в жалком положении: они принуждены три дня в неделю ходить на барщину. <...> Сверх того они возят дрова на господский двор и исполняют тысячи других изнурительных и несправедливых требований, не говоря уже о денежном оброке, о десятине с овощей, свиней, меду и со всех плодов... Одним словом, все, что только ни понравится господам их, крестьяне принуждены уступать; а потому и не удивительно, если они, несчастные, не имеют у себя, как говорится, ни кола, ни двора. Но это еще не все: помещики, отнимая именованное у крестьян, располагают произвольно и жизнью их» (Боплан, Описание Украины, стор. 9).

1840 р. цензор П. Корсаков підписав дозвіл на друкування «Кобзаря».

Вірш є немов квінтесенцією думок і настроїв «Кобзаря». Його провідна ідея — це майже неприхований протест проти гноблення України царизмом, а пануючий ліричний настрій — невдоволення дійсністю й туга за батьківщиною. Оце відчуття свого «сирітства» і самотності, яке характерне для даного вірша і для багатьох ранніх творів Шевченка, здається навіть парадоксальним, якщо пригадати, що всі ці твори писалися в найщасливішу пору життя Шевченка, коли зусиллями кращих людей Росії його було звільнено від кріпащини. Але саме в цьому виявилася одна з найяскравіших рис Шевченка — людини й поета: невіддільність його особистого від суспільного, він не міг бути особисто щасливим серед пануючого суспільного зла (знаменно, що навіть такій події свого життя, як викуп з кріпацтва, він не присвятив жодної поезії). Про свої настрої часів створення першого «Кобзаря» поет згадував пізніше в щоденнику (I.VII 1857 р.): «В тени его [Брюллова] изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи надднепровской, передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мною расстилалась степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной чарующей прелести» (V, 28—29). «...Мені тут так стало скушно,— писав він саме в цей час (15.XI 1839 р.) брату Микиті,— що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи); весело стане, прокинусь, заплачу» (VI, 16).

1 *Думи мої, думи мої*

Тут поет називає «думами» твори, які увійшли в «Кобзар».

52 *Там родилась, гарцювала*

53 *Козацькая воля;*

54 *Там шляхтою, татарами*

55 *Засівала поле,*

.

- 58 *Лягла спочить... А тим часом*
59 *Виросла могила,*
60 *А над нею орел чорний*
61 *Сторожем літає*

Як бачимо, свій протест проти національного і соціального гноблення України царизмом Шевченко і тут втілює в характерну для його ранніх творів форму елегантних спогадів про «козацьку волю» і протиставлення минулого сумній сучасності. Варто уваги, що цензор першого «Кобзаря» не зробив у творі жодної купюри. Отже, звернення до образів історичного минулого часом допомагало поетові висловлювати в підцензурних творах ідеї «крамольного» змісту. Проте у виданні «Кобзаря» 1860 р. цензура вилучила всю середню частину твору (рр. 28—100). На думку цензора Тройницького (відзив «О втором издании поэм Шевченки» 23.I 1859 р.), в цьому вірші «слишком горько высказывается скорбь автора об уничтожении казачей вольности, над могилой которой, по словам его, «Орел чорний сторожем літає». Эту песню я полагаю бы за лучшее исключить вовсе из второго издания поэм Шевченки...»¹. Образ могили тут безперечно має символіко-алегоричний зміст (могила «козацької волі»), і як так, то й образ «чорного орла» теж можна тлумачити як алегорію (орел самодержавства). Цікаво, що інший цензор «Кобзаря» 1860 р.—Палаузов не погодився з тлумаченням «орла» як «олицетворенной власти, стерегущей Украину»: «...подобное объяснение было бы неуместною натяжкой»².

В наступні роки Шевченко неодноразово повертався до образу могили як символу «похованої волі»: «Розрита могила» 1843 р. («Що там схоронили старі батьки?—Ех, якби то, найшли те, що там схоронили...»), «Буває, в неволі іноді згадаю» 1850 р. («...Усі ті могили, усі отакі. Начинені нашим благородним трупом, начинені туго. Оце воля спить!»).

¹ И. Ф. Ковалев, Т. Г. Шевченко и царская цензура (сборник материалов и документов), Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. I, № 568, стор. 37.

² Там же, стор. 43—44.

Кінцева частина вірша (15 рядків) навіть у деталях близька рядкам написаного роком пізніше вступу до «Гайдамаків». В обох творах автор звертається з напутнім словом до своїх «діток» — творів, посилаючи їх «в Україну».

Думи мої...

В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну...

Там знайдете шире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете ширю правду,
А ще, може, й славу...

Привітай же, моя ненько!
Моя Україно!
Моїх діток нерозумних
Як свою дитину.

Гайдамаки

Сини мої, орли мої!
Летіть в Україну...

...То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!

Добрідень же, тату, в хату!
На твоім порозі
Благослови моїх діток
В далеку дорогу.

Це закінчення вірша, який є, власне, першою поетичною декларацією Шевченка, свідчить, що, випускаючи в світ «Кобзар», він уже був свідомий і свого покликання поета (звернімо увагу на багатозначні слова про славу), і свого шляху як поета народного й національного («В Україну ідіть, діти!»).

Н. МАРКЕВИЧУ («БАНДУРИСТЕ, ОРЛЕ СИЗИЙ!»)

Вірш написаний 9 травня 1840 р. Вперше надрукований в альманасі «Молодик» на 1843 р. (ч. II).

Адресат цього вірша-послання — Маркевич Микола Андрійович (1804—1860), історик і етнограф України, автор романтичних поезій російською мовою, власник села Турівки Прилудського повіту. На історичних працях і художніх творах Маркевича позначилася суперечливість його світогляду: він еволюціонував від дворянського ліберального українофільства до реакційного слов'янофільства. В молоді роки, навчаючись у Петербурзі в Благородному пансіоні, він зближується з Кюхельбекером (викладачем пансіона), знайомиться з Пушкіним, Баратинським, М. Глінкою, з захоплен-

ням читає думи і поеми Рилеева на українські теми. Вплив Кюхельбекера і Рилеева сприяє пробудженню інтересу Маркевича до історії і етнографії України. Для суспільних настроїв молодого Маркевича характерний його лист до Рилеева: «Позвольте мне вам писать, как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин <...> Итак, могу ли я хладнокровно читать «Войнаровского» и «Наливайку»? Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность <...> Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей малороссиян, во многих сердцах не уменьшилась прежняя сила чувств и преданности к отчизне. Вы еще найдете живым у нас дух Полуботка... «Исповедь Наливайки» врезана в сердца наших и моем также»¹. Знайомство з декабристами мало певний ідейний вплив на Маркевича, але цей вплив не треба перебільшувати. В захопленні Маркевича поезією Рилеева виявилася не стільки його ідейна співзвучність з декабризмом, скільки емоції «доброго малоросіянина», дворянського патріота, зворушеного співчутливим зображенням подій української історії російським письменником. Після поразки грудневого повстання 1825 р. все помітнішими стають консервативні риси світогляду Маркевича. Український поміщик і нащадок старшинського роду Марковичів, спорідненого з родом гетьмана І. Скоропадського, він належав до того поширеного кола дворян-українофілів, які були закохані в національні звичаї і фольклор України, її мальовничу природу, її романтичну історію, але соціально й ідеологічно не йшли далі легенького «національного» фрондування. Для збірки поезій Маркевича «Украинские мелодии» (1831) характерні мотиви туги за минулим, ідеалізація гетьманщини («гетьманщини нет, Хмельницкого нет,— а с ними и

¹ «Русская старина», 1888, кн. 12, стор. 599. Лист-відповідь Рилеева див. у кн. «Литературное наследство», т. 59, М., 1954, стор. 153—154. Див. там же «Воспоминания Н. А. Маркевича о встречах с Кюхельбекером в 1817—1820 гг.», стор. 501—512. Про симпатії Маркевича до Рилеева свідчить той факт, що навіть у 1831 р., в примітках до збірки «Украинские мелодии», він згадав поему Рилеева «Войнаровский», звичайно, не називаючи прізвища автора.

счастья давних тех лет!» — «Веснянка»²). Аналогічна консервативна тенденція властива і його п'ятитомній «Истории Малороссии» (вийшла в 1842—1843 рр.), де Маркевич виступає як типовий представник української дворянської історіографії (деяку цінність на той час мали численні історичні документи, вперше надруковані там істориком). «История Малороссии» викликала різко негативну рецензію Белінського в «Отечественных записках» (1843, № 5). Отже, нема підстав зараховувати Маркевича часів його знайомства з Шевченком до ідейних спадкоємців декабризму: визначаючи його ідейне обличчя, треба враховувати не тільки його колишні зв'язки з Рилєєвим і Кюхельбекером, а й ті консервативні погляди, які він висловлював у згаданих виданнях 30—40-х років.

У своєму невиданому щоденнику (зберігається в Інституті російської літератури в Ленінграді) Маркевич пише, що познайомився з Шевченком у квітні 1840 р. в Петербурзі³. В наступні роки Шевченко неодноразово зустрічався з Маркевичем на Україні (до арешту 1847 р.). Зберігся колективний жартівливий лист до Маркевича, підписаний, зокрема, Шевченком (VI, 251), і віршована відповідь Маркевича Шевченкові, в якій автор радив поетові «схаменутися» і покинути «гетьмановать да на старшин гукать»⁴. За вірним зауваженням Ф. Я. Прийми, «...если в 40-е годы рассказы и воспоминания Н. А. Маркевича могли служить для Шевченко одним из источников его представлений о героях восстания 14 декабря 1825 года, то пониманию идей декабристов и их поэзии Шевченко у Маркевича учиться не мог. Связь творчества Маркевича с поэзией Рылеева сводилась лишь к воспроизведению некоторых рылеевских сюжетов (Войнаровский, Наливайко и др.) и усвоению отдельных приемов сти-

² Ник. Маркевич, Украинские мелодии, М., 1831, стор. 94.

³ Див. Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1961, стор. 60.

⁴ Т. Г. Шевченко, Листування, ДВУ, 1929, стор. 220—221.

ля»⁵. Перебуваючи на засланні, Шевченко писав синові історика — Андрію Маркевичу: «З батьком твоїм, друже мій, ми були колись великі приятелі і стрічалися з ним не в одній Качанівці» (VI, 133). Проте після повернення із заслання Шевченко не відновив знайомства з автором «Истории Малороссии» і навіть не вмістив присвяченого йому вірша в «Кобзарі» 1860 р. Причиною цього могла бути дальша еволюція М. Маркевича в бік реакційної поміщицької ідеології.

Вірш «Бандуристе, орле сизий!» написаний до дня іменин Маркевича. За його щоденником, на іменинах були присутні 53 гостя, зокрема, Шевченко, М. Глінка, Ф. П. Толстой, Тарновські, Штернберг, Нікітенко, Струговщиків, Полевой, Булгарін, Сенковський⁶.

Послання поета Маркевичу пройняте безперечною симпатією до його адресата. Молодому Шевченкові (який ще не розібрався у різниці між дворянським українофільством і справжнім народним патріотизмом) не могли не імпонувати національно-патріотичні настрої Маркевича, його інтерес до історії України і українського фольклору. Мине кілька років, і змушнілий ідейно Шевченко напише ще одне послання — «І мертвим, і живим...», одним із багатьох адресатів якого міг бути і Маркевич. Адже гостра критика дворянсько-націоналістичної ідеалізації історії України в Шевченковому посланні в першу чергу стосувалася таких поміщиків-істориків, як Маркевич.

1 *Бандуристе, орле сизий!*

Звернення до Маркевича як до «бандуриста» пояснюється, за Є. П. Кирилюком, «тим, що в збірці «Украинские мелодии» була поезія «Бандурист», а також тим, що Маркевич подарував Шевченкові збірку «Народные украинские напевы, положенные на фортепиано» (1840)»⁷. Додамо до цього, що й сам Маркевич був музикантом-аматором, непоганим піаністом, і Шевченко

⁵ Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, стор. 60—61.

⁶ Див. М. И. Глінка, Летопись жизни и творчества, Музгиз, М., 1952, стор. 182.

⁷ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 83.

напевне чув «Народные украинские напевы» у його виконанні.

27 Було колись — минулося,

28 Не вернеться знову.

Елегійні згадки про минуле України, яке «не вернеться», як ми знаємо, характерні для багатьох ранніх творів Шевченка («До Основ'яненка», «Іван Підкова» та ін.). Зовнішньо схожі мотиви знаходимо і у віршах Маркевича про Україну («Булава, бунчуки не воскреснут для нас! Лишь поют старики, как Хмельницкий погас» — «Гетьманство») ⁸. Проте, на відміну від Маркевича і тогочасних українських поетів-романтиків, Шевченко поетизував минуле не для пасивного милування віджилими формами життя і не для того, щоб втекти від суперечностей сучасності, а, насамперед, для того, щоб висловити свій революційний протест проти соціально-політичного ладу самодержавства.

НА НЕЗАБУДЬ ШТЕРНБЕРГОВІ

Десь у дев'яностих роках український етнограф М. Левченко випадково купив на товкучці в Петербурзі «Кобзар» першого видання з автографом цього вірша. Вірш опубліковано вже після смерті Левченка — в журн. «Киевская старина», 1902, № 2. Дальша доля автографа невідома.

Назва й зміст вірша підказують, що він був написаний на «Кобзарі» на спомин Штернбергові перед його від'їздом за кордон. Штернберг виїхав до Італії влітку 1840 р. як пансіонер Академії художеств. Шевченко міг надписати йому «Кобзар» або безпосередньо перед від'їздом (Штернберг одержав паспорт на виїзд 7.VII 1840 р.), або незабаром після виходу книжки з друку, оскільки, безперечно, знав про наступну поїздку художника за кордон ще задовго до його від'їзду. Тому в шевченкознавчій літературі немає повної єдності щодо датування цього твору: ПЗТ — «весна 1840 р.», нове академічне видання в шести томах — «травень—червень

⁸ Ник. Маркевич, Украинские мелодии, стор. 41.

1840 р.», П. Зайцев — «1840 березень»¹, М. Ткаченко — «початок липня»². Найбільш вірогідно, що Шевченко подарував Штернбергові свій «Кобзар» незабаром після його виходу з друку, тобто після 18 квітня 1840 р.³ Адже «Кобзар» готувався й виходив на очах і при участі Штернберга, який в цей час мешкав в одній квартирі з Шевченком на Васильєвському острові в Петербурзі і виконав для «Кобзаря» фронтиспис (завдяки чому ця гравюра — старий кобзар з поводирем — стала в наш час найвідомішим його твором), а Шевченко присвятив Штернбергові в своїй книзі поезію «Іван Підкова». Важко припустити, щоб поет подарував тоді «Кобзар» без дарчого напису, хоч не виключено, що він міг написати вірш на раніш подарованому «Кобзарі» безпосередньо перед від'їздом Штернберга.

Штернберг Василь Іванович (1818—1845) ще студентом Академії художеств здобув собі славу талановитого жанриста і пейзажиста. Він був одним з піонерів, так би мовити, живописного освоєння України, і його ім'я по праву згадується не тільки в історії російського, а й українського мистецтва.

Влітку 1836, 1837, 1838 рр. він гостював у маєтку Г. С. Тарновського Качанівці (Борзенського повіту на Чернігівщині), кожного разу вивозячи з України чимало картин і малюнків («Український селянин», «Вітряк у степу», «Переправа через Дніпро під Києвом», «Глінка в Качанівці», «Ярмарок в Ічні» тощо).

Помер Штернберг в Італії ще молодим — 27 років, не встигши виправдати всіх надій, які покладали на нього численні шанувальники його таланту. В наступні десятиріччя його ім'я було майже забуте. Найвидатніший художній критик другої половини ХІХ ст. В. В. Стасов дав досить сувору, хоч загалом справедли-

¹ «Повне видання творів Тараса Шевченка», т. II, Варшава—Львів, 1934, стор. 148.

² М. М. Ткаченко, Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 38.

³ Як документально встановлено В. С. Бородінін, квіток на випуск видрукованого «Кобзаря» з друкарні Фішера в світ був підписаний П. Корсаковим 18 квітня 1840 р. Див. Василь Бородін, «...І Гребінка», «Літературна Україна», 1962, № 21.

ву оцінку художньої спадщини Штернберга: «Сорок — пятьдесят лет тому назад Штернберг был у нас художественною знаменитостью. В те времена он постоянно был у всех на языке: и у художников, и у публики он был всеобщий любимец. Я хорошо помню, сколько бывало о нем разговоров во время моей молодости. Его считали русским Теньером, русским Остадом, русским Леополем Робером; ему предсказывали великую будущность... Никакого значительного таланта у Штернберга в действительности не было... Что же остается за ним? Остаются только некоторый дар внешней наблюдательности, способность до известной степени верно и метко схватывать и передавать правдивую, истинную, а чаще комическую сторону людей, их типов и характеров, впрочем никогда не идя в их глубину и останавливаясь на одной поверхности; наконец, ловкий, тонкий, быстрый карандаш, бойкая акварельная кисть — вот и все, что нынче остается за Штернбергом...»⁴. До цього слід додати, що при всій скромності таланту Штернберга за ним по справедливості залишається ще його історичне значення як одного з перших художників, які звернулися у своїй творчості до української тематики.

Шевченко познайомився з Штернбергом, очевидно, восени 1838 р., коли той повернувся в Петербург з літньої поїздки на Україну. Швидкому зближенню двох молодих художників сприяла щира симпатія Штернберга до України, а також певна схожість їх художніх смаків і мистецьких принципів: обидва вони прагнули до правдивого зображення життя народу. Шевченко поділяв разом з Брюлловим та багатьма іншими загальне захоплення малюнками й картинами Штернберга. Ось як він описав у повісті «Художник» свої враження від перегляду його творів, написаних на Україні: «И какое множество рисунков и как все прекрасно. На маленьком лоскутке серенькой оберточной бумаги проведена горизонтально линия, на первом плане ветряная

⁴ В. Стасов, Живописец Штернберг, «Вестник изящных искусств», 1887, т. V, в. 5, стор. 365—367. Про Штернберга див. також С. И. Битюцкая, В. И. Штернберг, «Государственная Третьяковская галерея. Материалы и исследования», I, «Советский художник», 1956, стор. 81—96.

мельница, пара волів около телеги, наваленної мешками,— все это не нарисовано, а тільки намекнуто, но така прелесть! — очей не отведешь. Или над тенью развесистой вербы у самого берега беленькая, соломой крытая хатка вся отразилась в воде, как в зеркале. Под хаткой старушка, а на воде утки плавають, вот и вся картина, и такая полная, живая картина!

И таких картин или, лучше сказать, животрепещущих очерков полон портфель Штернберга. Чудный, бесподобный Штернберг!» (IV, 150). Ця повість дає чимало цікавих подробиць про спільне життя Шевченка і Штернберга в одній квартирі на Васильєвському острові. Проте в повісті є, очевидно, хронологічні зсуви (так, за повістю, Штернберг оселився у Шевченка відразу після знайомства восени 1838 р. і жив разом з ним аж до від'їзду за кордон влітку 1840 р. з перервою в 1839 р., коли їздив в Оренбурзький край. Сучасні дослідники вважають, що Штернберг оселився у Шевченка восени 1839 р.⁵ або в січні 1840 р.⁶). Збереглося кілька зарисовок Штернберга цього періоду з зображенням Шевченка, а також його лист Шевченкові, написаний з Рима в липні 1842 р.

ГАЙДАМАКИ

Історія тексту поеми досить складна і не в усьому з'ясована дослідниками. Автограф твору не зберігся. Найраніша відома редакція поеми — текст першодруку — «Гайдамаки», СПб., 1841 (дещо раніше того ж року в альманасі «Ластівка» надрукований перший розділ поеми — «Галайда»). 1844 р. частина тиражу «Гайдамаків» була використана у виданні «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки». Після заслання Шевченко почав правку поеми в одному з примірників цього видання (№ 76). Цю нову (незакінчену) редакцію звичайно датують

⁵ Н. И. Моренец, Шевченко в Петербурге, Лениздат, 1960, стор. 57.

⁶ В. Судак, Друг Кобзаря, «Літературна газета», 1958, № 13.

1858 р. На думку М. М. Новицького, її треба датувати кінцем 1860 р. на тій підставі, що в тексті Шевченко послідовно повиправляв місце дії «Вільшана» на «Мліїв» (де йдеться про вбивство титаря) і зробив це, напевне, після того, як ознайомився з публікацією Ф. Лебединцева про смерть Данила Кушніра (історичний прототип титаря). Лебединцев надрукував статтю в журн. «Руководство для сельских пастырей», 1860, т. I, № 2 і подарував відбиток Шевченкові. Однак ці виправлення Шевченко міг зробити й восени 1859 р., після повернення з України, де він 19 серпня зустрівся з Лебединцевим у Києві. Про те, що Лебединцев уже тоді розповідав Шевченкові про історичні обставини убивства Кушніра, незаперечно свідчить його лист до поета від 22 жовтня 1859 р.: «З нового року, здається, будем печатать Мельхиседека [ігумена Мотронинського монастиря, причетного до повстання гайдамаків.— Ю. I.] і за Кушніра напечатано»¹. Ще одну редакцію поеми дає «Кобзар» 1860 р. (де цензура викреслила вступ, «Передмову» і «Приписи»). Того ж року Шевченко почав, але не закінчив правити поему в примірнику «Кобзаря» 1860 р., що згодом дістав назву примірника М. Лазаревського — Ю. Цветковського (№ 70). В сучасних виданнях «Кобзаря» звичайно друкують «Гайдамаки», беручи за основу текст саме цього примірника.

Шевченкова правка поеми після заслання в усіх випадках поширювалася як на стиль, так і на зміст твору (поет вводив і скорочував епізоди тощо). Проте принципівих ідейних відмін між редакціями немає.

Поема не датована (авторську дату має тільки вступ: «С.-Петербург, 1841, апреля 7»). Академічне видання в десяти томах датує твір приблизно: «поема була цілком викінчена в 1841 р., але задумана і навіть значною мірою написана ще в попередні роки» (I, 576). Нове видання Шевченка в шести томах датує поему квітнем—листопадом 1841 р. Вважаємо, однак, що зміст вступу свідчить, що Шевченко написав його не на початку, а

¹ «Листи до Т. Г. Шевченка», Вид-во АН УРСР, К., 1962, стор. 169.

наприкінці роботи над поемою, отже, не можна початкову дату цієї роботи пов'язувати з датою вступу (7 квітня 1841). З цього погляду варті уваги міркування Є. П. Кирилюка: «Почато її десь наприкінці 1839 року, бо першу главу поеми надруковано в альманасі «Ластівка», що має цензурний дозвіл 12.III 1840 р. <...> Вступ до поеми має авторську дату 7.IV 1841 р.— очевидно, дата закінчення всієї поеми (цензурний дозвіл 29.XI 1841 р.)»².

Літературному генезису «Гайдамаків», історичним джерелам поеми та історії гайдамацького руху присвячена величезна література. З маси фактів і спостережень, нагромаджених дослідниками поеми, використовуємо лише найголовніше³.

«Гайдамаки» — поема про Коліївщину — народне антифеодальне повстання 1768 р. проти польсько-шляхетського гноблення на Правобережній Україні. Повстання вибухнуло на Київщині і поширилося на Брацлавщину, Поділля і Волинь. Як і всі селянські повстання тих часів, Коліївщина закінчилася трагічно: царські війська, які тоді знаходилися на Правобережжі для боротьби з т. зв. конфедератами (див. далі), допомогли польським королівським військам придушити повстання і захопити в полон його проводирів.

Для Шевченка звернення до цієї історичної теми було новим етапом у його становленні як революційного поета сучасності. І це аж ніяк не парадокс. В умовах кріпосницької Росії його поема про народ, що повстав проти соціального й національного гноблення, сприй-

² Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 84.

³ Див. Б. Навроцький, «Гайдамаки» Тараса Шевченка, ДВУ, 1928; К. Г. Гуслястий, Коліївщина в творах Т. Шевченка, зб. «Пам'яті Т. Г. Шевченка», Вид-во АН УРСР, К., 1939; М. І. Марченко, Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка; Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко; М. Х. Коцюбинська, Поетика Шевченка і український романтизм, у кн. «Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції», Вид-во АН УРСР, К., 1958. Про текстологічні питання поеми див. М. Д. Бернштейн, Літературно-текстологічний аналіз поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка, «Радянське літературознавство», 1939, № 4 та текстологічний коментар до академічних видань поеми.

малася як найактуальніший твір громадянського звучання. Цензура тоді не зовсім збагнула революційний сенс цієї Шевченкової пропаганди історією, хоч «Гайдамаки» й викликали серйозні сумніви в цензурному комітеті. «Было мне с ними горя,— писав Шевченко Г. Тарновському,— насилу выпустил цензурный комитет, возмутительно да и кончено, насилу кое-как я их уверил, что я не бунтовщик» (VI, 22). Очевидно, «Гайдамаки» були дозволені до друку лише тому, що в поемі йшлося про події часів польського панування на Правобережній Україні (а ледве приховані виступи автора, спрямовані безпосередньо проти царизму, цензура прогледіла).

А втім те, що «Гайдамаки» — поема про антишляхетське повстання на Правобережжі, робило її особливо актуальною для українського читача. Соціальна структура Правобережної України 40-х років мало в чому змінилася з часів Речі Посполитої: нащадки тих, проти кого повстали гайдамаки 1768 р.— Потоцькі, Браницькі та інші польські поміщики, як і їх батьки й діди, володіли майже всіма землями й кріпаками Правобережжя. Політика царизму щодо польського поміщництва Південно-Західного краю була подвійною і досить суперечливою: намагаючись політично знешкодити польське шляхетство (яке й тоді ще мріяло про відновлення політичної влади над Україною) і навіть дещо обмежити його владу над своїми православними кріпаками, царський уряд водночас захищав непорушність кріпосницького ладу на Правобережжі і рятував польських поміщиків від нової гайдамаччини. Навіть такий реакційний діяч, як М. Погодін, з прикрістю зазначив: «Замечательно, что русские [тобто українські.—Ю. І.] крестьяне укрепились вполне за своими господами, т. е. поляками, тогда как эти губернии возвратились к России»⁴. Про те, що в часи Шевченка знущання польських поміщиків з українських селян були такими ж нестерпними, як і в часи Коліївщини, свідчать і спогади сучасників, і офіційні документи. Київський генерал-губер-

⁴ Див. В. С. Иконников, Киев в 1654—1855 гг., К., 1904, стор. 287.

натор змушений був навіть розіслати повітовим маршалкам секретний циркуляр, в якому звертав увагу на зловживання поміщиків: «Замечено, что наказания, применяемые в экономиях, нередко слишком жестоки; для истязания крестьян в некоторых имениях заведены были деревянные колодки и кандалы; в наказание крестьянам перебравались головы <...>. С крайним сожалением я побуждаюсь довести до сведения господ предводителей, что в течение управления моего вверенными мне губерниями, в 2 года и пять месяцев, было более 500 крестьян, посягнувших на жизнь свою»⁵.

Цей циркуляр складений 2 липня 1840 р., тобто саме тоді, коли Шевченко писав свої гнівні «Гайдамаки». А втім, кріпосницький лад панував на всій території миколаївської Росії, і становище селян Лівобережжя під владою «своїх» українських панів було не кращим. Тому актуальність «Гайдамаків» виходить далеко за межі питання про взаємини між українськими кріпаками і польськими поміщиками.

Літературний генезис і історичні джерела поеми майже вичерпно досліджені (назвемо передусім згадані праці Б. Навроцького і К. Г. Гуслистого). Основним джерелом відомостей про Коліївщину були для поета народні перекази, які він пам'ятав ще з дитинства (з України Шевченка вивезли 15-річним підлітком). Про це поет неодноразово згадує в «Епілозі», «Приписах» і «Передмові» до «Гайдамаків», де він, зокрема, зазначає: «Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей; надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого» (I, 150). Останні слова поета потребують уточнення. В «Приписах» (примітках) Шевченко посилається на деяку використану літературу, яка, проте, не має безпосереднього відношення до історичного освітлення Коліївщини («Энциклопедический лексикон» Плюшара, історичні праці Бандтке, Д. Бантиша-Каменського, псевдо-Кониського). З джерел, присвячених подіям 1768 р., Шевченко згадує лише неопубліковані мемуари Младановича, про які він міг довідатися тоді тільки з примі-

⁵ «Киевская старина», 1901, № 5, стор. 83.

тож до роману польського шляхетського письменника М. Чайковського «Wernyhora». За свідченням П. Мартоса, Шевченко читав цей роман⁶. Б. Навроцький та інші дослідники довели, що знайомство поета з романом Чайковського відбилося на деяких історичних деталях твору, але зовсім не позначилося на його ідейній концепції.

Безперечно, сама біографія поета сприяла тому, що він звернувся до теми Коліївщини і що, пишучи «Гайдамаки», пішов за народною версією про події 1768 р. Шевченко народився й зростав на Звенигородщині, що була одним із центрів коліївського руху. Дід поета, на розповіді якого він в основному посилається, був якщо не учасником, то свідком цих подій. Слухав майбутній поет, за власним свідченням, і розповіді інших «старих людей». Можна сказати, що дитинство цього нащадка гайдамаків пройшло в атмосфері благоговійного культу їх пам'яті. Щоб дати уявлення про те, як народ ставився до пам'яті гайдамаків, пошлемося на свідчення такого їх ворога, як сучасний Шевченкові реакційний історик А. Скальковський. Він писав, що український народ «... нимало не считаєт гайдамак злодеями и убийцями, а напротив, героями, мучениками за веру и отечество, подобно древним витязям казачества»⁷. Народна пам'ять про гайдамаків відбилася і в численних народних піснях, більшість з яких Шевченко знав, безперечно, не з публікацій, а чув у дитячі роки (відомо чимало пісень про Залізняка, Гонту, Швачку, Бондаренка та інших керівників гайдамацьких загонів — див. зб. «Історичні пісні», К., 1961). Гайдамацькі пісні позначилися не стільки на історичній основі поеми, скільки на її поетиці й загальній ліричній атмосфері твору.

Шевченко писав «Гайдамаки» вже будучи автором «Тарасової ночі» й «Івана Підкови», тобто набувши деякого досвіду у розробці української історичної тематики. Але і за широтою охоплення історичних подій, глибиною їх осмислення, і за своїм розміром Шевченко-

⁶ П. І. Мартос, Епізоди з життя Шевченкового, ЛМ, 1931, стор. 20, 32.

⁷ А. Скальковський, Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768, Одесса, 1845, стор. 141.

ва поема становила цілком нове явище в його творчості і в українській літературі взагалі. Це був перший великий твір на історичну тему і перша спроба створення народної героїчної епопеї в українській літературі.

До Шевченка тема Коліївщини в українській і російській літературах взагалі не порушувалась. Щоправда, образи гайдаків зустрічалися в творах українських і російських письменників, але всі вони мали позаісторичний характер. В цьому зв'язку можна згадати баладу Л. Боровиковського «Відьма», вірш А. Метлинського «Козак, гайдамак, чумаки» і почасти драму М. Костомарова «Сава Чалий». В творах російських письменників Я. Буткова «Гайдамак», А. Подолінського «Гайдамаки», П. Байського (О. Сомова) «Гайдамак» та їм подібних гайдамаки або зображувалися як розбійники, або не розрізнялися від запорожців тощо. Навіть Рилєєв, поеми якого «Войнаровский» і «Наливайко» справили на Шевченка глибоке враження своїм волелюбним пафосом і симпатією до України, в уривку «Гайдамак» час дії переносить на добу Б. Хмельницького. З російських письменників для автора «Гайдамаків» найбільш корисним був досвід Гоголя в розробці української героїко-історичної теми — йдеться передусім про «Тараса Бульбу». Значно більший інтерес до розробки теми гайдамаччини і насамперед Коліївщини виявили польські письменники першої половини ХІХ ст. Крім згаданого М. Чайковського про Коліївщину до 1841 р. писали І. Камінський, С. Вітвіцький, С. Яшовський, С. Гошинський, М. Сухоровський, А. Гроза та ін. Деякі з їх творів, можливо, були відомі Шевченкові, але не мали й не могли мати впливу на ідейну концепцію «Гайдамаків», оскільки всі вони так чи інакше відображають шляхетську версію про Коліївщину.

Більшість радянських шевченкознавців справедливо вважає «Гайдамаки» типовим зразком Шевченкового революційного романтизму, завжди тісно пов'язаного з реальним буттям доби. Той факт, що «Гайдамаки» певною мірою не вміщаються в рамках традиційної романтичної поеми, що в творі вірно відбито історичні події, не дає підстав визначати його як реалістичний. «Без-

перечно, поет розширив рамки романтичного живопису,— пише з цього приводу М. Х. Коцюбинська,— поновому використав народну пісню, вніс нове, народне трактування подій, показав не лише героїв, а й народну масу як дійсного творця історії тощо, але поема лишається твором романтичним. Адже ж ті побутові зарисовки, реалістичні деталі, що присутні в поемі, не знімають романтичної настроєності, яка переважає в творі,— подібні моменти часто зустрічаються в романтичних творах (і у Пушкіна, і у Байрона, і у Міцкевича). Основні принципи побудови образу (Ярема, Гонта), основні риси поезики Шевченка мають в поемі виразні зв'язки з романтичною традицією. В ідейному відношенні поема також близька до історичної концепції революційних романтиків»⁸.

Василю Івановичу Григоровичу, на память 22-го апреля 1838 года.— Адресат присвяти В. І. Григорович (1786—1865) — конференц-секретар Академії художеств з 1829 по 1859 р. і викладач теорії мистецтва. Брав участь у звільненні Шевченка від кріпацтва, про що поет пізніше писав в автобіографії: «В 1837 году И. М. Сошенко представил его конференц-секретарю Академии художеств В. И. Григоровичу с целью освободить его от горестного состояния. В. И. Григорович просил о нем В. А. Жуковского» (V, 188—189). 22 квітня 1838 р.— день викупу Шевченка з кріпацтва. Як секретар Товариства заохочення художників, Григорович матеріально допомагав Шевченкові (зокрема, сприяв влаштуванню Шевченка в Академію художеств пансіонером Товариства). При всій особистій симпатії до Григоровича, Шевченко не поділяв його ідеалістичних поглядів на мистецтво і досить іронічно згадував у щоденнику про його лекції. «Я, несмотря на мою искреннюю любовь к прекрасному в искусстве и в природе, чувствую непреодолимую антипатию к философам и эстетикам. И этим чувством я обязан сначала Галичу и окончательно почтеннейшему Василию Ива-

⁸ М. Х. Коцюбинська, Поетика Шевченка і український романтизм, «Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції», стор. 54—55.

новичу Григоровичу, читавшему нам когда-то лекции о теории изящных искусств, девизом которых было: *Побольше рассуждать и поменьше критиковать*» (V, 34).

ВСТУП («ВСЕ ЙДЕ, ВСЕ МИНАЄ...»)

Рядки 1—268 складають перший — літературно-полемічний вступ до поеми (розділ «Інтродукція» являє собою історичний вступ). У вступі Шевченко вводить читача в коло ідей, що спонукали його написати цей твір. Поет стверджує ідею народності літератури і полемізує з реакційною критикою, ворожою передовому мистецтву. Ідейний сенс вступу — передусім у полеміці, проте поряд із полемікою й сатирою (тут Шевченко вперше в своїй творчості вдається до засобів сатири) знайдемо у вступі і філософічні роздуми («Все йде, все минає...»), і характерні для раннього Шевченка романтичні картини козацького минулого України, і віршовану присвяту поеми Григоровичу (кінцеві рядки вступу — 231—268).

52 Коли пустять в хату,

53 То, зострівши, насміються,—

54 Такі, бачте, люди:

55 Все письменні, друковані

Полемічна частина вступу фактично є відповіддю Шевченка реакційним критикам типу М. Полевого і Й. Сенковського, які 1840 р. зустріли глузуванням вихід «Кобзаря». Поет іронічно іменує реакційних критиків «письменними», «друкованими», «мудрими». Образ «письменних» — один з перших сатиричних образів Шевченка широкого суспільного звучання. Вживаючи слово «письменні», поет не тільки натякав на професію об'єктів своєї сатири, а й визначав їх соціальну приналежність. В кріпосницькій Росії освіченими були, за окремими винятками, представники експлуаторських класів і тих прошарків, які обслуговували ці класи. Нагадаймо народні прислів'я Шевченкових часів: «З письменних все лихо встає», «Письменний — самий прескверний», «Через письменних западеться світ», «Як

буде уміть писать, буде людей кусать»⁹. В цих прислів'ях відбилася класова ненависть закріпаченого селянства до панської освіченості. Чудовий знавець народної мови й народної психіки, Шевченко свідомо використав сатиричні потенції, закладені в даному слові мовною практикою народу. Багато років пізніше у повісті «Капитанша» він писав: «Мужички наши недаром говорят: «Не буде добра и правды на земли, пока письменным очи не повылазятъ». І тут же пояснював: «Общая грамотность в народе — величайшее добро, но где на 100 один грамотный — величайшее зло» (III, 331).

70 *Поки батько встане*

71 *Та розкаже по-нашому*

72 *Про свої гетьмани.*

73 *А то дурень розкаже*

74 *Мертвими словами*

«Батько» — автор «Гайдамаків». «По-нашому» — тобто російською мовою. Тут — безпосередня полеміка з рецензентами «Кобзаря» в журналах «Сын отечества» (М. Полевой) і «Библиотека для чтения» (Й. Сенковський). Насміявшись з «Кобзаря», вони, проте, не насмілилися заперечити поетичний хист Шевченка і спокुшали його успіхом і славою, якщо він покине писати українською мовою. «Жаль видеть г-на Шевченко,— писав рецензент «Сына отечества»,— когда он уродует мысль и русский язык, поддельваясь под хохлацкий лад! У него есть душа, есть чувство, и его русские стихи, вероятно, могли бы прибавить долю хорошего в нашу настоящую русскую поэзию»¹⁰. Про те ж і майже тими ж словами писала і «Библиотека для чтения»: «А есть поэты: по временам доходят до нашего слуха прекрасные песни, отрадные явления, носящие на себе отпечаток истинного дарования. К таким явлениям принадлежит «Кобзарь» г-на Шевченко. Жаль только, что книга не может быть принята нашею литературою, что эти стихи не русские, что они написаны на особенном

⁹ М. Номис, Українські приказки, прислів'я., СПб, 1864, стор. 117.

¹⁰ «Сын отечества», 1840, апрель, кн. 2, стор. 837.

провинциальном наречии, непонятном для большей части наших читателей»¹¹.

«Мертвыми словами» реакційна критика вважала українську мову. «Малороссийские поэты,— читаемо у згаданій рецензії «Библиотеки для чтения»,— как нам кажется, не довольно обращают внимания на то, что они пишут таким наречием, которого даже не существует в России: они без церемонии переделывают великороссийские слова и фразы на малороссийский манер, создают себе язык небывалый, которого ни одна из всех возможных России, ни великая, ни средняя, ни малая, ни белая, ни черная, ни красная,— ни новая, ни старая,— не могут признать за свой, и на этой помеси слов хохлатых и бородатых, бритых и небритых, южных и северных,— на этом гибридном диалекте хотят достигнуть поэтической славы»¹². В такому ж дусі написана рецензія в журналі «Сын отечества»: «Мы уже несколько раз говорили, что всю нынешнюю искусственную малороссийскую поэзию считаем шалостью и прихотью... Писать малороссийские стихи не все же равно, что учиться играть на варгане либо на балалайке?»¹³. Глумливий тон цитованих уривків, взагалі типовий для такого роду критики, є очевидним. Ось звідки гірке передчуття поета: «насміються», «поглузують, покепкують».

Зрозуміло, дискусія Шевченка з реакційною критикою не зводилася лише до оцінки власної творчості. Полеміка йшла про право на існування всієї української літератури. Більше того, у даному питанні поет виходив за рамки літературної полеміки у сферу політичну. Вражаючи своєю сатирою близьку, приступну ціль — «письменних», Шевченко вражав водночас ціль далеку і, здавалось би, добре прикриту цензурою,— самий царизм, що здійснював на Україні колоніальну політику. Цю «підводну течію» вступу царська цензура виявила з великим для себе запізненням, вилучивши вступ лише у виданні «Кобзаря» 1860 р.

¹¹ «Библиотека для чтения», т. 39, Литературная летопись, стор. 14.

¹² Там же.

¹³ «Сын отечества», 1840, апрель, кн. 2, стор. 836.

- 86 Коли хочеш грошей
 87 Та ще й слави, того дива,
 88 Співай про Матрьошу,
 89 Про Парашу, радість нашу,
 90 Султан, паркет, шпори

Тут Шевченко висміює не тільки літературні «переко-
 нання» своїх опонентів, а й деякі негативні явища то-
 гочасної літератури. В 30-х роках у російській літера-
 турі мала певне поширення безідейна салонна поезія,
 колоритним представником якої був Бенедіктов, і псев-
 донародний міщанський романс, що стояв, власне, на
 периферії художньої літератури. У виданнях дешевих
 пісенників і «риночних» альманахів міщанський романс
 доходив до свого досить широкого читача, псував і
 спотворював смаки народу. Шевченко різко негативно
 ставився як до салонної, так і до фальшивої псевдона-
 родної поезії. Так, у повісті «Близнецы» письменник
 протиставить «трогательную, простую прелесть» справж-
 ніх народних пісень обивательським романсам. «...Что
 значат уродливые создания современных нам роман-
 сов. Кроме безнравственности, ничего более» (IV,
 23—24). А в щоденнику поета знаходимо іронічний за-
 пис про «модные нежные романсы», популярні «в сало-
 нах на Козихе и в Мещанских и Подьяческих улицах»
 (V, 45).

Те, що у наведених рядках Шевченко мав на увазі
 передусім обивательський романс, доводить вираз «Про
 Парашу, радість нашу», цитатність походження якого
 для нас безперечна. Конкретне джерело, з якого поет
 запозичив ці слова, ще не знайдене, але деякі тексти
 пізнішого походження дозволяють твердити, що таке
 джерело існувало. До виразу «Параша, радість наша»
 досить близькі слова пісні «Сизенький голубчик»:

Как сказала Маша:
 Где ты, радость наша?¹⁴

Ще ближче до Шевченкового виразу рядки пісні,
 що починається так:

¹⁴ Полный народный песенник. Составил Н. Лопатин, М.,
 1855, стор. 119.

Уж ты, Саша, радость наша,
Приуныла без меня.
Поневоле приуныла,
Много горя у меня.
Много горя есть, кручины.
Любезного в очах нет...¹⁵

Імовірно, що Шевченко використав сучасний йому варіант цієї пісні, в якому замість Саші фігурувала Параша. Взагалі ім'я Параша було досить поширене в обивательському романсі і віршах протягом усього ХІХ ст. Пор. комічне обігрування жіночих імен в обивательській пісні «Кто чем живет»:

Чем живет Параша, Маша,
Даша, Саша?— вот вопрос!¹⁶

Сказане вище частково пояснює, чому стара гіпотеза, нібито рядок «Про Парашу, радость нашу» безпосередньо спрямований проти драми М. Полевого «Параша Сибирячка», є помилковою (хоч на її користь, здавалось би, говорить і відверто вірнопідданська тенденція п'єси Полевого, і те, що прем'єра її відбулася 1840 р., і те, що Полевой, очевидно, був автором рецензії на «Кобзар» у журналі «Сын отечества»). Гіпотезу цю спростовує не тільки зв'язок фразеології цитованих рядків вступу з псевдонародним романсом, а й те, що зміст драми М. Полевого нічого спільного не має із змістом коментованого уривка. Справді: поет дискутує з «письменними» про поезію. Природно, що аргументація дискусантів також зв'язана з фактами поезії. «Письменні», радячи поетові писати вірші (на це вказують слова: «Співай про...»), пропонують йому модні поетичні сюжети й теми («про Матрьошу, про Парашу, радость нашу, султан, паркет, шпори»). Буквально в кількох словах тут подано іронічний опис ознак поезії, яка користувалася успіхом у напівкультурному обивательському середовищі. Тимчасом «Параша Сибирячка» — драма, написана прозою. У цій драмі нема ніяких

¹⁵ Народные песни, собранные в Чердынском уезде Пермской губ., М., 1880, стор. 244.

¹⁶ Стрельня. Русский певец, собр. Н. Мушинский, М., 1878, стор. 120.

Матрьош, султанів, паркетів, шпор. Шевченкові Матрьоша і Параша — рідні сестри пародійної Даші з вірша «К Даше» в пародійному альманасі «Чертополох» (1830):

Говорят, что Даша
Очень хороша...¹⁷

Альманах «Чертополох», як і виданій 1834 р. «Литературный репейник», пародіювали комерційні «міщанські» альманахи. Поява цих пародійних видань посередньо свідчить про актуальність виступу Шевченка проти псевдонародної міщанської поезії (у вступі до «Гайдамаків» це, звичайно, побіжний сатиричний мотив, пов'язаний із сатиричною дискредитацією «письменних»).

225 *Тма, мна знаю, а оксію*

226 *Не втну-таки й досі.*

Тма, мна — трьохлітерні склади в церковнослов'янських букварях. Оксія — нарядковий знак наголосу в церковних книгах.

229 *Єсть у мене щирий батько*

Йдеться про В. І. Григоровича, якому присвячена поема.

249 *Якби не він спіткав мене*

250 *При лихій годині,*

251 *Давно б досі заховали*

252 *В снігу на чужині*

253 *Заховали б та й сказали:*

254 *«Так... якесь ледащо...»*

На думку Л. Хінкулова, в цих рядках «міститься якийсь натяк на один невідомий нам епізод з життя Шевченка цього періоду, — епізод, в якому Григорович, напевне, відіграв вирішальну роль, можливо — врятувавши Тарасові навіть життя»¹⁸. Більш імовірно, що Шевченко тут натякає на роль Григоровича у викупі його з кріпацтва та у дальшому його влаштуванні в Академії художеств. Адже тепер про молодого художника і автора «Кобзаря» ніхто б уже не сказав: «Так...

¹⁷ «Русская стихотворная пародия», «Сов. писатель», Л., 1960, стор. 356.

¹⁸ Леонід Хінкулов, Тарас Шевченко і його сучасники, Держлітвидав, К., 1962, стор. 47.

якесь ледащо...». До того ж, Шевченко ніде жодним словом не обмовився, що Григорович врятував йому життя.

ІНТРОДУКЦІЯ

В 53 рядках «Інтродукції» (вступу) Шевченко дав стислу, сатирично забарвлену характеристику розкладу державного життя Польщі, кінчаючи подіями, які передували повстанню гайдамаків. Не будучи сюжетно зв'язаною з іншими розділами поеми, «Інтродукція» показує одну з головних, на думку Шевченка, причин повстання — терор і знущання польських конфедератів з українського населення Правобережжя.

Сам Шевченко в «Приписах» (примітках) посилається на два історичні джерела, використані в «Інтродукції», — статтю «Барская конфедерация» в т. 5 «Энциклопедического лексикона» видання Плюшара і «Historja Królestwa Polskiego» Бандтке, т. II. Б. Навроцький, який дослідив історичну основу «Інтродукції», прийшов до висновку, що головним джерелом розділу була стаття І. П. Шульгіна «Барская конфедерация» в «Энциклопедическом лексиконе», а праця Бандтке використана тільки частково.

275 Було, шляхта, знай, чваниться,

276 День і ніч гуляє

277 Та королем коверзує...

281 Небораки

282 Мовчки панували.

283 Сейми, сеймики ревіли,

284 Сусіди мовчали,

287 Та слухали, як шляхетство

288 Навісне гукає.

289 «Nie rozwalam! nie rozwalam!»

290 Шляхта репетує,

291 А магнати палять хати

Пор. цю картину політичної анархії шляхетської Польщі з відповідними рядками в «Энциклопедическом лексиконе»: «Со времени прекращения дома Ягеллонов

(1572 г.) и полного утверждения в Польше избирательного правления, чудовищное безначалие водворилось в этой стране. Престол королевский сделался игрищем партий, тем более что на избирательных сеймах требовалось для избрания не большинства, а единства голосов, единства <...> вовсе невозможного на сеймах польских, на которых всякий шляхтич имел право являться вооруженным и подавать свой голос (nie rozwalam, liberum veto) и на которых, следовательно, голос одного темного депутата мог остановить решение всего сейма. Такие сцены, более или менее буйные, повторялись всякий раз при новом избрании...»¹⁹. Пор. також з текстом «Інтродукції» характеристику шляхти в книзі Й. Бодяньського «О народной поэзии славянских племен», можливо, тоді вже відому Шевченкові: «Шляхта, в одно и то же время бесстыдно целовавшая прах ног магнатов и гордо попиравшая всех ниже себя, надругавшаяся над бедным селянином, вольно обиравшая, грабившая его и ни на мгновение не дававшая ему покоя своими бесконечными переездами с одного места на другое, то на сеймики, то на сеймы, то на трибуналы, то на элекции и т. п., с своим грозным «Nie rozwalam!» <...> она спорила и ссорилась...»²⁰.

«Сейми, сеймики». — В шляхетській Польщі існував загальний сейм, який складав закони, обирав короля (Польща не була спадковою монархією) і вирішував загальнодержавні справи, і воеводські сеймики, де місцева шляхта обирала послів на сейм (посольські сеймики) і доповідалися рішення сейму (реляційні сеймики).

«Nie rozwalam». — «Не дозволяю» — формулювання так званого liberum veto — права заборони, за яким голос одного депутата міг зірвати ухвалу сейму. Шляхта використовувала право заборони для захисту своїх привілеїв.

278 Не кажу Степаном

279 Або Яном Собієським:

280 Ті два незвичайні

¹⁹ Энциклопедический лексикон, т. V, СПб., 1836, стор. 9.

²⁰ Иосиф Бодянский, О народной поэзии славянских племен, М., 1837, стор. 84—85.

Автор статті в «Енциклопедическом лексиконе» зазначає, що серед польських королів «история отличит только Стефана Батория и Яна Собеского»²¹. На Шевченковій оцінці Баторія (король з 1576 по 1586 р.) і Собеського (король з 1674 по 1696 р.) як «незвичайних», можливо, позначилося також знайомство із згаданою працею Бандтке.

285 Дивилися, як королі

286 Із Польщі втікають

Поет мав на увазі польського, а згодом французького короля Генріха Валуа. Запрошений з Франції на польський престол, він вступив у конфлікт з шляхтою і 1574 р., одержавши звістку про смерть брата — французького короля Карла IX, втік на батьківщину.

295 Запановав над ляхами

296 Понятовський жвавий.

297 Запановав, та й думав шляхту

298 Приборкать трошки... не зумів!

299 Добра хотів, як дітям мати,

300 А може й ще чого хотів.

301 Єдине слово ніе rozwałat

302 У шляхти думав одібрать

303 А потім... Польща запалала,

304 Панки сказилися... Кричать:

305 «Гонору слово, дарма праця!

306 Поганець, наймит москаля!»

307 На гвалт Пулавського і Паца

308 Встає шляхетська земля,

309 І — разом сто конфедерацій.

Станіслав-Август Понятовський (1732—1798) — останній польський король. Обраний на польський престол 1764 р. при підтримці Катерини II, здійснював політику, яка в основному відповідала інтересам російського царизму і тих угруповань магнатства, які орієнтувалися на Петербург. В своїх дуже непослідовних спробах здійснити деякі державні реформи, і зокрема ліквідувати *liberum veto*, натрапив на опір значної частини шляхти й магнатів, які в лютому 1768 р. об'єдналися в м. Барі у військово-політичний союз — т. зв. конфедерацію. Бар-

²¹ Энциклопедический лексикон, т. V, стор. 9.

ська конфедерація, хоч до неї й приєдналися деякі патріотичні елементи, невдоволені капітулянтською щодо Росії політикою Понятовського, була реакційним об'єднанням шляхти й католицького духовництва з метою захистити свої привілеї і не допустити зрівняння в правах т. зв. дисидентів (некатоликів) з католиками. Того ж року конфедерати були розбиті на Правобережній Україні викликаними королем російськими військами. Проте конфедератам вдалося підбурити Туреччину на війну з Росією, одержати підтримку з боку Франції і затягнути боротьбу на території Польщі й Литви до початку 70-х років. Після розділу Польщі 1795 р. Понятовський зрікся престолу.

Несподівано позитивну характеристику Понятовського в «Інтродукції» («Добра хотів як дітям мати») можна пояснити єдино тим, що Шевченко бачив у ньому противника шляхти («думав шляхту приборкать трошки»). І в цьому випадку поет скористався як історичним джерелом передусім статтею Шульгіна в «Енциклопедическом лексиконе» (хоч Шульгін значно критичніше оцінює Понятовського: «Король без силы характера и воли...»²²). В згаданій статті читаємо про намагання короля «согласить сейм к уничтожению *liberum veto*»²³. «Зашумел и забушевал Варшавский сейм, видя в исполнении этого предложения страшное для панства и шляхетства возвышение королевской власти; предложение было отвергнуто. <...> Исступленный ропот на стремление короля и Чарторыхских к самовластию ходил по Польше...»²⁴. Там же про Пулавського: «Пулавский, юрисконсульт, приверженец епископа Красинского, соединился с братом его, графом Красинским, присоединил к себе трех своих сыновей и своего племянника <...>, и с ними и еще немногими другими подписал (февраль 1768) в небольшом городе Баре, в нынешней Подольской губернии, акт конфедерации...»²⁵. Про Паца: «Литовская конфедерация, которой главой был Пац,

²² Энциклопедический лексикон, т. V, стор. 12.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, стор. 13.

присоєдилася к польській»²⁶. Шевченко, маюючи стислу картину політичного життя Польщі напередодні повстання 1768 р., поєднав імена Пулавського і Паца, хоч Пац приєднався до конфедератів дещо пізніше і очолював не Барську, а литовську конфедерацію (ім'я Паца згадується далі в розділі «Бенкет у Лисянці»).

До рядка «І — разом сто конфедерацій» Шевченко дає в «Приписах» посилання: «Энциклопедический лексикон, том 5. Барская конфедерация и «Historja Królestwa Polskiego» g. s. Vandtke, tom 2» (I, 148). Пор.: «Тогда Польша покрылась конфедерациями или обществами шляхетства, решившегося поддерживать права свои с оружием в руках». «...К июню месяцу 1767 было в разных местах Польши 178 разных конфедераций»²⁷.

318 *Руйнували, мордували,*

319 *Церквами топили...*

320 *А тим часом гайдамаки*

321 *Ножі освятили.*

В історичних джерелах, якими міг скористатися Шевченко, немає нічого про те, що саме розправа конфедератів над українським населенням Правобережжя стала поштовхом до гайдамацького повстання 1768 р. Звідси слушний висновок Б. Навроцького: «Закінчення «Інтродукції» безперечно нав'яне тим, що він [Шевченко.— Ю. І.] чув про конфедератів от діда й інших «старих людей». До деякої міри тут навіть можна б вбачати віддалені відгомони тієї політичної пропаганди, що під час самих подій поширювалася серед людності: відгуки її могли залишитися аж до часів Шевченкових в різних селянських переказах колишніх подій»²⁸.

ГАЛАЙДА

330 *Упоравшись, біжи в Вільшану*

Примітка Шевченка: «Вільшана, або Ольшана, містечко Київської губернії, Звенигородського повіту; між Звенигородкою і Вільшаною по старому шляху Бо-

²⁶ Энциклопедический лексикон, т. V, стор. 13.

²⁷ Там же, стор. 12.

²⁸ Б. Навроцький, «Гайдамаки» Тараса Шевченка, стор. 65.

ровиків хутір і корчма, де б то Ярема Байстрик, а потім Галайда, був у жида наймитом. (Од старих людей)» (I, 148). Отже, за власним свідченням Шевченка, один із основних персонажів його поеми — Ярема Галайда існував справді, а відомості про нього поет чув від «старих людей». В «Передмові» до «Гайдамаків» Шевченко зазначив: «Галайда впововину видуманий» (I, 150). Це треба розуміти так, що «видумана» поетом любовна сюжетна лінія Яреми—Оксани, а не самий герой поеми. Вже в радянський час — у 20-і роки — були записані народні перекази, в яких згадується Галайда: «А «Галойдене», то там Галойда стояв зі своїми хлопцями. Тут тільки оком скинь навкруги Лисянки був великий ліс, а яри які сильні та глибокі. Тепер на Галойдевому тільки трохи ліса залишилось, але ями ті, що Галойда вкопувався, й досі є»²⁹. «Отже,— приходить до висновку Б. Навроцький,— існування версії про Галойду — безсумнівне, хоч, як це дуже характерно для всієї народної версії про Коліївщину,— згадки про неї збереглися лише уривчасті. Вона, очевидно, належала до версій порівнюючи вузького місцевого значення і через це не дійшла до широкого розроблення ніде, крім твору Шевченка, що сам походив з даної місцевості»³⁰.

КОНФЕДЕРАТИ

476 *Літаню співає.*

Літанія — молитвословіє у католиків. Тут — у переносному значенні — нудна, одноманітна розповідь.

492 *«Єще Польща не згінела!»*

Див. також рр. 584—585. Слова польської патріотичної пісні-гімна, створеної Й. Вибицьким вже після Коліївщини. Отже, у Шевченка — свідомий чи несвідомий анахронізм.

522 *Схизмати співають.*

«Неуніатів ляхи називали схизматами» (Примітка Шевченка, I, 148). Схизма — грецькою мовою — розкол.

²⁹ Б. Навроцький, «Гайдамаки» Тараса Шевченка, стор. 86—87.

³⁰ Там же, стор. 87.

546 *Йй же богу, ні шеляга!*
Шеляг — старовинна польська дрібна монета.

ТИТАР

Титар — ктитор, церковний староста. Про вбивство вільшанського титаря конфедератами Шевченко розповідає на основі народних переказів про дійсний факт, що трапився 1766 р., тобто ще за два роки до Коліївщини. Історичним прототипом титаря був мешканець Млієва (а не Вільшаної) Данило Кушнір, якому православна громада доручила захвати відібрану від папа-уніата церковну чашу. Уніатські попи звинуватили Кушніра в тому, ніби він пив у корчмі горілку з цієї чаші. Кушніра заарештували, довго тримали в смілянському замку, умовляючи перейти в унію, і врешті закатували в польському таборі під Вільшаною. Сам Шевченко зазначає в «Передмові»: «...смерть вільшанського титаря правдива, бо ще є люди, которі його знали» (I, 150). Отже, поет використав переказ, в якому народна пам'ять пов'язала вбивство титаря з конфедератами і повстанням гайдамаків. Як згадувалося, після знайомства з Ф. Лебединцевим 1859 р. або після публікації в 1860 р. його статті про вбивство Данила Кушніра Шевченко виправив у примірнику «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» «Вільшану» на «Мліїв».

770 *Гляньте, подивіться: то конфедерати,*

771 *Люде, що зібрались волю боронить.*

Примітка Шевченка: «Про конфедератів так розказують люди, которі їх бачили; і не диво, бо то була все шляхта <...> без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба» (I, 148).

828 *І сумно-сумно в хаті стало.*

До останніх рядків розділу «Титар» Шевченко дав примітку: «Анахронізм: титаря ляхи замучили зимою, а не літом» (I, 148). Справді ж Данило Кушнір був закатований 29 липня 1766 р. у Вільшаній (тобто влітку — як у поемі)³¹.

³¹ «Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 г.», «Киевская старина», 1882, № 9, стор. 527.

В основу розділу «Свято в Чигирині» покладені народні розповіді про початок народного повстання 1768 р., чим і пояснюється деяка розбіжність у викладі цієї події в Шевченковій поемі і в історичних документах. Ідучи за народними переказами, Шевченко розповідає, що повстання почалося «против ночі маковія», тобто 1 серпня, молебнем в Чигирині, під час якого «ножі святили». «Так про Чигринське свято розказують старі люди»,— додав поет у примітці. Про свячення ножів у день маковія писав також Чайковський в романі «Верпунога» та інші польські письменники (А. Гроза, Ю. Словацький), ідучи, як і Шевченко, за народною версією. Справді повстання почалося не 1 серпня, а на трійцю — 18 травня 1768 р. з молебня у Мотронинському монастирі під Чигирином. Епізод із свяченням ножів слід вважати легендою. «Що виступ Залізняка дійсно почався з молебня в Мотронинському монастирі,— пише К. Г. Гуслистий,— свідчать зізнання самого Залізняка і гайдамаків. Залізняк під час допиту в Київській губернській канцелярії генерал-губернатора Ф. М. Воейкова 4 серпня 1768 показував, що перед виступом гайдамаки, «отбыв прежде в монастыре через одного иеромонаха, а как зовут, не знает, в успехах своих молебен, пошли для исполнения того намерения». Про це ж говорить і гайдамака Нечипір Кожухар: «Железняк со всеми собравшимися там запорожскими и польскими казаками, коих всех было до тысячи до трехсот человек, отслужив в оном Мотронинском монастыре молебен, при чем в церкви были одни только их начальники и по отправлении молебня, выступив из того монастыря, пошли к польскому городу Умани через польские местечки Богуславль и Лысянку»³².

886 *Вози залізної тарані:*

887 *То щедрої гостинець пані.*

888 *Уміла що кому давать*

Йдеться про вози з ножами, які нібито Катерина II

³² Див. К. Г. Гуслистий, Колівищина в творах Т. Г. Шевченка, зб. «Пам'яті Шевченка», стор. 129—130. В дальших посиланнях — К. Г. Гуслистий.

передала гайдакакам. «Тут Шевченко історично вірно подає ілюзії селянства щодо царизму,—пише К. Г. Гуслистий.— Селянство вірило, що Катерина II підтримує його боротьбу проти польської шляхти, що ця боротьба санкціонована російським урядом. На цьому ґрунті і виникла легенда про указ Катерини II — «Золоту грамоту», в якій наказується знищувати польську шляхту. Характерні щодо цього заяви селянських ватажків під час повстання, що вони діють, мовляв, з наказу цариці, їх намагання встановити і підтримувати зв'язки з командирами російських військ тощо. Наприклад, Швачка і Журба посилали з Фастова посланців до київського губернатора Воейкова, писали листи офіцерам російських військ, доводячи, що вони в «Польщу» (на Правобережжя) «не самовладно вийшли», «а по указу е. и. в.»³³. Вважаємо також слушною думку цього ж дослідника, що тут «поет натякає на розпутне життя Катерини II»³⁴. Вираз «щедра пані» Шевченко вжив, очевидно, в значенні «розпутна жінка». Саме в такому значенні цей вираз зустрічається в давній польській літературі³⁵.

900 Старий Головатий щось дуже коверзує.

В ті часи було відомо два Головатих: Павло Головатий — суддя війська запорізького і Антін Головатий — полковий старшина, один із майбутніх організаторів чорноморського козацтва (його Шевченко згадує в поезії «До Основ'яненка» і поемі «Сліпий»). Про їх участь в повстанні 1768 р. відомостей немає. Отже, важко сказати, кого тут мав на увазі Шевченко. В запорізьких документах того ж року згадується ще як гайдамака козак Леушківського куреня Микита Головатий — учасник нападу на Прогноїнську паланку на Запоріжжі³⁶.

³³ К. Г. Гуслистий, стор. 130—131.

³⁴ Там же, стор. 130.

³⁵ У виданій у Варшаві 1960 р. книзі «Dawna facescja polska (XVI—XVIII)» так пояснюється цей вираз у фацеції Беніаша Будного: «Z szczodrej raniej — tu: z rani lekkiego prowadzenia» (стор. 141). На цей факт люб'язно звернув нашу увагу Л. Махновець.

³⁶ Див. В. А. Голубуцкий, Запорожское казачество, стор. 401.

Проте з контексту зрозуміло, що в поемі йдеться не про звичайного учасника гайдамацького руху, а про якогось провідника.

904—905 *Я вчора зострівся з Залізняком*

Повстанський загін Максима Залізняка стояв перед початком виступу табором в урочищі Холодний Яр біля Мотронинського монастиря. Максим Залізняк народився десь в 40-х роках в селянській родині з містечка Медведівки на Чигиринщині. 14 років був козаком на Запоріжжі. Восени 1767 р. з'явився на Правобережжі, можливо, вже тоді готуючи повстання проти шляхти (з весни 1768 р. був послухником Мотронинського монастиря). Після здобуття Умані рада повстанців проголосила Залізняка гетьманом і князем смілянським (тому й у Шевченка: «...а може ще й гетьманом, коли тее...»). 27 червня того ж року під Уманню захоплений разом з Гонтою в полон царським полковником Гур'євим. Засуджений в Києві на кнут, таврування і довічну каторгу в Нерчинську. По дорозі на каторгу тікав, був спійманий і, очевидно, відправлений у Сибір. Дальша доля його невідома.

908—909 *До Гонти сама... сама писала*

Іван Гонта — один із керівників народного повстання 1768 р. З селянської родини с. Розсішок. Будучи сотником надвірних козаків магнатів Потоцьких, перейшов із своїм загоном на бік повстанців Залізняка. Разом із Залізняком здобув Умань, де був проголошений полковником і князем уманським. Захоплений в полон полковником Гур'євим і переданий польській владі. Закатований в с. Серби під Могильовим на Дністрі.

«Сама писала». — Йдеться про чутки, нібито Катерина II написала гайдакакам «Золоту грамоту», якою закликала православне населення повстати проти Польщі. Згадка про Гонту в цьому зв'язку — анахронізм: Гонта приєднався до повстанців пізніше — під Уманню.

924 *Ото, мабуть, Волох!*

«За гайдакаками ходив кобзар; його називали сліпим Волохом. (Дід розказував)». Примітка Шевченка (I, 148). В історичних документах відомостей про Волоха немає, проте в Кодненській книзі (польська слідча справа над гайдакаками) є згадки про трьох кобзарів і од-

ного скрипаля, страчених польською владою³⁷. Цікаві відомості про ідеологічний вплив кобзарів на уманських козаків, які згодом приєдналися до гайдамаків, подає А. Скальковський: «Эти песни производили на казаков такое впечатление, что губернатор уманский Младанович запретил бандуристам петь думы о Хмельницком. В особенности восхищались казаки песнею о Сава: «Ой був Сава в Немирові в ляхів на обіді...»³⁸ (цей факт наведений у спогадах дочки уманського губернатора Вероніки Кребс).

Пісні, що їх співає далі кобзар Волох, на думку дослідників, здебільшого є індивідуальними Шевченковими варіаціями на теми народних пісень.

958 *був колись у Волощині*

Волощина (Валахія) — колишнє князівство на півдні сучасної Румунії, підвладне Туреччині.

1003 *Йде Залізник Чорним шляхом*

В примітці до рядка 1138 Шевченко пояснює: «Чорний шлях виходив од Дніпра, меж устями річок Сокорівки і Носачівки, і біг через степи Запорозькі, через воеводства Київське, Подольське і Волинське—на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву» (I, 148).

1114 *Так благочинний начина*

Благочинний — в православній церкві священник, що доглядав за духівництвом кількох парафій. Історичним прототипом образу благочинного був, очевидно, Мелхіседек Значко-Яворський — ігумен Мотронинського монастиря, який активно протидіяв унії на Правобережній Україні. «Енергійна антиуніатська діяльність мотронинського ігумена і поїздка його до двору Катерини II була ґрунтом,— пише К. Г. Гуслистий,— на якому виникла серед народу чутка про організацію повстання Значко-Яворським, про видачу ним Залізникові «Золотої грамоти», якою Катерина II нібито закликала населення Правобережжя до повстання проти поляків. Яка була справжня роль Значко-Яворського в підготовці Коліїв-

³⁷ Див. К. Г. Гуслистий, стор. 131.

³⁸ А. Скальковський, *Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии*, стор. 29.

щини, встановити важко. Є відомості, що під час повстання його на Правобережжі не було. Він перебував у цей час у Переяславі, звідки посилав, очевидно, у другій половині 1768 р., «увещания» до ченців Мотронинського монастиря і населення Черкас і Сміли. В них він закликав не приставати до гайдамаків, «потому что за своевольников, т. е. за гайдамаков Россия вступаться не будет, а не в границы свои не впустит; а ежели кто и вбегит, то и там не скрывается. Наше дело судом доходит да терпением. Вы чувствуете, сколько уже разов войско российское за вас бьется, кровь свою проливает, из того можете поразумети, что вы не оставлены и о вас не забули...»³⁹.

В патріотичну промову благочинного Шевченко вклав сучасний політичний підтекст: образами визвольної боротьби українського народу в минулому поет закликав нащадків волелюбних запорожців і гайдамаків не миритися з існуючим суспільним ладом. Б. Навроцький встановив, що основним джерелом для опису історичних подій в промові благочинного були «История русов» псевдо-Кониського і почасти «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського (на ці ж джерела посилається в «Приписах» і Шевченко).

1121 *Од Конашевича і досі*

1122 *Пожар не гасне*

Петро Конашевич Сагайдачний (помер 1622 р.), гетьман реєстрових козаків, відомий сміливими походами проти татар і турків.

«...Діяльність Сагайдачного в деякій мірі перешкоджала зміцненню влади польського панства і ослабила тимчасово позиції унії на Україні, хоч він і уникав збройних конфліктів з польським панством, намагаючись знайти компроміс з ним»⁴⁰. «По смерті Сагайдачного,— читав поет в «Истории русов»,— возобновили они прежнее гонение в народе и политику на расстройство войск малороссийских...»⁴¹.

1137 *Згадайте праведних гетьманів:*

³⁹ К. Г. Гуслистий, стор. 137.

⁴⁰ Там же, стор. 139.

⁴¹ «История русов», стор. 48.

- 1138 *Де їх могили? де лежить*
 1139 *Останок славного Богдана?*
 1140 *Де Острияницина стоїть*
 1141 *Хоч би убогая могила?*
 1142 *Де Наливайкова? нема!*
 1143 *Живого й мертвого спалили.*

Пор. ці рядки з промовою Б. Хмельницького до козаків в «Истории русов» псевдо-Кониського: «Вспомните, говорю, сожженных живыми в медном быке гетмана Наливайка, полковника Лободу и других; вспомните ободранные и отрубленные головы гетману Павлюге, обозному Усачу и иным; вспомните, наконец, гетмана Острияницу, обозного Сурмила, полковников: Недригайла, Боюна и Рындыча, коих колесовали и живыми жили тягли, а премногих с ними — чиновников ваших, живых же на спицы воткнули и другими лютейшими муками жизни лишили»⁴². До цих рядків поеми Шевченко дав таку примітку: «Павла Наливайка живого спалили в Варшаві, Івана Острияницю і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчетвертували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зіновій Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботіві коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злості спалив їх мертвих (Георгій Кониський)» (I, 148). Відомості, що їх взяв Шевченко з «Истории русов», неточні. Северин (а не Павло) Наливайко не був спалений в мідному бику, йому у Варшаві відтяли голову. Острияниця — Остриянин Яцько (не Іван) — один із керівників козацько-селянського повстання 1637—1638 р. (обраний 1638 р. на Запоріжжі гетьманом) не був полонений і страчений поляками: після поразки повстання він переселився на Слобожанщину, де й був вбитий козаками.

- 1144 *Де той Богун, де та зима?*
 1145 *Ігул щозиму замерзає —*
 1146 *Богун не встане загатить*
 1147 *Шляхетським трупом. Лях гуляє!*
 1148 *Нема Богдана червонить*
 1149 *І Жовті Води й Рось зелену.*

⁴² «История русов», стор. 623.

1150 *Сумує Корсунь староденний:*

1151 *Нема журбу з ким поділити.*

1152 *І Альта плаче: «Тяжко жити!*

1153 *Я сохну, сохну... де Тарас?*

Примітка Шевченка: «Полковник Богун потопив ляхів в Інгулі. Зіновій Богдан вирізав 40 з чим-то тисяч ляхів над Россю в Корсуні. Тарас Трясило вирізав ляхів над Альтою; і та ніч, в котору те трапилось, зоветься Тарасова, або кровава. (Бантиш-Каменський)» (I, 148). Б. Навроцький, К. Г. Гуслистий, М. І. Марченко та інші дослідники відзначають, що в «Истории Малой России» Бантиша-Каменського, на якого посилається Шевченко, описана перемога Богуна (видатного сподвижника Б. Хмельницького) не на Інгулі, а на Бузі. В жодному з історичних джерел не вказано, що поляки втратили під Корсунем 40 000 людей. Б. Навроцький вважає цю цифру наслідком «поетичного гіперболізму», а К. Г. Гуслистий — запозиченою з народних пісень: «наприклад у пісні про битву під Жовтими Водами згадується, що «Іде ляхів сорок тисяч». 40 тисяч ляхів наводиться і в пісні про Нечая...»⁴³.

1163 *Гадáли тее... а зробилось —*

1164 *Над козаками хусточки!*

1165 *Одно добро, одна слава —*

1166 *Біліє хустина,*

1167 *Та й ту знімуть...*

Дослідники (М. Марковський, Б. Навроцький) зіставляли цей, здавалося б, незрозумілий образ з віршами М. Маркевича «Платки на козачьих крестах» і А. Метлинського «Кладовище». М. Маркевич в примітці до згаданого вірша пояснює: «Это одно из обыкновенных малороссийских козаков, чтоб на крестах козачьих вешать платки для различия козака с казенным или помещичьим крестьянином. Ибо козаки гордятся своим званием. Странное чувство производит вид этих знамен»⁴⁴. Пор. рядки вірша М. Маркевича:

Там где сном убитым спят
Наши козаки,

⁴³ К. Г. Гуслистий, стор. 138.

⁴⁴ Н. Маркевич, Украинские мелодии, стор. 113.

На крестах у них висят
С каймами платки⁴⁵.

І рядки з «Кладовища» А. Метлинського (із зб. «Думки і пісні та ще дещо», 1839):

Дивляться з неба ясенько срібні зірки;
Мають-біліють над могилками хустки.
В тих могилах погід чорними хрестами
Труни та труни все з козаками, з молодцями⁴⁶.

ТРЕТІ ПІВНІ

«Треті півні — сигнал; розказують, що Залізняка есаул, не діждавши третіх півнів, запалив Медведівку — містечко меж Чигрином і Звенигородкою» (Примітка Шевченка, I, 148). Про цей сигнал в друкованих джерелах не згадується. Відомості про нього запозичені Шевченком з народних переказів.

1178 *Ще день Україну катували*

1179 *Ляхи скажені*

Тут Шевченко, як нам здається, використав рядок думи про Наливайка:

Не день і не два ляхи Україну плюндрували...⁴⁷

Ця дума, надрукована в збірнику М. Максимовича «Украинские народные песни», безперечно була відома Шевченкові.

1234 *А онуки? їм байдуже,*

1235 *Панам жито сіють.*

Так у редакції окремого примірника «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків». В інших редакціях рядок 1235: «Жито собі сіють». Питання, чи відновив поет первісний авторський задум, чи створив нову редакцію рядка, залишається відкритим. Але в обох випадках зміст один: викриття суспільної пасивності народу. З цього часу тема засудження рабської покори, тема, тісно зв'язана з традиціями російської громадянської поезії, стане

⁴⁵ Н. Маркевич, Украинские мелодии, стор. 11.

⁴⁶ А. Метлинський, Думки і пісні, Львів, 1897, стор. 39.

⁴⁷ М. Максимович, Украинские народные песни, 1834, стор. 22.

однією з провідних у політичній сатири Шевченка («Сон», «Кавказ», «Юродивий» та ін).

1242 *Тяжко! важко! Кат панує,*

1243 *А їх не згадають.*

Хто цей «кат»? Безперечно, поет говорить про свій час (кат «панує», а не «панував»). На думку О. І. Білецького, «кат» — це Микола І. Таке припущення імовірно: Шевченко в наступні роки ще не раз назве Миколу І й інших царів «катами» («кат України» — «Кавказ», «не первый русский коронованный палач» — щоденник тощо). Але якщо навіть Шевченко не мав тут на увазі царя особисто, а дав у словах «кат панує» образу оцінку сучасного йому ладу взагалі, то й тоді їх революційний зміст є очевидним. Залишається загадкою, як пропустив їх перший цензор «Гайдамаків» П. Корсаков (в «Кобзарі» 1860 р. тут купюра).

1254 *Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,*

1255 *І Альту, і Сену*

Примітка Шевченка: «Тарасова і Варфоломеева ночі одна другої варт, на стид Римської тіари» (I, 148). Згадуючи Рось, Шевченко мав на увазі перемогу Богдана Хмельницького під Корсунем, Альту — Тарасову ніч (див. коментар до однойменної поезії), Сену — Варфоломійську ніч — різню, яку 1572 р. учинили в Парижі католики над гугенотами.

1300 *Оживуть гетьмани в золотім жупані;*

1301 *Прокинеться доля; козак заспіва*

«Так думав, ідучи в латаній свитині, сердега Ярема...», — пише далі поет (рядки 1304—1305). Шевченко тут історично вірно показав ідеалізоване уявлення гайдамаків про гетьманську владу. Як відзначалося, після здобуття Умані повстанці проголосили Залізняка гетьманом і князем смілянським. Повстанці наївно пов'язували свої надії на майбутнє з «гетьманами». Це пояснюється передусім тим, що в народній пам'яті слово «гетьман» поєднувалося з козацьким ладом та з іменами Б. Хмельницького, Острянина і інших керівників боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. «Для кріпосних і залежних селян — посполитих України ідеалом звільнення від кріпацької залежності було повернення або перехід у вільний стан, в козацтво. Пра-

гнення до показачення, тобто до звільнення від кріпацтва, було мрією селянських мас протягом цілих століть, аж до кінця XVIII ст. Відгомін його ми спостерігаємо навіть у XIX ст. Прикладом може бути антикріпосницький виступ селян на Київщині — «Київська козаччина» 1855 року»⁴⁸.

ЧЕРВОНІЙ БЕНКЕТ

1324 *Задзвонили в усі дзвони*

1325 *По всій Україні*

Цей образ навіяний Шевченкові народними піснями. Схожий образ знаходимо в опублікованій М. Максимовичем пісні про Залізняка «Максим козак Железняк з славного Запоріжжя»:

А в неділю рано стали да у дзвони бити;
Гей став Гонта з козаками под Умань підходити⁴⁹.

Пор. також рядки пісні про Лободу:

Ой в городі в Батурині дзвони задзвонили:
То козаки гайдамаки у раді радили⁵⁰.

1339 *І кров полилася*

1340 *Аж у Волинь. По Поліссі*

1341 *Гонта бенкетує*

Гайдамацькі загони справді діяли і на Поліссі і на Волині, проте Гонта на Поліссі не був.

1342 *А Залізник в Смілянщині*

1343 *До маху гартує*

Домаха — дамаська шабля (від міста Дамаськ в Сирії).

1425 *Пиши Галайдою.*

За словником Б. Грінченка слово «галайда» має значення «скіталець, бездомний» (т. I, стор. 267).

ГУПАЛІВЩИНА

1559 *Болить серце, як згадаєш:*

1560 *Старих слав'ян діти*

1561 *Впились кров'ю. А хто винен?*

⁴⁸ М. І. Марченко, Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, стор. 110.

⁴⁹ М. Максимович, Украинские народные песни, стор. 124.

⁵⁰ Там же, стор. 88.

1562 Ксьондзи, єзуїти.

До цих рядків примітка Шевченка: «До унії козаки з ляхами мирилися, і якби не єзуїти, то може б, і не ризалися; єзуїт Посевін, легат папський, перший начав унію в Україні» (I, 149). Цю ж думку про роль католицької церкви в україно-польських взаєминах Шевченко висловив пізніше у вірші «Полякам» («Ще як були ми козаками», 1847): «Прийшли ксьондзи і запалили наш тихий рай. І розлили широке море сльоз і крові».

Шевченко загалом вірно і згідно з народними поглядами на минуле викриває роль католицизму в колонізаторській політиці Речі Посполитої на Україні. Соціальна й національна боротьба на Україні набирала релігійної форми, а католицька церква була і співником і знаряддям польського шляхетства в його експансії на Схід. Водночас тут помітна деяка переоцінка значення релігійного питання у визвольній боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі і, зокрема, у повстанні 1768 р. («А хто винен? Ксьондзи, єзуїти»). На думку Б. Навроцького, «обвинувачення єзуїтів, що вони саме посіяли ворожнечу поміж поляками й українцями, Шевченко міг узяти передусім од Чайковського й Бандтке. Через весь роман «Wernyhora» проходить думка, висловлена у Шевченка, що єзуїти — основна причина ворогування поміж ляхами й українцями...»⁵¹.

В «Гайдамаках» Шевченко вперше висловлює свої симпатії до слов'янства, осуджує національну ворожнечу і закликає до єднання слов'янських народів (про ставлення Шевченка до слов'янства див. у коментарі до поеми «Єретик»). Найвиразніше ці думки поет висловив у «Передмові»: «...весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: «Слава богу, що минуло»,— а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братуються знову з своїми ворогами. Нехай житом, пшеницею, як золотом, покрита,

⁵¹ Б. Навроцький, «Гайдамаки» Тараса Шевченка, стор. 157.

не розмежованою останеться навіки од моря і до моря— слав'янська земля» (I, 150). Говорячи про братання з ворогами, поет, зрозуміло, мав на увазі не соціальне братання (польських панів з українськими кріпаками), а національне — братання народів, яких у минулому розділяла релігійна й національна ворожнеча.

1616 «Відкіля ти?»

1617 «З Керелівки».

Примітка Шевченка: «Керелівка, або Кириловка — село Звенигородського повіту. Червонець, що дав Залізняка хлопцеві, і досі єсть у сина того хлопця, которому був даний,— я сам його бачив» (I, 149).

1618 «А Будища знаєш?»

1619 *І озеро коло Будищ?*»

Примітка Шевченка: «Село Будище, недалеко од Керелівки; в яру озеро і над озером ліс невеликий, зоветься Гупалівщиною за те, що там Залізняк збивав ляхів з дерева. Ляхи, де був захований шляхетський скарб, і досі видно, тільки вже розруйновані» (I, 149).

БЕНКЕТ У ЛИСЯНЦІ

1664 *Смеркалося. Із Лисянки*

1665 *Кругом засвітило:*

1666 *Ото Гонта з Залізняком*

1667 *Люльки закурили.*

Примітка Шевченка: «Лисянка — містечко Звенигородського повіту, над річкою Гнилим Тікичем. Тут зійшлися Гонта з Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом нібито будований» (I, 149). Епізод про зустріч Гонти з Залізняком у Лисянці розроблений на основі народних переказів. Справді Гонта з'єднався з Залізняком під Уманню.

1838 *Ось копійка... подивися...*

Царські мідні гроші правили за знак перепустки у гайдамаків. Відомості про це Шевченко, очевидно, взяв з примітки до роману Чайковського «*Вєрнухога*».

1859 *З півупруга, а там нехай.*

Півупруга — тут у значенні міри часу: четверта частина робочого дня.

1862 *У Лебедин!*

Примітка Шевченка: «Лебедин — дівичий монастир, меж Чигрином і Звенигородкою» (I, 149). Це анахронізм: Лебединський жіночий монастир заснований пізніше — 1779 р.

ЛЕБЕДИН

2056 *Майданівка...*

Примітка Шевченка: «Майданівка — село недалеко од Лисянки» (I, 149).

ГОНТА В УМАНІ

*Хвалилися гайдамаки
На Умань ідучи:
«Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі».*

Цей епіграф до розділу «Гонта в Умані» Шевченко вписав у примірнику «Кобзаря» М. Лазаревського — Ю. Цветковського. В коментарях звичайно пояснюють, що епіграф запозичений з народної пісні про Швачку. Проте цитовані рядки зустрічаються в різних варіаціях у кількох піснях про гайдамаків. Найближче вони до пісні про Залізняка, опублікованої 1834 р. М. Максимовичем:

*Хвалилися уманьчики під Умань ідучи:
Будем драти, пани-молодці, з китайки онучі*⁵².

(Цей образ використав Гоголь у «Тарасе Бульбе»: «Не раз драли на онучи дороге паволоки и оксамиты»).

2121 *Минають дні, минає літо*

2133 *Не спинила хуртовина*

2157 *Не спинила весна крові*

Отже, за Шевченком, Коліївщина тривала майже рік: почалася на день маковія (1 серпня) 1768, а Умань здобуто вже весною 1769 р. Вірно, що гайдамацькі загони діяли ще 1769 р., але Залізник з Гонтою й інші головні ватажки повстанців були захоплені в полон ще влітку 1768 р. (Умань гайдамаки взяли в червні 1768 р.).

⁵² М. Максимович, Украинские народные песни, стор. 124.

2194 *Kinni pogodowi...*

Примітка Шевченка: «Kawalerja Narodowa» — так звались польські драгуни; їх тогдa було в Умані 3000, і всі були побиті гайдамаками» (I, 149).

2243 *Махнув ножем —*

2244 *I дітей немає!*

Примітка Шевченка: «В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати-католичка помогла єзуїтам перевести їх в католики. Младанович, товариш синів Гонти, бачив з дзвіниці, як вони умерли і як школярів базиліанської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамаччині, але надрукованого нема нічого» (I, 149).

Убивство Гонтою своїх дітей не підтверджується історичними джерелами. Доведено, що відомості про цей епізод Шевченко запозичив з роману Чайковського «*Wernyhora*» та приміток до нього, в яких Чайковський посилається на неопубліковані тоді спогади дітей уманського губернатора Младановича (врятованих від повстанців Гонтою). Шевченко, який в цитованій примітці теж згадує мемуари Младановича, міг довідатися про них тільки з роману Чайковського. Проте в опублікованих згодом спогадах Піяра Павла Младановича і Вероніки Кребс нема нічого про убивство дітей Гонти (в Шевченковій примітці є неточність: за Чайковським, заховався під дзвіницею костьолу не син Младановича, а невідомий учень базиліанської школи). З цього ж джерела Шевченко взяв відомості про убивство учнів базиліанської школи (католицької школи ордену базиліан), які загалом відповідають історичним документам (про це ж поет міг читати і в «Истории Малороссии» М. Маркевича). Запозичивши у Чайковського епізод убивства Гонтою своїх дітей, Шевченко дав, проте, зовсім відмінне тлумачення цього вчинку, ніж польський шляхетський письменник. «У Чайковського,— пише Б. Навроцький,— Гонта вбиває своїх дітей, знаходячись в стані майже повної душевної розгубленості, в стані тяжких вагань поміж кар'єристичними пристрастями, почуттям сорому од усвідомлення своєї зради Потоцького, <...> побоюванням недоброго кінця, як фатальної розв'язки недоброго ж діла і т. п. Він вбиває своїх дітей, ніби кидаючись, заплющивши очі, в безодню гріха й

злодійства... У Шевченка навпаки — це трагічний, але глибоко й переконано патріотичний вчинок, прояв невблаганної простолінійності совісті, що стала вище понад все особисте, звичайне для середньої людини. Але ця безперечно кардинальна психологічна різниця цілком пояснюється зрозумілими розходженнями в ідеології обох авторів»⁵³.

ЕПІЛОГ

2451 *Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер.*

Дід поета — Іван Андрійович Шевченко, який був якщо не учасником, то очевидцем Коліївщини, помер 28 січня 1849 р., батько—Григорій Іванович—21 березня 1825 р.

2501 *Та й той — почув, що так страшно*

2502 *Пекельнії діти*

2503 *Його брата замучили,*

2504 *Залізник заплакав*

2505 *Вперше зроду; сльози не втер.*

2506 *Умер неборака.*

2507 *Нудьга його задавила*

2508 *На чужому полі*

Примітка Шевченка: «Зрадою взяли ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах в польський лагер недалеко Балти, з одрізаним язиком і правою рукою. Б., польський генерал, так велів зробити, щоб він чого-небудь не сказав на його; потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліза; потім зняли дванадцять пас з спини шкіри. Гонта повів очима і страшно глянув на Б.; той махнув рукою,— і розняли Гонту начетверо, розвезли тіло і поприбивали на середохресних шляхах. Залізник, почувши, що так страшно ляхи замучили Гонту, заплакав, занедужав та й умер; його гайдамаки поховали в степу над Дністром та й розійшлися» (I, 149). Згаданий в Шевченковій примітці генерал Б.—Ксаверій Браницький, прихильник королівської партії. Основним джерелом відомостей про смерть Гонти був для Шевченка згаданий роман Чайковського, в якому відбито шляхет-

⁵³ Б. Навроцький, «Гайдамаки» Тараса Шевченка, стор. 174—175.

сько-конфедератську версію про повстання 1768 р. Конфедерати, щоб скомпрометувати королівську партію, поширювали чутки, нібито Коліївщину спровокували прихильники Понятовського, щоб придушити Барську конфедерацію, і що Браницький наказав відрізати язика Гонті, щоб той не розкрив своїх зв'язків з особами, близькими до короля (див. цитовані праці Б. Навроцького і К. Г. Гуслистого). Шевченкова розповідь про смерть Залізняка «в степу над Дністром», очевидно, запозичена з народних переказів: в літературних джерелах цієї версії не зустрічаємо (Залізник, як зазначалося, був засланий в Сибір, де сліди його й загубилися).

2531 *Посіяли гайдамаки*

2532 *В Україні жито,*

2533 *Та не вони його жали.*

2534 *Що мусим робити?*

2535 *Нема правди, не виросла;*

2536 *Кривда повиває...*

2553 *А Україна навіки,*

2554 *Навіки заснула.*

Питання, яке тут ставить поет — «Що мусим робити?» — не риторичне. Не можна зводити його й до історичної оцінки гайдамацького руху. Підсумкова думка поета така: з часів Коліївщини для народу нічого не змінилося: «правда» «не виросла», і перед його поколінням стоять фактично ті ж завдання, що й перед гайдамаками. Тому питання «що робити?» є питанням про дальші шляхи боротьби з пануючою «кривдою». Сам Шевченко не дає в поемі безпосередньої відповіді на це питання, і не тільки тому, що «Гайдамаки» — підцензурний твір. В умовах російської дійсності початку 40-х років, коли дворянський революційний рух був розгромлений, а демократичний тільки-но зароджувався, для молодого Шевченка не могли бути ясними найближчі перспективи визвольної боротьби. Але цілком безперечним є, що перемогу над суспільною «кривдою» поет вже не мислить без всенародної збройної боротьби і суворо осуджує соціальну й національну пасивність народних мас. У словах «Україна навіки, навіки заснула» — не просто елегійний жаль з приводу того, що минуло, а

заклик до революційного пробудження України. Така основна ідейна «мораль» поеми. Тому можна сказати, що посередньо відповідь на питання «що робити?» поет дає, і ця відповідь невіддільна від всього змісту твору, присвяченого народному повстанню.

2567 «А в нашого Галайди хата на помості.

2568 Грай, море! добре, море!

2569 Добре буде, Галайда!»

Цей уривок є або переробкою, або варіантом народної пісні про Галайду, яка певною мірою засвідчує історичність Шевченкового героя. Ще Б. Навроцький звернув увагу на опублікований А. Метлинським інший уривок пісні про Галайду, окремі рядки якого явно збігаються з Шевченковими:

А в нашого Галайди та сивиї коні,

Та сивиї коні, поводи шовкові...

А в нашого Галайди та сивая шапка,

Та сивая шапка, за ним іде Гапка...⁵⁴

Додамо до цього, що з Шевченковими рядками безперечно споріднені слова пісні «Ой поїхав Венчеслав на коню гуляти» із збірки М. Максимовича:

Грай, море, Чорне море!

Гала, гіді, гу!⁵⁵

(Вигук «Гала, гіді, гу!» є, можливо, перекрученим «Галайда»).

ПАНОВЕ СУБСКРИБЕНТИ!

Субскрибенти (слово латинсько-польського походження) — передплатники. Деякі тогочасні видання друкували список своїх передплатників. Див., наприклад, список «панів субскрибентів» в альманасі «Сніп» (1841). Для Шевченка звернення до «субскрибентів» було лише приводом для гострого сатиричного випадку проти українського панства.

Кирпа-Гнучкошиєнко-въ (I, 151). Поєднавши в цьому сатиричному прізвиську полярні за своїм значенням

⁵⁴ А. Метлинский, Народные южно-русские песни, 1854, стор. 427.

⁵⁵ М. Максимович, Украинские народные песни, стор. 82.

слова (слово «Кирпа» символізує пиху, чванство; «Гнучкошиєнко» — лакейство), Шевченко відобразив у ньому типові риси українського панства — дворянську зарозумілість перед народом і плазування перед владою. Виділивши рисою «в», автор дає зрозуміти, що йдеться саме про плазування перед царизмом. З додатком літери «в» українське прізвище на -єнко нібито «русіфікується» і «ошляхетнюється». Тут натяк на панів, які соромилися своєї національності і плазували перед самодержавством. Першоджерело цього образу — «Старосветские помещики» Гоголя, де він писав: «...Старые национальные, простосердечные и вместе богатые фамилии, всегда составляющие противоположность тем низким малороссиянам, которые выдираются из дегтярей, торгашей, наполняют, как саранча, палаты и присутственные места, дерут последнюю копейку с своих же земляков, наводняют Петербург ябедниками, наживают, наконец, капитал и торжественно прибавляют к фамилии своей, оканчивающейся на о, слог *въ*»⁵⁶. Запозичивши у Гоголя цей сатиричний мотив, Шевченко надав йому іншої соціальної спрямованості. Гоголь глузує з новоспечених українських панів, яким він протиставляє «малороссийские старинные и коренные фамилии». Шевченко надав образу «Кирпи-Гнучкошиєнко-ва» прихованого політичного сенсу (другу варіацію цього образу Шевченко створив 1847 р. у передмові до передбачуваного видання «Кобзаря»).

ГАМАЛІЯ

«...Позавчора вернувся в Петербург. Мене носив проклятуший пароход у Швечину й Датчину. Пливши в Стокгольм, я скомпонував Г а м а л і я, невеличку поему...», — писав Шевченко до харків'янина П. М. Корольова 18 листопада 1842 р. (VI, 25). Цей лист є, власне, єдиним джерелом, яке дає уявлення про обста-

⁵⁶ Н. В. Гоголь, Полн. собр. соч., т. 2, Изд-во АН СССР, М., 1937, стор. 15.

вини створення поеми і дозволяє датувати її кінцем жовтня або, вірогідніше, першою половиною листопада 1842 р. Вже десь на початку 1843 р. Шевченко вживає заходів до видання «Гамалії» окремою книжкою. «Скомпонував ще я маленьку поему Г а м а л і я, друкують у Варшаві»,— писав він Я. Кухаренкові в кінці лютого 1843 р. Проте поема вийшла тільки 1844 р. і не у Варшаві, а в Петербурзі, в друкарні М. Ольхіна, видана коштом самого автора. Цікаво, що цензурний дозвіл на її видання поет одержав ще 7 березня 1843 р.

Тематично ця «невеличка поема» Шевченка дуже близька до поезії «Іван Підкова», в якій поет уперше звернувся до героїчної теми козацьких морських походів. Проте є й відмінні. По-перше, тема морського походу розроблена тут значно повніше (не тільки початок експедиції, а й весь похід). По-друге, актуальна громадянська спрямованість історичного сюжету тут не така очевидна, як в «Івані Підкові», де в першій частині твору поет майже відверто декларує своє невдоволення миколаївською дійсністю.

Можна припустити, що саме враження від подорожі бурхливим Балтійським морем викликали в уяві Шевченка поетичні картини морського походу козаків, дали поштовх до написання «Гамалії»¹. Історичні й літературні джерела, якими скористався або принаймні міг скористатися Шевченко, пишучи «Гамалію», загалом ті ж самі, що й джерела вірша «Іван Підкова» (див. коментар). Одним з таких джерел у шевченкознавчій літературі слушно вважають збірники І. Срезневського «Запорожская старина». Ці збірники Шевченко одержав в травні того ж 1842 р. від харків'янина — учителя П. М. Корольова (див. лист Шевченка до Корольова від 22.V 1842 р.). На думку І. І. Пільгука, саме «читання «Запорожской старины» вплинуло на визрівання задуму написати поему про морський похід запорож-

¹ Є. П. Кирилюк припускає, що задум «Гамалії» склався раніше: «...працюючи над поемою «Гамалія», Шевченко хотів побачити морські простори й виїхав пароплавом, який ішов за кордон, у Стокгольм, через Ревель...» (Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 110).

ців...»². Чи дало читання збірників І. Срезневського безпосередній поштовх поетичній фантазії автора «Гамалії», сказати важко: адже кількома роками раніше він створив «Івана Підкову» — твір на ту ж тему. Але безсумнівно, що на сторінках «Запорожской старины» він міг знайти чимало відомостей про морські експедиції козаків. Крім згаданої вже думи «Татарский поход Серпяги», «Запорожская старина» містила розділ «Походы казаков против татар и турок»³. «Казакі...» — цитував там І. Срезневський Боплана, — «почти ежегодно на ладьях своих разгуливают по Черному морю для нанесения ударов туркам; неоднократно грабили они владения Крымского хана, опустошали Натолию, разоряли Трапезонт, доплывали до Босфора и даже в трех милях от Константинополя предавали все огню и мечу»⁴. Міг читати Шевченко і безпосередньо Боплана: його «Описание Украйны», як ми знаємо, вийшло 1832 р. в російському перекладі. Відомо, що поет був уважним читачем «Истории русов» псевдо-Кониського і «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського. Про морські походи козаків там розповідається досить скупко, але в «Примечаниях» до ч. І книги Бантиша-Каменського знаходимо такий уривок з листа кошового Сірка до кримського хана Мурада: «Братья наши Запорожцы року 1629 с вождем своим воюючи в човнах по Евксипонту, коснулись мужественно и самых стен Константинопольских и оныя довольно окуривали дымом мушкетным при великом Султанове и всем мешканцам Цареградским сотворили страх и смятение и некоторые одлеглайшия селения Константинопольские запаливши толь счастливо и з многими добычами до Коша своего повернули»⁵.

Свого часу ще М. Дашкевич, а слідом за ним і деякі радянські шевченкознавці 20-х років (Б. Навроць-

² І. І. Пільгук, «Гамалія» Т. Г. Шевченка, «Література в школі», 1961, № 2, стор. 30.

³ «Запорожская старина», ч. I, кн. 3, X., 1834, стор. 111—122.

⁴ Там же, стор. 112.

⁵ Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I, М., 1842, Примечания, стор. 32. Це третє видання було пердруком другого — 1830 р.

кий), одним з літературних джерел «Гамалії» і «Івана Підкови» вважали повісті польського письменника М. Чайковського про морські походи козаків — «Wyr-gawa na Sarogród» і «Skalozub w zamku siedmiu wież». Деяка подібність окремих образів і ситуацій між творами польського і українського письменників справді помітна. Оскільки можна вважати доведеним, що Шевченко не тільки читав першу з названих повістей, а й фактично засвідчив її зв'язок з поезією «Іван Підкова» (див. коментар до цього твору), не виключено, що його знайомство з творами Чайковського відбилося на окремих деталях поеми «Гамалія».

Є чимало свідчень захоплення Шевченка українськими народними думами, зокрема тематично близькими його «Гамалії». «...У Гомера,— писав він в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»,— нет ничего похожего на наши исторические думы-эпопеи, как, например, дума «Иван Коновченко», «Савва Чальйй», «Алексей, попович пирятинский», или «Побег трех братьев из Азова», или «Самойло Кишка», или, или — да их и не перечтешь. И все они так возвышенно-просты и прекрасны...» (IV, 238). Героїчна й водночас пройнята ліризмом поезія народних дум про плавання козаків по Чорному морю й страждання невольників у турецькій неволі (наприклад, думи про Самійла Кішку, про Олексія Поповича, про Марусю Богуславку, про Івана Богуславця, про втечу з турецької неволі та ін.) не могли не відбитися на задумі цієї поеми Шевченка.

Поема починається піснею-плачем невольників (рр. 1—15), яка, проте, не є цитацією з якоїсь народної думи, але написана в дусі й стилі невольницьких плачів багатьох дум. За взірцем народних дум написано й прославлення Гамалії («Слава тобі, Гамаліє...»). Близька за характером і мотивами народним пісням також пісня козаків «У туркені, по тім боці...» (рр. 35—49), хоч вона загалом є оригінальним твором поета.

В цілому поема, за винятком окремих рядків, не є стилізацією під народну думу або історичну пісню. Стиль поеми — суто індивідуальний і є одним із зразків романтичного стилю молодого Шевченка. Від ро-

мантизму тут— і переосмислення народнописаних форм, і сюжет, і тяжіння до підкреслено експресивної образності й лексики з яскраво суб'єктивним забарвленням.

Вплив народної пісні позначився не стільки на стилі й образності поеми, скільки на погляді поета на історію й на загальному ліричному настрої твору. Погляд Шевченка на минуле (тобто на морські походи козаків) — це народний погляд, як він відбився в думках і історичних піснях. В народній пам'яті (а думи й історичні пісні — це теж народна пам'ять) експедиції запорожців до берегів Анатолії збереглися не як звичайні в ту сувору добу «войни й військової свари», а як походи заради визволення полонених братів, помста за хижацькі напади татарських і турецьких феодалів.

Гамалія. Шевченків Гамалія — не історична особа: серед ватажків морських експедицій запорожців не було жодного отамана з цим прізвиськом. Проте в українській історії починаючи з середини XVII ст. відомо кілька Гамалій⁶. Найвідоміший з них — Григорій Гамалія — військовий і політичний діяч часів Хмельницького, Дорошенка і Брюховецького (сотник пирятинський, полковник лубенський, наказний гетьман 1674 р. тощо). Про цього Гамалію (який не має нічого спільного з героєм однойменної поеми Шевченка) згадує «История русов»⁷, а також «История Малой России» Бантиша-Каменського⁸. Очевидно, з цих джерел і запозичив поет колоритне ім'я свого героя-отамана (якщо не взяв його безпосередньо з життя: нащадки роду Гамалія жили й в часи Шевченка).

В цьому зв'язку відзначимо деякі плутані формулювання щодо історичності особи Гамалії, які зустрічаються іноді в шевченкознавчій літературі. «Щоб надати творові більшої достовірності,— пише І. І. Пільгук,— поет звернувся до історичних праць. В «Истории Малой России» Бантиша-Каменського розповідалось про походи козацького ватажка Гамалії. Пізніше істо-

⁶ Про старшинський рід Гамалія див. В. Л. Моздалевский, Малороссийский гербовник, т. I, К., 1908, стор. 238—240.

⁷ На стор. 156, 165—166, 175, 191, 212.

⁸ Див. Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I, 1822, стор. 5, 31, 34, 43, 58, 102, 178 (324).

рики з'ясували, що особа Гамалії не історична»⁹. І далі автор посилається на історика Д. І. Яворницького. Яворницький справді писав: «Гамалия не действительное, историческое лицо, а вымышленное; это тип запорожского кошевого атамана, как Тарас Бульба у Гоголя тип казацкого предводителя»¹⁰. Написано вірно. Але слова історика треба розуміти тільки так: Гамалія — герой Шевченкової поеми (ватажок морського походу на Стамбул) — вигадана особа. Тимчасом за І. І. Пільгуком виходить, що, по-перше, Шевченко запозичив у Бантиша-Каменського історичні відомості про походи Гамалії і, по-друге, ніби пізніше історики з'ясували, що той Гамалія, про якого писав Бантиш-Каменський, не історична особа. Справді Шевченко міг взяти з цього джерела (причому не тільки з цього, а й з «Истории русов») не відомості про «походи козацького ватажка Гамалії», а тільки ім'я для героя своєї поеми, бо згадки історика про Гамалію нічого спільного не мають з морськими походами козаків (до того ж вони надто побіжні, щоб чимсь зацікавити поета). Нарешті, Григорій Гамалія, про якого згадує «История Малой России», всупереч думці І. І. Пільгука, особа цілком історична.

В цьому ж розумінні неточним є і формулювання історика М. І. Марченка: «Гамалія взагалі постать неісторична. Серед козацьких ватажків таке ім'я невідоме» (вірно буде: Шевченків Гамалія — постать неісторична, але серед козацьких ватажків таке ім'я відоме).

6 Та в Великого Лугу

Відомий знавець запорізької старовини Д. І. Яворницький так визначає територію Великого Лугу: «Великий Луг — это обширная плавня, залитая в весеннее время сплошь водой, в летнее время изрезанная лиманами, озерами, бакаями, ериками, покрытая вековечным лесом, поросшая сочной травой <...> Великий Луг начинался по-теперешнему от немецкой колонии Шенвиз, у г. Александровска [тепер — Запоріжжя. — Ю. І.], и тянулся левым берегом Днестра до местечка Никополя.

⁹ «Література в школі», 1961, № 2, стор. 30.

¹⁰ Д. И. Яворницкий, Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченка, Екатеринбург, 1912, стор. 38.

на протяженні около 120 верст длины, при 15—20 верстах средней ширины»¹¹.

17 *Отак у Скутарі козаки співали*

Скутарі (у Шевченка — ще Скутар, Скутара) — передмістя Стамбула на малоазійському березі Босфора.

25 *І море ревнуло Босфорову мову,*

26 *У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові*

27 *Тую журбу-мову на хвилі подав.*

Як вірно відзначив свого часу Ф. Колесса, персоніфікацію й поетичну розмову Дніпра, Лиману й моря Шевченко міг зложити за взірцем аналогічних мотивів в українських народних піснях. Наприклад:

Жалкується Лиман Морю,
Що Дніпро робить свою волю,
Свої гiрла прочищає,
Лиманові закидає¹².

Ця пісня (уривок) була надрукована в обох виданнях добре знайомого Шевченкові збірника українських народних пісень М. Максимовича.

58 *Дрімає в харемі — в раю Візантія*

Візантія — тут Стамбул, столиця султанської Туреччини, розташована на європейському березі Босфора.

90 *Реве гарматами Скутара і далі.*

Відомо кілька нападів запорожців на Стамбул і його околиці, зокрема в 1615, 1621, 1624 рр. Ось що пише сучасний радянський історик про похід 1624 р.: «21 юля 1624 г. запорожці и донці показалиcя у Константинополя. По словам современника, казаки плыли «на 150 длинных, быстро несущихся на парусах и на веслах лодках, с 10 веслами на каждом боку, по два гребца на весло». В каждой лодке было по 50 воинов, вооруженных ружьями и саблями. Лодки имели одинаково устроенную корму, нос и переносные кормила, что позволяло менять курс, не поворачивая их. Казаки сожгли приморские укрепления в Буюкдере, Иенике и Сденгу. При получении вести о приближении казаков из Константинопольской гавани навстречу им вышли около

¹¹ Д. И. Эварницкий, Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченка, стор. 12.

¹² М. Максимович, Украинские народные песни, М., 1834, стор. 131.

500 галер и других кораблей. «Большая цепь,— рассказывает современник,— сохранившаяся со времен взятия Константинополя... была отправлена к слесарям Босфора, чтобы заперли ею гавань». Десять тысяч вооруженных воинов охраняли берега Босфора. Несмотря на это, казаки высадились в гавани, сожгли маяк и другие сооружения. После этого они «вернулись к своим берегам с добычей и сознанием, что потревожили Оттоманское царство в самой его столице»¹³. Ще частіше — в перші десятиріччя XVI ст. майже щороку — нападали козаки на чорноморські портові міста Туреччини й Криму — Кафу, Гезлев, Килію, Ізмаїл, Варну, Трапезунд, Сіноп та ін.

176 Вона боїться, щоб Чернець

177 Не засвітив Галату знову

Ченцем поет називає, за Бантишем-Каменським, козацького гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. «Тогда великий муж сей,— читаємо в «Истории Малой России»,— верный по гроб клятвам своим, оставил земное величие, славу мира, чтобы посвятить себя занятиям прочнейшим, ведущим к вечности, принял монашество, успокоил совесть...»¹⁴. Тут Бантиш-Каменський, ідучи за німецьким істориком Енгелем, помилився. Насправді Сагайдачний не постригався в ченці, але записався в члени православного Київського Богоявленського братства¹⁵. Відомо кілька дуже вдалих морських походів Сагайдачного проти татар і турків у 1607—1616 рр. (на Кафу, Очаків, Сіноп, Трапезунд та ін.). 1615 р. він спалив дві пристані біля Стамбула— Мізевну і Архіюкі. Про морські походи Сагайдачного Шевченко безперечно читав на сторінках «Запорожской старины» (де, зокрема, відзначалося: «Время Сагай-

¹³ В. А. Голобуцкий, Запорожское казачество, стор. 187—188.

¹⁴ Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I, М., 1842, стор. 168. В першому виданні 1822 р. було: «...возобновляет собственным своим иждивением Братский в Киеве монастырь <...> и в сем монастыре, приняв монашеский чин, оканчивает с честью в 1622 году славную жизнь свою» (ч. I, стор. XXIV).

¹⁵ Див. Д. И. Эварницкий, Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченка, стор. 39.

дачного есть время военной славы запорожцев. Не проходило года, чтобы они не отправлялись или в Крым или в Анатолию»¹⁶, а також в «Истории русов» (де описано похід на Кафу і Козлов — Гезлев) і в «Истории» Бантиша-Каменського.

Галата — частина Стамбула, відділена від основної частини міста затокою Золотий Ріг. Влітку 1621 р. «запорожцы появились у турецкой столицы, разрушили один из ее фортов и вступили в Галату...»¹⁷. Проте в цій експедиції Сагайдачний не брав участі.

178 Або гетьман Іван Підкова

179 Не кликнул в море на ралець.

Про Івана Підкову див. коментар до однойменної поезії Шевченка. Нагадаймо, що саме «Запорожская старина» могла навести поета на думку про морські походи Підкови.

РОЗРИТА МОГИЛА

Альбом «Три літа». Вірш «Розрита могила», датований автором 9 жовтня 1843 р., — найраніший твір із альбома чистових автографів «Три літа», в який поет переписав майже всі свої поезії, створені протягом 1843, 1844 і 1845 рр. (звідси й назва альбома). Твори, написані в 1843—1845 рр., становлять один з найважливіших етапів ідейно-художнього розвитку Шевченка. Тому цей період життя й творчості поета має в шевченкознавстві назву періоду «трьох літ».

В творах, написаних у ці роки, ми бачимо вже не стихійний протест колишнього кріпака і нащадка гайдамаків, а свідому боротьбу поета-революціонера засобами художнього слова проти всіх політичних, соціальних і ідеологічних основ тогочасного суспільства — царизму, кріпосництва й церкви. Саме в період «трьох літ» Шевченко формується в одного з найбільших політичних поетів доби і стає на шлях нелегальної поетич-

¹⁶ «Запорожская старина», ч. I, кн. 3, стор. 111.

¹⁷ В. А. Голубуцкий, Запорожское казачество, стор. 177.

ної творчості. Хоч близько половини творів альбома «Три літа» становлять поезії легального змісту, не вони визначили його значення в історії української літератури і суспільної думки, а такі нелегальні твори, як «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...» тощо. І саме в ці роки Шевченко широко вводить у свою творчість сатиру, яка від того часу стає найгострішою зброєю його революційної музи.

В альбом «Три літа» Шевченко переписав поезії, створені раніше,— деякі через роки й місяці, а деякі з поезій 1845 р., можливо, й досить скоро після їх написання. Існують різні думки щодо того, коли поет склав цей альбом. Коментатори академічного десяти томного зібрання творів Шевченка час переписування визначають від кінця 1845 р., більш схиляючись до 1846 і навіть до початку 1847 р. Є. П. Кирилюк датує переписування кінцем 1845 — початком 1846 р.¹ За Л. Хинкуловим, Шевченко почав переписування десь влітку 1845 р., а закінчив у перші місяці 1846 р.² Думка двох останніх дослідників щодо закінчення переписування на початку 1846 р. здається найбільш вірогідною (оскільки твори, написані весною й літом 1846 р., Шевченко переписав в окремий зошит).

Давно вже висувається думка, що «Три літа» — не звичайне зібрання поезій певного періоду, а єдиний цикл, твори якого мають якийсь внутрішній зв'язок між собою. Найбільш переконливо ця думка аргументована Є. П. Кирилюком: «Твори, переписані в альбом «Три літа», ми вважаємо не випадковим зібранням, а єдиним циклом, об'єднаним спільним заголовком, епіграфом, внутрішньою єдністю й поетичною післямовою під однойменною назвою. Доказом цього положення є ще й те, що поема «Єретик» (дата основної частини: 10.X 1845), яка своїми темою й змістом випадала з циклу «Три літа», написана в перерві між двома творами:

¹ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 151.

² Л. Хинкулов, Тарас Шевченко, стор. 159—160. Проте нема певності, що зошит Шевченка, забутий у А. Родзянка в маєтку Веселий Подол влітку 1845 р., був альбомом «Три літа», а не зошитом з якимись іншими записами (власних поезій або народних пісень).

«Не женися на багатій» (4.X 1845) і «Сліпий» (16.X 1845), була переписана не в альбом, а в окремий зошит»³.

Якщо говоримо про поетичний цикл, то звичайно пов'язуємо цей термін з поняттям побудови, композиції, компоновки певного поетичного матеріалу. Тобто створення циклу передбачає наявність у автора попереднього плану (задуму) або до написання поезій, що увійшли в цикл, або до складання циклу з творів уже написаних. З цієї точки зору «Три літа» не є циклом.

Хоч в альбом «Три літа» твори переписувалися не в хронологічному порядку, послідовність їх розміщення не зумовлена жодними художньо-композиційними міркуваннями і цілком випадкова. Це неважко довести, перелічивши твори в тій послідовності, як вони записані в збірці: «Чигрине, Чигрине» (19.II 1844), «Заворожи мені, волхве» (13.XII 1844), «У неділю не гуляла» (18.X 1844), «Гоголю» (30.XII 1844), «Розрита могила» (9.X 1843), «Чого мені тяжко» (13.XI 1844), «Не завидуй багатому» (4.X 1845), «Не женися на багатій» (4.X 1845), «Сова» (6.V 1845), «Дівочії ночі» (18.V 1844), «Наймичка» (13.XI 1845), «Маленькій Мар'яні» (20.XII 1845), «Сон» (8.VII 1844), «Сліпий» (16.X 1845), «Кавказ» (18.XI 1845), «Минають дні...» (21.XII 1845), закінчення «Великого льоху» «Стоїть в селі Суботові» (21.X 1845), «І мертвим, і живим...» (14.XII 1845), «Великий льох» (X 1845?), «Холодний Яр» (17. XII 1845), «Три літа» (22. XII 1845), «Давидові псалми» (19.XII 1845), «Як умру, то поховайте...» (25.XII 1845). Як бачимо, в розміщенні творів у збірці немає навіть натяку на якийсь попередній задум чи композиційний принцип⁴. Випадковість роз-

³ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 150.

⁴ На думку Л. Хінкулова, Шевченко спочатку переписував в альбом цензурні твори, готуючи збірку до друку, але згодом відмовився від цього плану і почав переписувати нелегальні поезії. Цю гіпотезу спростовує той факт, що серед дванадцяти поезій, переписаних до 20 грудня 1845 р., які, на думку дослідника, «являються совершенно цензурными» (Л. Хінкулов, Тарас Шевченко, стор. 460), є такі безперечно безцензурні твори, як «Чигрине, Чигрине», «Розрита могила» і «Гоголю».

міщення творів в альбомі найвірогідніше пояснюється наявністю у поета в той чи інший час відповідного рукопису (з якого він переписував твір), викінченістю твору тощо (дуже відносна хронологічна послідовність стає помітною тільки в другій половині збірки, де переписані поезії 1845 р. Природно, що збірка закінчується останнім твором 1845 р.— «Як умру, то поховайте»).

Фактично альбом «Три літа» є не циклом, а повним зібранням українських поезій Шевченка, написаних протягом 1843—1845 рр. В альбом увійшли всі поезії цього періоду за винятком чорнового уривка «За що ми любимо Богдана». Щодо поеми «Єретик», то є серйозні підстави вважати, що зошит, в який вона переписана, був раніше складовою частиною альбома «Три літа». Підстави такі: альбом «Три літа» зшитий з кількох саморобних зошитів (аркушів) і ще до арешту Шевченка оправлений в палітурку. Зошит з поемою «Єретик» має той самий формат, папір, кількість сторінок, розмір полів і розліновку сторінки, оформлення заголовку, що й зошити, з яких складений альбом «Три літа». Нарешті, цей зошит має дірочки, що абсолютно точно відповідають дірочкам, крізь які зшиті зошити альбома. Цей збіг навряд чи випадковий. Очевидно, «Єретик» колись був вшитий в альбом, а потім або випав, або був відрізаний (альбом і зошит не мають пагінації, отже, важко встановити точно колишнє місце поеми в альбомі; є кілька місць, куди зошит вільно входить). Посередньо це підтверджується офіційними документами. В довідці «О бумагах художника Шевченко», складеній у III відділі в квітні 1847 р., перелічені всі Шевченкові рукописи, взяті у нього під час арешту. Це «Рукописная книга стихотворений самого Шевченко» (тобто «Три літа»), «Тетрадь стихотворений Шевченка незамечательного содержания» (тобто рукопис поезій «Русалка», «Лілея» і «Осика», оскільки тут же згадується «предисловие» Шевченка) і «Два листочка его же стихотворений и в его же духе» (тобто автографи псалмів 81-го і 149-го). І все. Виходить, що зошит з поемою «Єретик» як окрема «одиниця збереження» в III відділі не був зареєстрований, і не тому, що цей рукопис знаходився десь в іншому місці, а оче-

видно тому, що він був тоді вшитий (а може, вкладений) в альбом «Три літа». Але вже в 1907 р., при передачі Шевченкових автографів з архіву Департаменту поліції в музей ім. В. В. Тарновського, «Єретик» згадується в документах як окремий рукопис (в довідці Департаменту поліції від 12.X 1912 р. про передачу автографів з посиланням на документ від 4.VI 1907 р. записано: «2. В отдельной тетради поэма «еретики»»⁵). Звідси питання: чи не випав зошит з «Єретиком» з альбома саме в III відділі після квітня 1847 р.?

Дискусійною нам здається думка про невідповідність теми й змісту «Єретика» поезіям «Трьох літ». Поема відповідає цим поезіям найголовнішим — ідеологічним спрямуванням і ліричним настроєм. Поет взагалі не обмежується в цьому альбомі вузько українською тематикою — пригадаймо «Кавказ» або «Давидові псалми». Щоправда, обидва твори мають і свій український «підтекст», та цей «підтекст» має й «Єретик».

Доводячи, що «Три літа» — повне зібрання творів 1843—1845 рр., ми водночас цілком згодні з Є. П. Кирилюком, коли він говорить про внутрішню єдність цих поезій. Так, це зібрання не є «випадковим» у тому розумінні, що в поезіях 1843—1845 рр. відбився певний період напруженого духовного життя Шевченка, що це зібрання — своєрідний ліричний щоденник думок і почувань поета в ці історичні «три літа», коли він остаточно став на шлях революційної творчості. Ідейна і лірична єдність творів Шевченка 1843—1845 рр. і зумовила те, що поет дав їм спільну назву й епіграф.

Вірш «Розрита могила» написаний в с. Березань (Переяславського повіту) в маєтку поміщика Платона

⁵ Обидва документи — із справи № 81 III відділу про Шевченка, що зберігається в Державному музеї Шевченка в Києві. Перший документ частково надрукований в зб. «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», К., 1950, стор. 107—108. Див. також список Шевченкових автографів у статті Я. П. Забіли «Автографи і нові твори Т. Г. Шевченка, знайдені в архіві Департаменту поліції» (ж. «Україна», 1907, июль — август), де під № 2 записано: «Повний текст поеми «Єретик», або «Іван Гус» (стор. 3).

Лукашевича, відомого в ті часи українського фольклориста⁶. Твір цей не був розрахований на легальний друк і побачив світ уперше в безцензурному виданні 1859 р.— «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» (Лейпциг).

В розвитку Шевченкової творчості вірш «Розрита могила» має виняткове значення, бо саме цим своїм першим безцензурним твором поет уперше відверто й неприховано декларував своє непримиренне ставлення до існуючого ладу (революційний сенс мають і деякі його раніші поезії, але природно, що в творах, призначених для цензури, поет не міг до кінця висловити свої політичні погляди). Поряд із російською поемою «Тризна» «Розрита могила» є єдиним поетичним твором, написаним під час перебування Шевченка на Україні в 1843 р. Розглядаючи поезії, створені до 1843 р., неважко переконатися, що ідеї, висловлені в цьому вірші, підготовлені всім попереднім розвитком Шевченка як поета й громадянина. Але подорож на Україну (з весни 1843 р.), поза всяким сумнівом, прискорила становлення революційного світогляду поета. Тут, на Україні, Шевченко зустрівся віч-на-віч з дикунським кріпосництвом, побачив сваволю царських сатрапів. «Розрита могила» написана під безпосереднім враженням від баченого на Україні. Звідси та гіркота, той гнів, а часом і суб'єктивність оцінок, які характерні для цієї поезії.

Назва вірша має символічне значення. Розрита могила — це узагальнений до символу образ України, пограбованої царизмом. В часи Шевченка могили (кургани) — одна з характерних рис поетичного пейзажу степової України (яку поет відвідав влітку 1843 р.). Чимало могил було й на Київщині і Полтавщині, зокрема поблизу Березані, де написано вірш. Ці могили скіфського, тюркського і стародавньослов'янського походження (здебільшого не пізніше XIII ст.). Але Шевченко (як і сучасні йому поети-романтики) вважав їх пам'ятками козацької доби, що й визначило символіку

⁶ Про взаємини Шевченка з П. Лукашевичем див. Є. П. Кнорілюк, Т. Г. Шевченко, стор. 128—129.

твору. В 30—40-і роки розкопки могил викликали великий інтерес у вітчизняних і закордонних (німецьких, американських) учених. За дорученням Московського товариства історії і старожитностей такі розкопки проводив на Харківщині відомий харківський археолог В. В. Пассек (в 1837 р. він надрукував статтю «О городищах и курганах южной России», в якій пропонував обстежити могили від Дунаю до Забайкалля). На півдні проводило розкопки Одеське товариство історії. 1843 р. утворено Київську археографічну комісію; отже, передбачалося пошвавлення розкопок і в південно-західних губерніях України. Всі ці розкопки навіть при тогочасному рівні археологічної науки дали чимало корисних відомостей про минуле нашої батьківщини.

В Шевченковому протесті проти розкопок могил звичайно більше суб'єктивних емоцій вразливого серцем поета, ніж розважливої думки і сталих переконань вченого історика. На цьому вірші позначилися і загальний настрій Шевченка, викликаний всім тим, що він побачив, подорожуючи по Україні, і те, що в його уяві могили своєрідно символізували славетне минуле батьківщини. Образ могили був дуже поширений в українській поезії часів Шевченка. Часто він зустрічається і в його ранніх поезіях, причому, на відміну від тогочасних романтиків, Шевченко надавав цьому образу соціального спрямування (в «Івані Підкові» могили «про волю... з вітрами говорять»).

Своє ставлення до розкопок могил Шевченко висловив ще до подорожі на Україну в «Гайдамаках»:

Од козацтва, од гетьманства
Високі могили —
Більш нічого не осталося,
Та й ті розривають ...

а незадовго до написання «Розритої могили» — в поемі «Тризна» (1843):

Сотрут высокие могилы
И понесут их словом зла!

Щоб зрозуміти ці настрої поета, наведемо ще таку цитату з його повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»:

«Могила или курган на Волини и Подолии большая редкость. По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской вы не пройдете версты поля, не украшенного высокою могилою, а иногда и десятком могил. И не увидите ни одной развалины на пространстве трех губерний <...> Что же говорят пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедная малосильная Волинь и Подолия, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начинала своим вольным и вражьем трупом неисчислимые огромные курганы» (VI, 262). Отже, могили були для Шевченка чимось більшим, ніж історичними пам'ятками,— символом боротьби народу за волю.

Про те, що негативне ставлення Шевченка до розкопок могил мало емоційно-суб'єктивний характер і не переросло в якісь сталі переконання, свідчить його участь в розкопках могили Перепят (під Фастовом) в липні—вересні 1846 р. і запис у щоденнику: «Я люблю археологію. Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскапываний. Но лучше бы не раскапывали нашей славной Савор-Могилы. Странная и даже глупая привязанность к безмолвным, ничего не говорящим курганам» (V, 76).

17 *Ой Богдане!*

18 *Нерозумний сину!*

В цих і дальших рядках вперше зустрічаємо однобічну оцінку Шевченком діяльності Богдана Хмельницького (цю оцінку поет далі повторюватиме в творах «Великий льох», «Стоїть в селі Суботіві», «Якби то ти, Богдане п'яний»). Причини такого ставлення Шевченка до славетного гетьмана з'ясовані в працях О. І. Білецького, Є. П. Кирилюка, Є. С. Шаблювського та ін. Увага радянських шевченкознавців до цього питання пояснюється не тільки академічним інтересом, а й потребою спростувати націоналістичну фальсифікацію творчості

Шевченка, викрити спроби націоналістів спекулювати окремими помилковими висловленнями поета про Б. Хмельницького.

Ставлення Шевченка до гетьмана Богдана взагалі було досить суперечливим. Він глибоко поважав його як керівника визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі і називав «гениальним бунтовщиком» (щоденник, V, 104), «славним Богданом» («Гайдамаки»). Про цю повагу свідчать також малюнки Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького», «Дари Богданові і українському народові», «Богданова церква в Суботіві», «Богданові руїни в Суботіві».

«Критичне ставлення Шевченка до гетьмана пояснюється тогочасним становищем українського народу в миколаївській кріпосницькій монархії,— пише Є. П. Кирилюк.— Поет вважав Богдана Хмельницького винним у тому, що він уклав угоду з царизмом»⁷. Подібне ж тлумачення історичних поглядів поета дає Є. С. Шабліовський: «...Шевченко ставив в докір Хмельницькому його «союз» з царем Олексієм Михайловичем («Олексієв друже»). Саме за те, що Богдан Хмельницький став «другом Олексія», Шевченко називає його «нерозумним сином...»⁸.

В наш час нема потреби доводити, що, всупереч царській політиці соціального й національного поневолення українського народу, возз'єднання України з Росією було подією величезного прогресивного значення. В XVII—XVIII ст. воно врятувало Україну від поневолення шляхетською Польщею і султанською Туреччиною, а від Жовтня 1917 р. відкрило перед українським народом світлу перспективу побудови комуністичного суспільства в єднанні з іншими народами колишньої Російської імперії. Та через історичні умови доби «Шевченко бачив лише найближчі наслідки угоди Хмельницького з російським царизмом. Український народ не добився тоді бажаної мети, тобто соціального і національного розкріпачення, і саме це викликає гнів

⁷ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 196.

⁸ Є. Шабліовський, Народ і слово Шевченка, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 127.

поета»⁹ (див. також коментар до поеми «Великий льох»). Звичайно, головне в цьому творі не цілком очевидна сучасному читачеві суб'єктивність оцінки Б. Хмельницького, а патріотична ідея і революційна спрямованість вірша.

29 *Степи мої запродані*

30 *Жидові, німоті*

Поет дорікає царській владі за створення на колишніх землях запорізького коша в степовій Україні (Новоросії) німецьких і єврейських землеробських колоній. Ще в другій половині XVIII ст. царський уряд почав посилену іноземну колонізацію півдня України, здійснюючи її всупереч інтересам місцевого населення. Перші німецькі колоністи переселилися на Україну з Пруссії в 1789 р. і заснували колонії на Хортиці та в Павлодарському і Новомосковському повітах Катеринославської губернії, тобто в місцях, дорогих Шевченкові своїм славним історичним минулим. Німці, за свідченням історика Д. І. Багалія, «получили совершенно исключительные привилегии. Правительство сделало для них все, чего они только желали: их переселение в Россию было обставлено всеми удобствами; они получили такие льготы, о которых не могли и мечтать русские переселенцы — эти обиженные представители господствующей народности»¹⁰. «Благодаря сильной поддержке русского правительства немецкие колонии успели укрепиться на новой и не всегда для них благоприятной почве»¹¹. В роки написання вірша численні німецькі колонії були розкидані по всьому півдню України (де за станом на 1845 р. було 95 700 поселенців).

В 40-і роки уряд уже не здійснював широкої німецької колонізації півдня, проте й тоді вона ще мала своїх прихильників. Це можна довести хоч би цитатою з «Северной пчелы» за 1845 р., де автор статті «Журнальная всякая всячина», говорячи про німецьку еміграцію в США, закликав до переселення німців у Новоро-

⁹ Є. Шабліовський, Народ і слово Шевченка, стор. 128.

¹⁰ Д. И. Багалей, Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры, К., 1889, стор. 89—90.

¹¹ Там же, стор. 91.

сію: «Придет время, когда клевета, возводимая на Россию завистью и недоброжелательством, рассеется, и трудолюбивые чужеземцы не станут искать поселений за тридевять земель в тридесятом царстве, но придут к нам, соседям, под светлое небо Новой России...»¹².

Перші єврейські землеробські колонії в південній Україні засновані 1807 р. на Херсонщині; але загалом єврейська колонізація успіху не мала через відсутність у переселенців досвіду в сільському господарстві¹³. Найвірогідніше, в рядках 29—30 йдеться передусім про родину баронів Штіглиць — царських придворних банкірів (за походженням євреїв з німецького князівства Вальдек). Цій родині в часи Шевченка належали землі й села, де була колись Стара і Нова Січ: «...первая, т. е. Старая или Польского Коша, под названием Копуловки, вторая или Новая <...> под названием Покровского. Оба селения вместе с бывшею Крымскою Каменкою, Рогачиком, Белозеркою и 100 000 дес. степи, плавней, лесков и островов бароны Николай и Лудвиг Штиглицы купили у вдовы бывшего генерал-прокурора <...> князя Вяземского. Эти земли были ему пожалованы императрицей Екатериной II вскоре после разрушения Запорожья»¹⁴. Все це безперечно було відомо Шевченкові, бо влітку 1843 р. він відвідав с. Покровське, розташоване на місці Нової Січі, і о. Хортицю (де були німецькі колонії).

Шевченко не відчував ворожнечі чи зневаги до німецького і єврейського народів (досить пригадати його участь у колективному листі-протесті проти антисемітського виступу журналу «Иллюстрация» в 1859 р., його дружбу з Штернбергом і співчутливе зображення в повістях таких персонажів, як німці Прехтель, Шмідт та ін.). Його рядки спрямовані передусім проти царського уряду, який, надаючи всіляких привілеїв і пільг колоністам, пригноблював корінне населення, проти по-

¹² «Северная пчела», 1845, № 10.

¹³ Див. Д. И. Багалей, стор. 95—96.

¹⁴ Див. А. Скальковский, История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, издание второе, ч. III, Одесса, 1846, стор. 258.

міщиків, а також багатіїв-колоністів, яких чимало було серед німецьких переселенців.

39 *А тим часом перевертні*

40 *Нехай підростають.*

«Перевертнями» поет називає українських панів (поміщиків, чиновників, військових), які допомагали царизму здійснювати гнобительську соціальну й національну політику на Україні. Майже відразу після возз'єднання українське шляхетство, старшина й вище духовництво почали випрошувати у царя Олексія Михайловича «жалованне грамоты» на право володіння землями й селянами. Царі охоче задовольняли подібні прохання, бо це відповідало їх політиці поступової асиміляції панівного класу України. Протягом XVIII ст. українська старшина набуває всіх прав російського дворянства і одержує від уряду у вічне володіння маєтки, села, кріпаків, титули й чини.

52 *Якби то найшли те, що там схоронили*

— тобто волю народу. Таке тлумачення символіки твору підказане всім контекстом вірша, а також варіаціями цього ж образу в інших поезіях Шевченка («Думи мої, думи мої» — образ могили, в якій спочила «козацька воля», символічний образ скарбів Великого льоху в однойменній поемі тощо).

«ЧИГРИНЕ, ЧИГРИНЕ»

Поезію «Чигрине, Чигрине» Шевченко написав 14 лютого 1844 р. в Москві, де він на короткий час зупинився по дорозі з України до Петербурга. В альбом «Три літа» цей вірш переписано першим. Явно безцензурний за змістом, він був уперше надрукований у львівському журналі «Вечерниці», 1863, № 11 (1867 р. його вдалося надрукувати в Росії в «Кобзарі» видання Кожанчикова, але з редакторськими купюрами).

В багатьох виданнях, як дореволюційних, так і деяких радянських, вірш друкувався з присвятою «М. С. Щепкіну» (про цю присвяту читаємо також в деяких

статтях і коментарях)¹. Вперше згадує про це В. Доманицький в текстологічному коментарі до вірша: «...і в тому зшиткові, що знайдено цього року в Департаменті поліції, де ще додано присвяту: «М. С. Щепкіну»². Зшиток, згаданий тут Доманицьким, — альбом «Три літа», який протягом довгих років зберігався в архівах царської охоранки. Проте в альбомі цієї присвяти немає, як немає її і в жодному з відомих списків твору. Отже, або ця присвята — вигадка, або Доманицький бачив якийсь невідомий нам автограф чи список вірша.

Як і попередній твір, вірш є поетичним відображенням вражень і думок поета часів його першої поїздки по Україні. Шевченко міг відвідати Чигирин або влітку 1843 р. під час подорожі на Запоріжжя, або у вересні, коли повертався з півдня у рідну Кирилівку (шлях на Катеринослав проходив через Чигирин). Очевидно, побував він у Чигирині і 1845 р. (цим роком мистецтвознавці датують Шевченкові малюнки історичних місць Чигирина).

Місто Чигирин — з 1649 р. резиденція Богдана Хмельницького, фактична столиця України в роки переможної визвольної війни з Польщею й возз'єднання з Російською державою. Після смерті Хмельницького був резиденцією кількох гетьманів. В часи Шевченка Чигирин — занедбане повітове містечко. Доля колишньої столиці Богдана Хмельницького в уяві поета асоціювалася з долею всієї України: Чигирин ніби символізував її героїчне минуле і її сумне сучасне.

В характерну для його громадянських поезій форму лірико-філософської медитації — роздуму над долею батьківщини Шевченко вклав і гіркий докір сучасникам у примиренні з дійсністю, і революційний протест проти самодержавного гніту на Україні, і свої сподівання на краще майбутнє. Водночас вірш не позбавлений еле-

¹ В коментарях до т. I російського видання Шевченка (Собрание сочинений в пяти томах, М., 1955) зазначено: «...в ознаменованіе знакомства [з М. С. Щепкіним.— Ю. І.] стихотворение и посвящено ему» (стор. 496).

² В. Доманицький, Критичний розвід над текстом «Кобзаря», К., 1907, стор. 62.

ментів ідеалізації минулого. Вище, характеризуючи альбом «Три літа», ми відзначали ідейну єдність поезій цього збірника. А втім, у творах періоду «трьох літ» ця єдність часом виступає як «єдність протилежностей». В ті роки Шевченко, за його словами, «прозрівати став потроху», і цей нелегкий і навіть болісний процес ідейного самоусвідомлення не міг не позначитися на його творчості в усій своїй складності і часом суперечливості. Так, у посланні «І мертвим, і живим...» поет рішуче осудив ту ідеалізацію минулого, яка ще помітна в «Чигрині, Чигрині». Разом з тим Шевченкове послання не позбавлене суперечностей, переборених поетом у наступних творах. Подібно до своїх сучасників Белінського й Герцена, Шевченко пристрасно шукав виходу із трагічних суперечностей доби, і було б дивно, якби він відразу знаходив правильну відповідь на всі важкі питання, які ставила перед ним тогочасна дійсність.

За вдалою характеристикою Є. П. Кирилюка, «вірш «Чигрині...» є ніби продовженням вірша «Розрита могила». Тут теж згадується про те, що Дніпро висихає, згадуються могили як свідки минулої слави. <...> Шевченко хоче зрозуміти, за що боролися його предки з польською шляхтою, з татарсько-турецькими ордами, з царизмом. Народ ніби нічого не домігся. Сучасне становище поневоленої царизмом України дуже важке. Серце поета плаче, вимагає правди на землі. У Шевченка нема настрою безнадії. Ще зберігаються залишки колишніх ілюзій («...тії недолітки підростуть гетьмани...»), але сподівання він покладає не на них. Серце поета болить від того, що «заснула Вкраїна», йому хочеться збудити її, підняти народ на нову боротьбу з гнобителями, боротьбу за право на землю, правду «на сім світі» (I, 228—229). Зброєю поета є слово, з якого він хоче викувати для старого плуга новий, міцний леміш, зорати цілину, посіяти сльози-слова, сподіваючись, що виростуть ножі»³.

26 А я, юродивий, на твоїх руїнах

27 Марно сльози трачу; заснула Вкраїна,

28 Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,

³ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 155.

- 29 В калюжі, в болоті серце погноїла
 30 І в дупло холодне гадюк напустила,
 31 А дітям надію в степу оддала.

На думку Я. Дзири, вірш «Чигрине...» написаний під ідеологічним і художнім впливом літопису Величка. Зокрема, в рядках 26—31 Я. Дзира знаходить «текстуальну близькість художніх образів із поетичними місцями передмови літописця. У літопису читаємо: «...на шляху нам в походѣ войсковомъ лучилися, видѣхъ едни малолюдніе, другіе весма пустіе, розваленніе, к землѣ прилпнувшіе, зѣплѣсняліе, непотребним билієм заросліе, и тилко гнѣздящихся в себѣ зміев и розних гадов и червей содержашіе. Поглянувши паки видѣхъ пространніе тогобочніе Украино Малоросійскіе поля, і розлегліе долини, лѣса и обширніе садове, красніе дубрави, рѣки, стави і езера запустѣліе, мѣхомъ, тростіем и непотребною лядиною заросліе... Видѣхъ же к тому на розних там мѣстцахъ много костей челоуѣческихъ сухих и нагих тилко небо покров себѣ имущих и рекох во умѣ: кто суть сія? Тѣхъ всѣхъ еже рѣхъ пустих и мертвих насмотрѣвшися поболѣхъ сердцем и душею...»⁴. Образність і загальній настрої цього уривка справді дещо нагадують наведені рядки Шевченка. Не відкидаючи можливості певного образного впливу Величка на Шевченків вірш, вважаємо, що літературний генезис образності цього твору не можна звести до одного джерела. Так, рядки «А я, юродивий, на твоїх руїнах марно сльози трачу» і далші (як і рядки «І мертвим, і живим...» — «Тільки я, мов окаянний, і день і ніч плачу на розпутьях велелюдних...») навіяні, на нашу думку, передусім біблійними Книгою пророка Ієремії і Плачем Ієремії (образ пророка-викривача, що марно закликає до своїх співвітчизників і оплакує руїни Єрусалиму)⁵. Близькою за темою, настроєм і навіть окремими образами до вірша «Чигрине...» є поезія М. Маркевича

⁴ Я. Дзира, До питання про джерела архаїзмів у мові творів Тараса Шевченка, «Українська мова в школі», 1961, № 5, стор. 33.

⁵ Про неабиякий інтерес Шевченка до цього джерела в період «трьох літ» свідчать його епіграфи до альбому «Три літа» і до поезії «Кавказ», взяті з Книги пророка Ієремії.

«Чигирин» із добре знайомої Шевченкові збірки «Украинские мелодии» (1831).

А ныне... кому мы готовим коней?
К чему нам козачки вскормили детей?
Не нам табуны отпаслися по воле:
Уж с сыном козак не наездники в поле!
Час от часу гаснет в [к?] Украине любовь,—
И стала как лед запорожская кровь.
Народ без отчизны — как город забытый:
Где дома в развалинах, окна разбиты,
Там птицы летают, там ставни стучат,
На путника призраки в окна грозят⁶.

Як бачимо, і М. Маркевич, протиставивши минуле Чигирина й України їх сучасному становищу, надав віршу певного громадянського звучання (звичайно, є принципова різниця між романтичним замилюванням минулим у Маркевича і революційним тлумаченням історичної теми у Шевченка).

СОН («У ВСЯКОГО СВОЯ ДОЛЯ»)

Єдиний відомий автограф твору записаний в альбом «Три літа» і датований: «8 юля 1844. С.-Петербург». Крім цього автографа збереглися численні списки: деякі з них були або переписані з невідомих нам автографів, або продиктовані поетом (нещодавно знайдено список поеми, написаний під диктовку Шевченка в Новопетровському укріпленні)¹. Всі відомі списки — пізнішого походження, ніж автограф в альбомі «Три літа», і мають загалом незначні відміни від нього. Відміни ці (коли вони не є звичайними помилками переписувачів) походять здебільшого від того, що поет, не маючи при собі рукопису, замінював окремі забуті слова іншими,

⁶ Н. Маркевич, Украинские мелодии, М., 1831, стор. 51.

¹ Л. Ф. Хінкулов, Невідомі рукописи й документи з архівів Новопетровського укріплення, «Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції», Вид-во АН УРСР, К., 1962.

близькими за змістом (створюючи при цьому варіанти інколи навіть кращі, ніж у редакції «Трьох літ»).

«Сон» — твір одверто революційного змісту — звичайно, писався не для легального поширення. За життя Шевченка і довго після його смерті в Росії поему не можна було надрукувати. Вперше її видано 1865 р. у Львові («Сон», поема Т. Шевченка, видав К. Климкович). В Росії вперше наважився надрукувати уривок з поеми М. Костомаров у «Кобзарі» 1867 р. (рядки 75—156 з купюрами і без назви, під заголовком «Частина із поеми»). Уривок містив, зокрема, відомий сатиричний опис кріпацького села (з деякими відмінами проти основного тексту: напр., «панят недорослих» замість «княжат недорослих»). Публікація цих гострих рядків у підцензурному виданні («Кобзар» вийшов без попередньої цензури, але цензура могла переслідувати видання після виходу) пояснюється тим, що після реформи 1861 р. критика кріпацтва вже не вважалася для уряду небезпечною. Повністю в Росії «Сон» надрукував уперше В. Доманицький у «Кобзарі» 1907 р.

До засобів сатири Шевченко звертався ще в «Гайдамаках», але «Сон» є першим його сатиричним твором. Водночас це перший в новій українській літературі твір політичної сатири (якщо не рахувати написані «простацькою» манерою бурлескоподібні антинаполеонівські оди, що, власне, стоять на периферії літератури). Свою сатиру поет спрямував проти підвалин тогочасного соціально-політичного ладу — самодержавства, кріпосництва і релігії, а також проти покірливості народних мас. В поемі Шевченко звинувачує царизм від імені українського народу, право на національне існування якого він, поет, захищає. «Сон», — писав І. Франко у своїй відомій розвідці про «Сон» і «Кавказ» — «Темне царство», — се велике оскарження «темного царства» за всі теперішні і минувші кривди України, оскарження, піднесене збільше, хоч не виключно партикулярного становища українства»². В цьому розумінні «Сон» — національна сатира, яка відіграла велику роль у розвитку української суспільної думки, в соціальному й націо-

² І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 17, стор. 14.

нальному пробудженні українського народу. Але «Сон» не тільки національна сатира (як, наприклад, «І мертвим, і живим...»). В ній сатирик зобразив російський народ такою ж жертвою царизму, як і народ український. В особі Шевченка молода українська демократія виступила на захист свободи як українського, так і російського народу. Історико-літературне й суспільне значення цього твору виходить далеко за національні межі України. Написана до появи сатири Щедрина, до написання Некрасовим його кращих сатиричних творів, до емігрантського періоду творчості Герцена, до листа Белінського Гоголю, до приходу в літературу Чернишевського, Добролюбова і цілої плеяди поетів «Искры», поема «Сон» стала принципово новим явищем у сатиричній літературі і України, і всієї Росії. В ній вперше в історії сатири самодержавство викривалося й осміювалося з позицій кріпосного селянства, яке усвідомило себе (в особі Шевченка) політично. Якщо дворянські революціонери К. Рилєєв і О. Бестужев писали свої сатиричні пісні-агітки для народу, то в поемі «Сон» заговорив уже сам народ, і заговорив устами геніального поета. Це було історичним досягненням революційної літератури у загальноросійському масштабі. Перша сатира Шевченка стала першою ж сатирою загальноросійської революційної демократії і поставила його в один ряд з найвидатнішими сатириками світової літератури.

«Сон» як твір політичний і сатиричний був підготовлений всім попереднім розвитком Шевченка — автора «Гайдамаків» і ранніх історичних поезій, в яких бричить ледве стримуваний пафос поета-викривача, «Розриті могили» і «Чигрине, Чигрине», в яких поет вперше стає на шлях нелегальної революційної творчості. Написанню поеми сприяло й знайомство Шевченка з російською волелюбною поезією (твори Пушкіна, поетів-декабристів, Лермонтова, Полежаєва, численних анонімів тощо) і засвоєння традицій російської сатири, передусім сатири Гоголя. Гоголь був сучасником Шевченка. Його особистий приклад міг більше, ніж будь-який інший літературний факт, вплинути на те, що український поет звернувся до сатири. Можна припу-

стити і певний зв'язок між гоголівським гротеском і фантастично-гротесковими образами Шевченкової поеми. Неважко також помітити подібність між окремими образами останньої частини поеми і повісті Гоголя «Ночь перед рождеством» (див. далі). Поряд із засвоєнням традиції російської волелюбної і сатиричної літератури у «Сні» відбулося також захоплення Шевченка поемою Міцкевича «Dziady». Мова іде про цикл «Ustęp» («Уривок») III частини поеми. Як і поема «Сон», рядки «Уривка» є гнівною сатирою на миколаївське самодержавство, причому окремі образи цих творів мають багато спільного (картина Петербурга, як символу царської тиранії, зображення монумента Петра I, опис солдатської муштри, образ царя тощо). Є дещо спільне і між драматичним сарказмом Міцкевича і гірким сміхом Шевченка. Та це все разом взяте не дає підстав вважати, що Міцкевич і польські ідейно-літературні впливи були основним і чи не єдиним джерелом образів і ідей поеми «Сон» (як свого часу доводили О. Колесса і Ю. Третяк). До фактів художньої подібності як до доказів літературного впливу слід підходити дуже обережно. Так, у нелегальному сатиричному вірші XVIII ст. «Сновидение, бывшее мне в ночь на 4-е июля 1794 года»³, ми знайдемо і мотив сну, і картину Петербурга, і зображення пам'ятника Петру, і опис параду і т. д., але цей твір (вперше опублікований 1933 р.) не має нічого спільного ані з генезисом поеми «Сон», ані з генезисом циклу Міцкевича. Вплив польського поета на образи Шевченкової сатири не можна як відкидати, так і перебільшувати. Про те, що Шевченко читав «Dziady» ще до написання своєї поеми, відомо із спогадів Афанасьєва-Чужбинського: «Помню, однажды осенью [1843 р.— Ю. І.], у нас в доме, долго сидели мы и читали «Dziady» Мицкевича»⁴. Природно, що рядки поеми улюбленого польського поета могли дати певний творчий імпульс Шевченкові, коли він працював над останньою частиною твору. Про-

³ Див. «Литературное наследство», № 9/10, 1933, стор. 84—85.

⁴ А. Чужбинский, Воспоминания о Т. Г. Шевченке, СПб., 1861, стор. 10.

те порівняння цих двох творів з безперечністю доведе, що творчий геній Шевченка був надто могутнім, а його ідейна позиція надто відмінною від позиції Міцкевича, щоб виводити походження Шевченкової поеми з даного джерела. Цей твір написав поет з уже сформованим художнім світоглядом і виробленою власною поетикою.

Про те, що основний поштовх до написання сатири «Сон» дали Шевченкові не літературні враження чи «впливи», а тогочасна соціальна дійсність, маємо свідчення самого поета. Коли Шевченка запитали на допиті в III відділі: «Какими случаями доведены вы были до такой наглости, что писали самые дерзкие стихи против государя императора...», він відповідав: «Будучи еще в Петербурге, я слышал везде дерзости и порицания на государя и правительство. Возвратясь в Малороссию, я услышал еще более и хуже между молодыми и между степенными людьми; я увидел нищету и ужасное угнетение крестьян помещиками, посессорами и экономами-шляхтичами, и все это делалось и делается именем государя и правительства»⁵. Слова Шевченка про те, що в Петербурзі він «слышал везде дерзости и порицания на государя и правительство», дають уявлення як про політичні настрої в Петербурзі 40-х років, так і про близькість Шевченка до передової російської громадськості⁶. Револьюційний світогляд поета формувався ще в Петербурзі. А подорож на Україну прискорила ідейне становлення Шевченка як поета селянської революції. Шукаючи найдійовіші естетичні засоби боротьби з ворожою йому дійсністю, він, природно, звернувся до сатири.

⁵ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», Держполітвидав УРСР, К., 1950, стор. 112.

⁶ Варте уваги, що І. Франко, навіть не знаючи цього Шевченкового документа, писав у «Темному царстві»: «Неможлива річ, аби Шевченко, живучи під той час у Петербурзі, не мав також захопитися тою великою хвилею поступового руху, аби його гаряча душа не повернулася також у новім напрямі, тим більше, що й власні його мужицькі симпатії віддавна тягли його в той бік» (І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 17, стор. 11).

Після арешту Шевченка 1847 р. текст поеми був старанно вивчений чиновниками III відділу і став головним доказом вини поета. Шевченкові ставилося у провину, що він «...с непероятной дерзостью изливал клеветы и желчь на особ императорского дома...»⁷. «...По возмутительному духу и дерзости, выходящей из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников»⁸.

Комедія. Підзаголовок твору визначає його сатиричну жанрову природу (так само, як підзаголовок «містерія» — жанрову приналежність написаного роком пізніше «Великого льоху»). Були спроби пов'язати цей підзаголовок з «Божественною комедією» Данте, перша частина якої — «Пекло» незадовго перед тим вийшла в російському перекладі («Божественная комедия» Данте Алигьери, «Ад», перевод с итальянского Ф. Фандима, СПб., 1842). Картини подорожі героя Шевченкової поеми справді дещо нагадують подорож по Дантовому пеклу⁹. За Д. В. Чалим, у термін «комедія» автор вклав чи не філософський ідейний підтекст: «Підзаголовком «комедія» поет відразу дає зрозуміти читачеві, що перед ним світ привидів, що самодержавство історично себе пережило і тільки через забитість народу продовжує комедію свого існування»¹⁰. Проте, нам здається, в цьому підзаголовку не варто шукати нічого більше, ніж він у собі містить, тобто визначення жанрової специфіки твору.

«Дух истины, егоже мир не может прияти...» — Епіграф, як позначено в автографі, взятий з Євангелія від Іоанна (XIV, 17): Шевченко за звичаями свого часу брав епіграфи з біблії, щоб загострити увагу читача на провідній громадянській ідеї твору. Цим епіграфом поет наголошує, що мета його твору — сказати «істину» про самодержавно-кріпосницький лад, розкри-

⁷ Михайло Новицький, Шевченко в процесі 1847 р., «Україна», 1925, № 1—2, стор. 96.

⁸ Там же.

⁹ Є. П. Кирилук, Т. Г. Шевченко, стор. 160.

¹⁰ Д. В. Чалий, Спроба ідейно-художнього аналізу поеми «Сон», «Збірник праць четвертої наукової шевченківської конференції», К., 1956, стор. 84.

ти очі читачеві на те в дійсності, чого він сам або не хоче, або «не может прияти». Отже, завдання сатиричного твору для Шевченка — це передусім встановлення «істини» про соціальну дійсність, іншими словами — викриття цієї дійсності.

1 У всякого своя доля

Перші 48 рядків поеми складають її вступну частину. Вступ, написаний у формі роздуму про сучасне суспільство, являє собою наче заспів чи увертюру до поеми. У вступі поет дає узагальнену характеристику вад суспільства, послідовне сатиричне викриття якого він здійснює далі у творі.

На перший погляд може здатися, що у вступі поет викриває лише загальнолюдські пороки (картярство, святенництво, жадобу влади й багатства, підступність тощо), але сатира вступу аж ніяк не є абстрактною і не має нічого спільного з моралізаторством у дусі євангельських заповідей. Поет викриває тут справжні пороки тогочасного суспільства. І навіть, малюючи не стільки соціальні, скільки морально-психічні різновиди суспільних хижаків, він має на увазі передусім панівні класи. Вже у вступі поет переключає сатиру на суспільну мораль в політичний план, ввівши у свій реєстр суспільних хижаків і самого царя Миколу I (див. далі).

На думку П. Попова, на вступних рядках «комедії» позначився певний вплив вірша Г. Сковороди «Всякому городу нрав и права»¹¹. Деяка подібність між цими творами справді є, і Шевченкові, безперечно, був відомий вірш Сковороди, що на той час став популярною народною піснею. Проте факт впливу «Всякому городу нрав и права» на вступ до поеми не можна вважати цілком доведеним.

Початкове речення поеми — «У всякого своя доля і свій шлях широкий» — має іронічний характер, що стає зрозумілим із дальших рядків вступу. Як вірно помітив

¹¹ Див. П. Попов, Шевченко і Сковорода, «Наукові записки філологічного факультету Київського державного університету», К., 1939.

М. Г. Висоцький, поет показує тут різновиди лише однієї «долі» — долі ворогів людського загалу»¹².

- 4 Той неситим оком —
- 5 За край світа зазирає,
- 6 Чи нема країни,
- 7 Щоб загарбать

Тут явний натяк на Миколу I і його мілітаристську політику — пор. рядки написаної роком пізніше «містерії» «Великий льох», в яких безперечно йдеться про Миколу:

Бо чутка є, що цар хоче
Весь світ полонити.

Микола I вів у цей час загарбницьку війну на Кавказі, потопив у крові польське повстання 1830—1831 рр. і загрожував збройним втручанням усім країнам, які провадили небажану йому не тільки зовнішню, а й внутрішню політику. Спрямовуючи ці рядки передусім проти російського імператора, сатирик водночас адресував їх і всім іншим «катам вінчанним» — тогочасним і давнім, російським і закордонним. Адже Шевченко був сучасником не тільки загарбницьких воєн Миколи I, а й колоніальної експансії європейських держав в Африці й Азії (нагадаймо, що 1830 р. французи окупували Алжир, а в 40-х роках провадили війну з славетним вождем алжирських повстанців Абд-ель-Кадером, причому саме в травні 1844 р. — тобто майже тоді ж, коли писався «Сон», точилися особливо запеклі бої в Алжирі й Марокко). «Неситими» Шевченко називав царів у багатьох своїх творах («Кавказ», щоденник та ін.), зокрема вираз «неситим оком» стосовно до царів він повторив у щоденнику в запису 7 вересня 1857 р.: «...Естли царь взойдет на такую гору, то верно недаром, а уповательно для того, чтобы несатым оком окинуть окрестности, на которой (естли он полководец) сколько в один прием можно убить верноподданных...» (V, 88).

Звертаємо в цьому зв'язку увагу читача на те, що Шевченко чи не найбільш чутно, порівнюючи з іншими

¹² М. Г. Висоцький, Ідейно-художній аналіз вступу до поеми «Сон», «Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції», К., 1958, стор. 141.

поетами XIX ст., підніс свій голос проти мілітаризму. В своїй творчості він послідовно засуджує мілітаризм і всіляку воячину (пор. далі рядки 408—409 «А він руку простягає, мов світ увесь хоче загарбати» та протест проти загарбницьких воєн у поезіях «Кавказ», «Царі», «Мій боже милий...»).

21 *А той, щедрий та розкошний,*

22 *Все храми мурує;*

23 *Та отечество так любить*

Тут знову йдеться передусім про Миколу I, а не тільки про поміщиків-святенників, які будували церкви, деручи водночас шкуру з християн-кріпаків. Те, що в даних рядках йдеться саме про Миколу I, а не про звичайну «партикулярну» особу, підкреслюється вже словом «отечество», з якого «кров, як воду, точить» не названий на ім'я адресат сатири. Мотив «піклування» Миколи I про «отечество» розгортається в дальшому тексті поеми (розмова царя з царицею «о отечестві <...> та нових петлицях, та о муштрах ще новіших»). У рядок «Все храми мурує» поет вклав добре зрозумілий сучасникам ущипливий натяк на посилене будівництво церков за царювання Миколи I. Будівництво це здійснювалося в містах і селах за так званими нормальними (тобто «типовими») проектами улюбленого архітектора царя — Костянтина Тона (різкі згадки про нього читач знайде в щоденнику Шевченка). Розроблені К. Тоном проекти кам'яних і дерев'яних церков на 1000, 500 і 200 чоловік цар схвалив як обов'язковий взірець для інших архітекторів.

Микола I не названий тут власним ім'ям або за «посадою» (як далі) тому, що у вступі Шевченко прагнув дати узагальнену характеристику феодально-кріпосницького суспільства, вірну не тільки для царювання Миколи I, а й для даного ладу взагалі. Формальна відсутність конкретної адреси надає рядкам вступу відповідної універсальності. До того ж, розкриття натяку (на особу Миколи I) по-своєму активізує читача, емоційно загострює образ. Читач пізнає об'єкт викриття саме через сатиричні прикмети, що й викликає відповідний комічний ефект.

- 27 *А братія мовчить собі,*
 28 *Витріщивши очі!*
 29 *Як ягнята: «Нехай, каже,*
 30 *Може, так і треба».*

Щодо сатиричного адресата образу «братії» існують різні тлумачення. Свого часу А. Деркач писав, що під словом «братія» Шевченко розумів «українських панів», які «пнулися на службу до царя»¹³. За припущенням Є. П. Кирилюка, під «братією», яка «мовчить собі, витріщивши очі», «як ягнята», поет, можливо, мав на увазі передусім освічені верстви, інтелігенцію, яка мирилась з існуючим феодально-кріпосницьким ладом»¹⁴. Деякі дослідники (П. Г. Приходько, М. Г. Висоцький, автор цих рядків та ін.) вважають, що рядки про «братію» сатирично спрямовані проти покірливості народних мас. Справді, текст поеми доводить, що йдеться про «братію», яка «у ярмі падає», з якої цар або поміщик «кров, як воду, точить». Отже, «братія» — це народ, передусім покріпачене селянство, яке покірливо терпить своїх визискувачів.

Тему викриття рабської покірливості народу — одну із генеральних у Шевченковій сатири — поет розвиває далі в сатиричних картинах Петербурга, особливо в рядках 368—373, 378—381 (образ «недобитків православних»). «Недобитки православні» — це ті ж «вбогі», що «на труд поспішали», тобто міська голота, робітники, міщани, дрібне чиновництво. Таким чином, говорячи, що «братія» — це передусім кріпосне селянство, треба застерегти: не тільки селянство, а й всі скривджені й знедолені самодержавно-феодальним ладом, всі, хто мовчить і терпить, бо «може, так і треба». Нарешті, гіркий сарказм Шевченка якоюсь мірою міг стосуватися й української дворянської інтелігенції, що примирилася з національним пригнобленням України царизмом.

31 *Так і треба! бо немає*

32 *Господа на небі!*

33 *А ви в ярмі падаєте*

¹³ А. Г. Деркач, Функції слов'янізмів у лексичі Шевченка, зб. «Шевченко», «Наукові записки філологічного факультету Київського державного університету», К., 1939, стор. 424.

¹⁴ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 159.

- 34 Та якогось раю
 35 На тім світі благаєте?
 36 Немає! немає!

В цих, як і в деяких дальших рядках поеми, в творчості Шевченка вперше виникає тема викриття релігії і церкви, яка від того часу стає однією з провідних в його політичній сатири аж до останніх років життя («Кавказ», «Царі», «Юродивий», «Світе ясний! Світе тихий!» та ін.). Шевченко не тільки став фактично першим антирелігійним письменником у новій українській літературі, а й, що особливо важливо, надав антирелігійній темі виразного політичного звучання, викриваючи церкву й релігію як ідеологічне знаряддя кріпосницького самодержавства.

Проте в поглядах Шевченка на релігію були певні суперечності, про які буде мова в коментарях до відповідних творів. Як справедливо пише М. Рильський, «навіть чи Шевченко на своєму шляху до безвір'я пройшов крізь таке ж «горнило сомнений», як Достоевський на своєму шляху до віри. Але і його шлях не був таким рівним і гладеньким, як це інколи хочуть нам показати»¹⁵. Навівши кілька прикладів з творів «Сон» і «Кавказ», М. Рильський підкреслює, що «...питання про атеїзм Шевченка, з яким він нібито народився, виявляється набагато складнішим, як незмірно складніша і вся творчість Шевченка, ніж це здається деяким спрощувачам <...>. Повне і беззастережне ствердження атеїзму бачимо ми у Шевченка в уже зовсім зрілому віці»¹⁶. «Якщо в таких творах Шевченка можна бачити відгуки віри в особистого бога, «верховну істоту», з якою, правда, поет зразу вступає в жорстокі суперечки («стає на прю»), то слово бог пізніше він почав уживати просто як символ правди, істини, справедливості, добра, майбутньої гармонії»¹⁷.

Рядки 31—36 (а далі рр. 149—154: «Чи бог бачить із-за хмари наші сльози, горе?») дають уявлення, яким шляхом Шевченко ішов спочатку до «при» з богом, а

¹⁵ М. Рильський, Поезія Тараса Шевченка, «Радянський письменник», К., 1961, стор. 56.

¹⁶ Там же, стор. 58.

¹⁷ Там же, стор. 59.

потім до атеїзму. Саме войовничий гуманізм поета, його непримиренність до всіх форм суспільного зла природно привели його до постановки питання: чи сумісне існування людських страждань з існуванням «всеблагого» бога. Поет поступово приходять до висновку, що перше заперечує друге.

47 *Я свою п'ю,*

48 *А не кров людськую!*

Варте уваги, що вираз «людська кров» мав у ті часи в кріпацькому середовищі цілком певне значення. Ось що писав про це в своїх «Замечаниях об инвентарях, введенных в 1847 и 1848 г. ...» (1849—1850) Ю. Ф. Самарін: «Г-ъ близко ознакомился с бытом крестьян в Малороссии. Раз старуха, разболтавшись с ним, употребила выражение *людска кровь*; из распросов оказалось, что этими двумя словами крестьяне обозначают все вообще имущество помещика: его дом, скот, хозяйственные принадлежности и т. д.»¹⁸.

93 *жива правда*

94 *У господа бога!*

Відбиваючи в певній мірі нечіткість раннього Шевченкового атеїзму (яка виявилась хоч би у суперечливості антирелігійної фразеології поета), ці рядки, проте, не заперечують антирелігійних рядків, коментованих вище. «Бог» тут не «верховна істота», а образне втілення вищої справедливості й поетової віри в неминучу перемогу «правди».

127 *Он глянть,— у тім раї, що ти покидаєш*

Цей рядок разом з дальшим описом українського кріпацького села звичайно вважають полемічно спрямованим проти ідеалізації життя кріпаків на Україні у тогочасній дворянській літературі (твори М. Тихорського, І. Кулжинського, Є. Гребінки, Квітки-Основ'яненка та ін.)¹⁹. Ця думка потребує деяких уточнень. Шевченко всією своєю творчістю спростовував ідеалізацію кріпацького життя в творах дворянських письменників. У ряді своїх поезій він одверто і безпосередньо полемізу-

¹⁸ «Сочинения Ю. Ф. Самарина», т. 2, М., 1878, стор. 9.

¹⁹ Див. П. Г. Приходько, Поема Т. Г. Шевченка «Сон», Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 70—71.

вав з тими, хто змальовував життя українських кріпаків як «рай» («Якби ви знали, паничі»). Але в даному випадку, нам здається, безпосередньої полеміки з дворянською літературою немає (хоч об'єктивно поет спростовує таку ідеалізацію). По-перше, слово «рай» тут з'являється не для сатиричної дискредитації відповідної фразеології дворянських письменників, а тому, що вище поет змалював воістину райську картину українського ранку і змалював для того, щоб тепер показати, як цей справді земний рай пани й цар перетворили на пекло²⁰. По-друге, мотив викриття самодержавно-кріпосницького «раю» характерний не лише для опису українського села, а є в поемі наскрізним. Ліричний герой твору шукає, де в імперії царя Миколи є рай для людей. Ці пошуки становлять сюжетний кістяк «комедії» (подібно до того, як пошуки тих, «кому живеться весело, вольготно на Русі», становлять сюжетний кістяк поеми Некрасова). Не знайшовши раю на Україні, герой полинув у Сибір («пошукаю на край світа раю»), а потім у Петербург, де знайшов-таки «рай»... у царському палаці («так от де рай!»). Своїм викриттям фальшивого «раю» кріпосницької імперії Шевченко сатирично дискредитував офіційну версію «благоденствія» народу під скіпетром царя. Мотив сатиричного викриття цього «благоденствія» знайде дальший розвиток у сатири «Кавказу» («все мовчить, бо благоденствує!»), «Трьох літ» («Благоденствіє, указом новеньким повите») та деяких творів часів заслання.

130 *а он розпинають*

131 *Вдову за подушне, а сина кують,*

132 *Єдиного сина, єдину дитину,*

133 *Єдину надію! в військо отдають!*

Тут у кількох рядках Шевченко ніби переказує основний зміст написаної двома місяцями раніше поеми «Сова» (про долю вдови, єдиного сина якої віддали у військо). Рекрутчина й солдатчина були величезним ли-

²⁰ Дослідники (Є. П. Кирилюк, П. Г. Приходько) відзначають певну подібність між Шевченковим описом українського села і віршем Пушкіна «Деревня», який теж побудований на контрасті картин ідилічної природи і кріпосницького ладу.

хом тогочасного селянського життя. За часів Миколи І солдатська служба тривала 25 років у неймовірно важких умовах. Сучасник Шевченка А. Солтановський писав, що на військовій службі «сечение превосходило всякое вероятие, это было просто умопомрачение. Нужно удивляться живучести и выносливости русской спины и задницы, выдерживавшей безропотно в течение 25-летней службы почти непрерывные истязания <...>. Фон-Ляуниц, а за ним другие твердили подчиненным, что можно засесть на смерть 9 солдат, лишь бы десятый достиг совершенства в выправке, маршировке и ружейных приемах»²¹. Якщо солдат доживав до кінця служби, то повертався з війська вже знесиленою людиною і, звичайно, не знаходив у живих свою родину. Тому з рекрутами прощалися, наче з покійниками.

Поет не випадково наголошує, що в військо оддають єдиного сина вдови. За законом єдиний син вдови не підлягав рекрутському набору, але — вірно помітив Шевченко — тягар солдатчини лягав переважно на найбільш безправні й беззахисні верстви кріпацького села.

Своє історичне пояснення має і вираз «сина кують» (пор. «Стали хлопців в кайдани кувати». — «Сова»). Доля солдата була настільки страшною, що призначених у рекрути, щоб не втекли, везли до набору закутими в кайдани або із зв'язаними руками. Ця деталь неодноразово згадується в рекрутських піснях, знайомство з якими, як це доведено дослідниками, виразно відбилось у поемі «Сова»:

А позаді новобранців женуть,
Білі ніжки позаковували,
Назад руки позав'язували²².

Білі ноги покували,
Штирі хлопці варті дали²³.

Слова «Розпинають вдову за подушне» звертають увагу ще на одне лихо тогочасного народного життя. Подушний податок накладався на осіб т. зв. податного

²¹ «У старорежимній провінції. Оповідання А. Солтановського», «Україна», 1925, кн. 5, стор. 120.

²² П. П. Чубинський, Труды, стор. 994—995.

²³ Там же, стор. 997.

стану—селян, робітників, міщан — незалежно від їх можливості й заробітку. Звичайно, найбільше страждало від подушного найбідніше населення. Подушне сплачувалося за «ревизскую душу», тобто за осіб чоловічої статі, внесених під час перепису (ревізії) у т. зв. «ревизские сказки». Але подушне повинні були сплачувати й вдови за своїх померлих чоловіків і сплачувати доти, доки новий перепис не викреслить ці «мертві душі» з «ревизских сказок». Фактично вдови сплачували подушне майже все своє життя, бо переписи провадилися дуже рідко (обставина, врахована хитромудрим покупцем «мертвих душ» Чічковим). На той час останній перепис був 1833 р., а наступний відбувся 1850 р.

Про тягар для вдів подушного податку Шевченко згадував і в поемі «Сова» («І день і ніч працювала, подушне платила...»). Показовим для Шевченка є також порівняння «Мов за подушне оступили...» в однойменному вірші 1848 р.

134 *Бо його, бач, трохи!*

Явна іронія. Микола I мав найбільшу в Європі і всьому світі армію, чисельність якої кожного року зростала. З 1825 р. до 1854 р. чисельність армії і флоту зросла на 40 процентів (за станом на 1 січня 1853 р. тільки сухопутна армія налічувала 996 098 солдатів і офіцерів). Додамо, що весь тягар утримання величезної на той час армії лягав на податний стан, тобто передусім на селянство. За час царювання Миколи I (до початку Східної війни) витрати на утримання армії збільшилися на 70 процентів (до речі, і подушний податок, про який йшлося вище, був запроваджений Петром I для фінансування війська).

163 *Лети ж, моя думо, моя люто муко,*

164 *Забери з собою всі лиха, всі зла*

169 *Нехай чорніє, червоніє,*

170 *Полум'ям повіє,*

171 *Нехай знову рига змії,*

172 *Трупом землю криє.*

«Люта мука» поета — від пристрасного шукання відповіді на найболючіше питання тогочасного життя — «Чи довго ще на сім світі катам панувати?» (рр. 161—

162). Повної відповіді на це в конкретних умовах російської дійсності 40-х років Шевченко дати не міг — надто нечисленними ще були тоді свідомі революціонери, надто ще міцним царизм, а найбільш пригноблений клас — кріпосне селянство — надто проїнятим царистськими ілюзіями й стихійним у своєму протесті. Звідси скорботний і навіть трагічний колорит ліричних медитацій поета. Проте поет тоді вже добре усвідомив ту істину, що відповідь на всі пекучі питання сучасності дасть тільки сам народ, коли візьметься до зброї. Ось чому скорботна «дума» Шевченка про «всі лиха, всі зла» народні переростає в рр. 169—172 у видіння майбутньої революції, в образи якоїсь нової гайдамаччини (пор. рядки «Нехай чорніє, червоніє, полум'ям повіє» з рядками «Холодного Яру» — «І повіє огонь новий з Холодного Яру», де «огонь новий» — символ майбутньої революції). Слова «Нехай знову рига змії, трупом землею криє», можливо, йдуть від біблійного «яко се аз пошлю на вас змеи умерщвляющія, имже несть обаяния и угрызут вас» (Кн. Ієремії, VIII, 17).

183 *Лечу, лечу, а вітер віє,*

184 *Передо мною сніг біліє*

Так починається картина сибірської каторги (рр. 183—257) — така ж композиційно виділена частина поеми, як і попередня картина кріпацької України і наступна — Петербурга. Смысл такого композиційного членування на окремі картини-епізоди — у викритті самодержавства поступовим і послідовним показом найтипівіших сторін російської дійсності (Україна — кріпосництво, Сибір — царський деспотизм, Петербург — особа царя). Хоч слово «Сибір» тут жодного разу не назване, не потребує доказів, що йдеться саме про сибірську каторгу. В Сибір цар засилав своїх політичних ворогів, Сибіром страхав непокірливих. Сибір був таким самим важелем внутрішньої політики Миколи I, як III відділ, армія і церква. У свідомості всього людства слово «Сибір», подібно до слова «кнут», стало синонімом царського самовладдя.

У Шевченка образ Сибіру — царської каторги знайдемо також у творах «Кавказ», «Неофіти», «Юродивий».

229 *Із нор золото виносять,*

230 *Щоб пельку залити*

231 *Неситому!..*

«Неситий» тут, як і «несите око» в р. 4, — Микола І. Комічний ефект цього сатиричного визначення посилюється тим, що поет не вважає навіть за потрібне уточнювати, хто цей «неситий»: хто ж інший, як не цар?!

241 *А меж ними, запеклими,*

242 *В кайдани убраний*

243 *Цар всесвітній! цар волі, цар,*

244 *Штемпом увінчаний!*

Більшість сучасних шевченкознавців тлумачать образ «царя волі» (центральний образ цієї частини поеми) як образ засланого декабриста. Деякі підстави для такого тлумачення давало вже те, що в 40-і роки в Сибіру ще відбували покарання герої 14 грудня, що про покараних декабристів вже писали і Пушкін («Во глубине сибирских руд»), і Міцкевич («Dziady») та ін. (напр. анонімна епіграма на Миколу І «Едва царем он стал»). У своєму зізнанні-доносі на Кирило-Мефодіївське товариство студент Петров писав: «...в первом стихотворении [«Сон»] Шевченко представляет себя заснувшим и во сне сова переносит его в Сибирь, где он встречается с Рылеевым и другими заговорщиками 1825 года и рассказывает о состоянии России, а потом сам слушает их жалобы на совершаемые с ними мучения»²⁴. Зміст «комедії», як бачимо, переказаний донощиком плутано. Петров, очевидно, переказував «Сон» так, як він його зрозумів. «Цар волі» не міг бути Рилеевим вже тому, що Рилеева не заслали в Сибір, а повісили. На думку коментаторів «Кобзаря» у виданні ЛІМу 1934 р., «швидше Шевченко мав на увазі декабриста М. Бестужева, художника, письменника, одного з видавців «Полярной Звезды», засланого на Сибір спочатку на золоті копальні до Нерчинська, а потім в Селенгінськ. Він став тут в центрі гуртка декабристів, провадив роботу і серед околицького населення, учив бурят і своїх товаришів ремесла тощо»²⁵. Щоправда,

²⁴ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, «Збірник пам'яті Тараса Шевченка», К., 1915, стор. 112.

²⁵ Т. Г. Шевченко, Кобзар, ЛІМ, X., 1934, стор. 143.

далі в коментарі до цього тлумачення дається досить істотна поправка: «Отак образи скараного Рилєєва і живого Бестужева злились у Шевченка в загальний тип революціонера...»²⁶. Взагалі ж тлумачення образу «царя волі» як образу декабриста вважається настільки безперечним, що, як правило, не обґрунтовується конкретним аналізом і фактично досі не є доведеним.

І саме словосполучення «цар волі» і весь контекст цієї частини поеми переконують, що Шевченко тут справді створив образ борця за волю, засудженого царизмом. Образ «катованого вільнодумця», «смілих борців за свободу» побачив у цих рядках ще І. Франко²⁷. Але конкретний аналіз образу «царя волі» доводить, що його не можна тлумачити тільки як образ декабриста і тим більше якогось певного декабриста (Бестужева чи Рилєєва). Специфічною рисою цього образу є те, що поет тут послідовно уподібнює мученика-революціонера Христу. Христос, за євангельською легендою, був розп'ятий між двома розбійниками, і — «меж ними, запеклими [тобто між «злодієм штампованим» і «розбійником катованим». — Ю. І.], в кайдани убраний, цар всесвітній». Христа на Голгофі увінчали терновим вінцем, і — «цар волі... штепом увінчаний». Оце «штепом увінчаний» безперечно асоціативно виникло від увінчаного тернами Христа. «Штемп» тут, так би мовити, виступає як сучасний Шевченкові еквівалент тернового вінця євангельської легенди (відзначимо, до речі, що декабристів не таврували). Нарешті, епітет «цар всесвітній» (в одному списку 40-х років ХІХ ст. — «царь всевишний» — І, 472) також цілком відповідає традиційним найменуванням Христа в церковній літературі (саме слово Христос означає месія, тобто помазаник, цар). Водночас більш ніж сумнівно, щоб Шевченко назвав «царем всесвітнім» декабриста. Між цими поняттями нема жодного логічного або асоціативного зв'язку. Словосполучення «цар волі» теж не суперечить уподібненню революціонера Христу, оскільки євангель-

²⁶ Т. Г. Шевченко, Кобзар, ЛІМ, Х., 1934, стор. 143.

²⁷ І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 17, стор. 17 і 21.

ський Христос міг асоціюватися у свідомості поета з ідеєю братства і справедливості.

Проте Шевченко створив тут образ не Христа, а сучасного революціонера, якому цілком свідомо надав рис Христа. Навіщо? Для нього це уподібнення — і форма образної типізації дійсності, і водночас спосіб звеличення й освячення ідеї, втіленої в цьому образі. Нагадаємо, що в епоху Шевченка ім'я Христа у свідомості не тільки віруючих, а й невіруючих було своєрідним уособленням ідеї правди, добра і самопожертви. Так, матеріаліст і атеїст Белінський у 1848 р. в своєму знаменитому листі до Гоголя писав про Христа: «Он первый возвестил людям учение свободы, равенства и мученичеством запечатлел, утвердил истину своего учения»²⁸. Некрасов у вірші «Н. Г. Чернышевский» (1874) порівняв великого російського революціонера з Христом:

Его еще покамест не распяли,
Но час придет — он будет на кресте;
Его послал бог Гнева и Печали
Царям земли напомнить о Христе²⁹.

Наведені слова Белінського і Некрасова роблять зрозумілим, чому Шевченко надав образу катованого революціонера очевидних рис Христа на Голгофі. Образом «царя всесвітнього» поет стверджував, що сучасні «Христи» — це революціонери, які йдуть на смерть і муки в ім'я щастя людства.

Образ революціонера, створений Шевченком, — це образ гранично узагальнений, що переходить у символ. Він позбавлений будь-яких конкретно-побутових рис, будучи не стільки образом реального революціонера, скільки персоніфікацією ідеї революційного служіння народу, революційної віри й героїзму. В цьому розумінні до образу «царя всесвітнього» близький символічний образ Прометейя в поезії «Кавказ». Розглядаючи образ «царя всесвітнього» у зв'язку з декабристами, треба враховувати, що Шевченко типізував у ньому риси

²⁸ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. X, Изд-во АН СССР, М., 1956, стор. 214.

²⁹ Н. А. Некрасов, Сочинения в трех томах, т. 2, ГИХЛ, М., 1959, стор. 269.

кількох поколінь революціонерів. Декабризм — цей основний революційний рух у Росії першої чверті ХІХ ст. — мав величезний вплив на весь дальший революційний процес в країні. Благоговійна пам'ять про перших російських «благовестителів свободи» (слова Шевченка в щоденнику) жила у свідомості покоління революціонерів 40-х років. Тому немає сумніву, що в образі мученика за народ — «царя всесвітнього» — Шевченко втілює риси й засуджених декабристів — їх мужність, жертвенність, відданість ідеї. Але натхненний декабристами образ «царя всесвітнього» є щось більше, ніж поетичний портрет декабриста. Це образ величезної узагальнюючої сили, що символізує революційний героїзм різних поколінь борців проти царизму від Радіщева до жертв Миколи І³⁰. Варте уваги, що за тлумаченням націоналіста С. Смаль-Стоцького «цар волі» символізує або самого Христа (саме Христа, а не революціонера, якому надані його риси!), або «найбільш правдоподібне — духа України з його найвищим ідеалом і непогамованою жадобою волі (Полуботок і козаки)»³¹. Якщо перше тлумачення ще хоч можна якось пов'язати з тими особливостями образу, про які йшлося вище, то друге тлумачення («дух України») — нісенітниця, не варта того, щоб її спростовувати. Але нісенітниця, дуже показова для націоналістичного квазішевченкознавства з його безнадійними спробами «заінтерпретувати» великого світового поета-революціонера до вбогих канонів провінційного націоналізму.

Поряд з ліричним героєм твору (він же — оповідач, що розповідає нібито про свій «сон») «цар волі» — головний позитивний образ «комедії», який протистоїть як сатиричним образам представників царської влади (передусім образу самого царя Миколи), так і образам покірливих рабів. У ньому Шевченко втілює ту ідею,

³⁰ В коментарі І. Я. Айзенштока до російського видання Шевченка дається таке пояснення: «Царь, клеймом венчанний, — обобщенный образ политического ссыльного» (Тарас Шевченко, Собрание сочинений в пяти томах, т. I, ГИХЛ, М., 1955, стор. 497).

³¹ «Повне видання творів Тараса Шевченка», т. III, Варшава — Львів, 1935, стор. 279—280.

яка в історичній перспективі мала перемогти деструктивну й антигуманістичну силу царизму. Ліричним зверненням до «царя волі» «А де ж твої думи...» (рр. 249—254) поет стверджує неминучість майбутньої перемоги «волі», в ім'я якої ніякі жертви не будуть марними.

262 *Та городі з стома церквами,*

263 *А в городах, мов журавлі,*

264 *Замуштрували москалі,*

265 *Нагодовані, обуті*

266 *І кайданами окуті,*

267 *Муштруються...*

Звернемо увагу, що Шевченко тут наголошує на типовості такого «пейзажу з жанром» для миколаївської Росії: все це бачить герой-оповідач, пролітаючи над просторами імперії від Сибіру до Петербурга; саме «городи», а не одне якесь місто, і скрізь те саме: церкви і солдати, солдати і церкви — ці дві головні підпори самодержавства. Цей сатиричний міський пейзаж Шевченкової доби викриває безславне царювання Миколи I з його культом воячини і обскурантизмом. В наведених рядках відбилися зорові враження Шевченка від численних губернських і повітових міст, бачених під час його недавньої подорожі на Україну. А Шевченко вмів, як мало хто з його сучасників, пов'язувати навіть зовнішній вигляд міста з політичним буттям суспільства. Так, у щоденнику свої враження про казармену одноманітність вигляду Самари він закінчує сентенцією: «Живой представитель царствования неудобозабываемого Николая Тормоза» (V, 86).

Слова «кайданами окуті» (р. 266) — свідомо «помилка» автора. Звичайно, солдати не муштрувалися в кайданах, що добре було відомо Шевченкові. Подібні «помилки» або неточності нерідко знаходимо у Шевченка, який заради поетичної виразності образу й вищої художньої правди міг жертвувати зовнішньою правдоподібністю (так, у вірші «Заворожи мені, волхве...» він називає Щепкіна «друже сивоусий», хоч Щепкін вусів не мав).

275 *Церкви, та палати,*

276 *Та пани пузаті,*

277 *І ні однісінької хати.*

Петербурґ показаний тут і далі ніби крізь сприйняття оповідача-селянина, який уперше потрапив до столиці. Поет малює сатиричну картину Петербурґа — столиці кріпосницької держави (показуючи водночас й інший Петербурґ — Петербурґ «вбогих»). Очима селянина дивиться далі герой поеми і на царський двір. Такий прийом дозволяє сатирику показати, якими жалюгідними є куміри самодержавства, якщо подивитися на них очима трудової людини, не зараженої вірнопідданськими забобонами. Комічний показ столиці і прийому в палаці крізь призму сприйняття українського селянина, що вперше опинився в Петербурзі, очевидно, навіяний сторінками «Ночи перед рожеством» Гоголя. Ця повість позначилася і на сюжеті і на окремих образних деталях останньої частини поеми «Сон». Герой Шевченкової поеми, як і коваль Вакула, найфантастичнішим способом прилітає до Петербурґа, проникає у палац і стає свідком царського прийому (в обох творах бачимо спочатку комічно «очуднений» опис міста, а потім палацу). В деяких рядках поеми можна знайти ремінісценції з Гоголя. Так, сатирична характеристика Петербурґа в рр. 275—276 — «церкви, та палати, та пани пузаті...» (а також далі — «панства, панства в сребрі та златі») викликає в пам'яті рядки повісті Гоголя: «Господ, в крытых сукном шубах, он увидел так много, что не знал, кому шапку снимать. «Боже ты мой, сколько тут панства!» — подумал кузнец»³².

- 278 *Смеркалося... огонь огнем*
279 *Кругом запалало,—*
280 *Аж злякався я... «Ура! ура!*
281 *Ура!» закричали.*
282 *«Цу-цу, дурні! схаменіться!*
283 *Чого се ви раді!*
284 *Що горите?» «Экой хохол!*
285 *Не знает параду.*
286 *У нас парад! сам изволит*
287 *Сегодня гуляти!»*

³² Н. В. Гоголь, Полное собрание сочинений, т. I, Изд-во АН СССР, М., 1940, стор. 233.

В шевченкознавчих працях і коментарях ці рядки найчастіше помилково тлумачать як сатиру на військові паради Миколи І. Так, у коментарях до «Кобзаря» видання ЛІМу 1934 р. до слів «Огонь огнем кругом запалало» подано таке пояснення: «Під час царських парадів та свят в Петербурзі влаштовували величезні ілюмінації, що нагадували пожар»³³, а до слів «Сам изволит сегодни гуляти!» — «Микола І дуже часто влаштовував бучні військові паради...»³⁴. В примітці до російського видання «Кобзаря» читаємо: «Описывается военный парад в Петербурге в 1844 г., во время которого в честь царя и царицы была устроена пышная иллюминация»³⁵. Про «парад» саме як про військовий огляд писав у своїй монографії «Поэма Т. Г. Шевченка «Сон» і П. Г. Приходько (стор. 157—158, 161).

Слово «парад» вжито тут не в розумінні військового параду, а царського свята, на честь якого влаштовано святкову ілюмінацію. Звичайно, жодної ілюмінації й фейерверків під час військових парадів не буває; до того ж описана сцена відбувається ввечері, у темряві, коли, як правило, військові огляди не влаштовуються³⁶. «Ура!» тут вигукують не солдати, а зівачи, що милуються ілюмінацією і зїздом знаті у Зимовий палац. Це ті ж «православні», які будуть далі вигукувати «ура» в сцені царського мордобою. І діалог героя відбувається тут саме з зівачами і саме з приводу святкової ілюмінації. Нарешті, сам Микола, який повинен був би приймати військовий парад, якби він відбувся, перебуває в цей час у палаці («Сам изволит сегодни гуляти»). Тобто «парад» тут не що інше, як парадний прийом, парадний бал тощо (пор. аналогічне слововживання в «Записках графа Бенкендорфа»: «Был приготовлен парадный бал»³⁷). Цей Шевченків опис парадної ілюмінації:

³³ Т. Г. Шевченко, Кобзар, ЛІМ, стор. 143.

³⁴ Там же, стор. 144.

³⁵ Т. Г. Шевченко, Кобзарь, Гослитиздат, М., 1954, стор. 257.

³⁶ А. Міцкевич у вірші «Przegląd wojska» (з циклу «Ustęp» III частини поеми «Dziady») дає точну вказівку, коли починалися паради: «Dziesiąta—ranek—już przeglądów pora» (А. Mickiewicz, Dzieła, t. III, «Czytelnik», Warszawa, 1955, стор. 286).

³⁷ «Исторический вестник», 1903, кн. 2, стор. 453.

«Смеркалося... огонь огнем кругом запалало» дуже близький до картини, яку побачив гоголівський Вакула, підлітаючи на чорті до Петербурга: «...И вдруг заблестал перед ним Петербург весь в огне (Тогда была по какому-то случаю иллюминация)»³⁸.

Сатиричний сенс сцени перед царським палацом — у викритті рабської психології вірнопідданства.

290 *Штовхаюсь я; аж землячок,*

291 *Спасибі, признався,*

292 *З циновими гудзиками*

Цей «землячок», як і «землячки» в рр. 511—530, є варіацією сатиричного типу «Кирпи-Гнучкошиєнко-ва» («Гайдамаки»). Це якийсь дрібний канцелярист («мерзенний каламарю...»), який вже навчився зневажати рідну мову і знає, як при нагоді урвати у ближнього «полтинку». Вираз «цинові гудзики» згодом став на Україні крилатим, як синонім українців, що плазували перед царизмом.

312 *аж ось і сам,*

313 *Високий, сердитий*

314 *Виступає*

Тут і в дальших рядках сатира на соціально-політичний лад самодержавної Росії набирає форми памфлета на особу Миколи I (1796—1855). Цар Микола в поемі «Сон» — це водночас і типовий образ самодержця взагалі і цілком подібний до свого оригінала сатиричний портрет реального політичного противника Шевченка, в якому він справедливо вбачав головного винуватця всіх бідувань народів Росії. Природно, що саме Микола I став одним із основних об'єктів політичної сатири свого «підданого», який ще в «Гайдамаках» писав «Кат панує», маючи на увазі, очевидно, передусім особу царя, а далі згадуватиме про нього в сатиричних рядках «Кавказу», «Великого льоху», «Юродивого», «Неофітів», щоденника. На час написання поеми «Сон» імператор Микола Павлович набув цілком певної репутації і в Росії і за кордоном. Вже вступ Миколи I на престол ознаменувався кривавими подіями 14 грудня 1825 р., а дальші роки його тридцятирічного царювання — приду-

³⁸ Н. В. Гоголь, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 232.

шенням польського повстання 1830—1831 рр., переслідуванням всякої вільної думки в Росії і реакційною закордонною політикою. Хоч розгром кирило-мефодіївців і петрашевців і ганебний угорський похід 1849 р. на захист імперії Габсбургів були ще попереду, Шевченко в «комедії» «Сон» та інших сатирах періоду «трьох літ» наче геніально передчув всі ці політичні «потенції» «Неудобозабываемого Тормоза» Росії³⁹. В той час Микола І справедливо вважався «жандармом Європи», оплотом внутрішньої й європейської реакції, і його сатиричне викриття було актуальним завданням революційної літератури. Отже, напрям головного сатиричного удару в поемі — по Миколі і «миколаївщині» — був обраний Шевченком вірно.

Характерно, що багато висловлювань класиків марксизму-ленінізму про Миколу І мають сатиричний, памфлетний характер. Енгельс писав: «Батьковбивця Олександр російський і його достойний браток Микола, про дивовижні злочини якого зайво й говорити...»⁴⁰. «Посередня людина з кругозором взводного командира; для нього зовнішня сторона влади була понад усе і заради неї він готовий був піти на все»⁴¹, «Дрібненька душонка обмеженого Миколи...», «Микола, з властивою йому жорстокою і тупою нещадністю», «чванливий пустоголовий Микола»⁴². Ленін писав, що «Микола Романов І — Микола Палкін і Микола ІІ — Кривавий показали російському народові максимум можливого і неможливого щодо такого, катівського, способу»⁴³ вдержання народу в пригнобленні.

Особа Миколи І за роки його царювання викликала до життя цілу «антимиколаївську літературу» (термін Герцена) в Росії і за кордоном. Російська антимиколаївська література, створена на батьківщині, звичайно, могла бути тільки нелегальною і складалася переважно

³⁹ Так називав Шевченко Миколу І в щоденнику.

⁴⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. II, 1929, стор. 553.

⁴¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., второе изд., т. 22, стор. 35.

⁴² Там же, стор. 38, 39, 40.

⁴³ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 43.

з поезій, що поширювалися в списках. За кордоном російська політична еміграція створює і друковану антимиколаївську публіцистику (памфлети М. Сазонова, відозви М. Бакуніна, публіцистика Герцена). Заснувавши 1853 р. у Лондоні вільну російську друкарню, Герцен друкує чимало творів антимиколаївської літератури. До речі, «Былое и думы» Герцена разом із його публіцистикою в «Полярной звезде» і «Колоколе», поряд із сатирами Шевченка — краще в світовій літературі патологічне дослідження «миколаївщини».

Проте відомо порівняно мало антимиколаївських сатир, написаних до створення поеми «Сон». Назовемо серед них анонімну епіграму «Едва царем он стал», пасквільні куплети В. Соколовського «Русский император в вечность отошел», сатиричну «молитву» О. Уткіна «Боже, коль силен еси». Але до Шевченка найдошкульніші сатири на Миколу I в Росії створив О. Полежаєв. У віршах «Рок», «Опять нечто», «Арестант» та ін. Полежаєв зображує царя як жорстокого деспота, випереджаючи створення сатиричного образу Миколи у творчості Шевченка. Чи читав Шевченко названі тут твори антимиколаївської поезії, невідомо. В усякому разі, слідів їх безпосереднього впливу на образ Миколи I в поемі «Сон» ми не знаходимо. З більшою певністю можна сказати, що на антисамодержавній сатирі «комедії» Шевченка позначилася у своїй сукупності вся могутня традиція російської політичної сатири — від Радіщева до Пушкіна, поетів-декабристів і Лермонтова. Можливо також, що в образі Миколи I відбилосся знайомство Шевченка з поемою Міцкевича «Dziady» і книгою маркіза де Кюстіна «Росія в 1839 р.» (див. про неї далі). Але загалом на створення сатиричного образу Миколи впливали не літературні чинники, а суспільні — ставлення до царя передової російської громадської думки і особисті спостереження Шевченка, який, очевидно, не раз бачив Миколу I на вулицях Петербурга.

Зовнішній сатиричний портрет царя в цих і дальших рядках поеми цілком схожий на свій оригінал і відповідає зображенню Миколи в літературі і карикатурі Шевченкової доби. Цар — «високий, сердитий», із звірячим поглядом опуклих очей («Він вилупив баньки

з лоба, і все затрусилось»), «одутий, аж посинів», «медвідь», він з царицею — «мов сичі надуті». Подібний портрет Миколи I змалював Огарьов у поемі «Матвей Радаев» (надрукованій у «Полярной звезде на 1859 год»):

Огромный рост и зверский взгляд,
И лоб, откиннутый назад,
Все, что могла создать казарма,
Все дико выразилось в нем,
Соединив в одно с царем
России главного жандарма⁴⁴.

Такий же портрет Миколи в «Былом и думах» Герцена: «...Нет лица, которое бы так беспощадно обличало характер человека, как его лицо. Лоб, быстро бегущий назад, нижняя челюсть, развитая за счет черепа, выражали непреклонную волю и слабую мысль, больше жесткости, нежели чувственности. Но главное — глаза без всякой теплоты, без всякого милосердия, зимние глаза»⁴⁵. Таким же дивиться на нас Микола I і з карикатур Дом'є: велетень в кірасі і великих ботфортах, з опуклими очима і злобно зціпленими губами — живе втілення деспотизму!

Карикатурний і водночас нещадно правдивий портрет Миколи I в поемі «Сон» протистояв численним одописним зображенням царя в тогочасній цареславній літературі. «Вглядитесь в священные черты сего необыкновенного, мудрого и добродетельного государя,—писав реакціонер І. Кулжинський,—и скажите, чего — великого и прекрасного не совершит Россия под управлением такого государя?»⁴⁶.

315 Цариця небога,
316 Мов опеньок засушений,
317 Тонка, довгонога,
318 Та ще на лихо, сердешне,
319 Хита головою.

⁴⁴ Н. П. Огарев, Стихотворения и поэмы, т. II, 1938, стор. 254.

⁴⁵ А. И. Герцен, Собрание сочинений в 30 томах, т. VIII, Изд-во АН СССР, М., 1954, стор. 62.

⁴⁶ И. Кулжинский, О значении России в семействе европейских народов, М., 1840, стор. 26. Передрук статті — в газ. «Киевские губернские ведомости», 1845, № 27.

Російською імператрицею і дружиною Миколи I була дочка прусського короля Фрідріха-Вільгельма III Фредеріка-Луїза-Шарлотта-Вільгельміна, вона ж Олександра Федорівна (1798—1860). Шевченкові, можливо, доводилося на власні очі спостерігати царицю і напевно чути про неї розповіді осіб, що її добре знали (наприклад, К. Брюллова), бо й цей шаржований портрет є безжалісно правдивим. Цінний коментар до цих рядків знаходимо в записках маркіза де Кюстіна «Росія в 1839 р.». Де Кюстін писав про надзвичайну худорлявість імператриці, її хворобливий вигляд і потьмянілий погляд. «Нервные конвульсии безобразили черты ее лица, заставляя иногда даже трясти головой»⁴⁷. Ці конвульсії, за свідченням де Кюстіна, були наслідком переляку, викликаного повстанням 14 грудня: «Она никогда не могла оправиться от волнений, испытанных ею в день вступления на престол»⁴⁸. Те, що почув французький маркіз у Петербурзі про походження нервової хвороби імператриці, звичайно, не було секретом і для Шевченка. Отже, слова поеми «хита головою» — не просто глум над фізичним недоліком цариці, а добре зрозумілий сучасникам ущипливий натяк на обставини, дуже неприємні для царського дому. Варто зазначити, що книга де Кюстіна, видана у Франції 1843 р., набула таємного поширення в Росії і посіла помітне місце в антимиколаївській літературі. При всіх помилках автора в розумінні Росії ця книга справляла сильне враження на сучасників своєю критикою миколаївського деспотизму. Не виключено, що Шевченкові книга де Кюстіна була відома. Переказати її зміст поетові міг хоч би Й. Бодянський (пор. запис у щоденнику М. П. Погодіна під 16 грудня 1843 р.: «С Кубаревым о Кюстине. Бодянский пересказал ему все прочтенное со мной»⁴⁹).

⁴⁷ Де Кюстин, Николаевская Россия, М., 1930, стор. 83.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Див. Н. Барсуков, Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. 7, СПб., 1893, стор. 286. На книгу де Кюстіна Шевченко міг натрапити і на Україні. За відомостями В. С. Іконнікова, цей твір зацікавив навіть Бібікова (див. В. С. Іконников, Киев в 1654—1855 гг., К., 1904, стор. 310—311).

Мине ще шістнадцять років, і 20 жовтня 1860 р. Шевченко відгукнеться на смерть вдови Миколи сатиричним віршем «Хоча лежачого й не б'ють».

320 *Так оце то та богиня!*

321 *Лишенько з тобою.*

322 *А я, дурний, не бачивши*

323 *Тебе, цяце, й разу,*

324 *Та й повірив тупорилим*

325 *Твоїм віршомазам.*

Свого часу висловлювалася думка, нібито наведені рядки спрямовані проти поета Жуковського, який присвятив цариці Олександрі Федорівні вірші «Лалла Рук» і «Явлення поезії в виде Лалла Рук». Нещодавно цю гіпотезу спробував воскресити Л. Стеценко, який, навівши відповідні цитати з «Лалла Рук» і поеми «Сон» (рядки, присвячені Олександрі Федорівні), писав: «Це не що інше, як удар і контрудар, як поетичне заперечення «Лаллы Рук». Це своєрідна дискусія між поетами, що мають діаметрально протилежні погляди на одну і ту ж особу чи явище»⁵⁰. Нам вже доводилося спростовувати цю думку. Названі вірші Жуковського написані 1821 р. і в 1844 р. вже не сприймалися як факт сучасного літературного життя. Вірш «Лалла Рук» не присвячений «цариці Олександрі Федорівні», бо 1821 р. вона була не царицею, а дружиною другого брата царя (як і не була ще хворою). А Шевченко тут осміює саме тих поетів, які оспівують, мов «богиню», нервово хвору і худу, «мов опеньок засушений», імператрицю. І, нарешті, сам вираз «тупорилі віршомазі» виключає можливість його адресування Жуковському, якого Шевченко поважав як поета (незважаючи на великі розходження в їх політичних поглядах), якому був багато чим зобов'язаний і якому порівнюючи недавно присвятив свою «Катерину» (хоч Жуковський на той час уже був автором «Лалла Рук»!).

Немає сумніву, що Шевченко призначав ці рядки сучасній йому літературі, маючи на увазі не одного, а багатьох «тупорилих» (у тексті — багатозначна множи-

⁵⁰ Л. Ф. Стеценко, Загадкове слово в «Кобзарі», «Радянське літературознавство», 1962, № 1, стор. 91.

на!). В ті роки друкувалося чимало віршів, присвячених дружині Миколи. Графиня Ростопчина живописала царицю у вірші «Тайные думы» (1838):

...и перед Ней красавицы другие,
Как перед лилией былинки полевые...
И нет подобной Ей ни станом молодым,
Ни стройной плавностью походки лебединой,
Ни гибкой ловкостью, врожденной ей единой,
Ни кроткого чела спокойствием святым⁵¹.

П. Г. Ободовський у вірші «Царский цветник» (1841) іменує царя «кедром благодатным», а царицю «лилией... каких лилей нет среди земных полей»⁵². Слідом за Ростопчиною і Ободовським «белой лилией», а також «нашей лебедью», «солнцем ясным, лучезарным» називає «матушку государыню» харків'янин Калістратов у вірші «Русь святая. На новый год»⁵³. І. Мятлев у вірші «Картина в кабинете государыни императрицы» писав про царицю:

...какою
Возможно кистию земною
Тебя достойно описать,
Тебя — России благодать!
Я сам Тебя описывать не смею,
Молчу, молюсь, благоговею⁵⁴.

Чи не Мятлеву, готовому молитися на царицю, наче на богиню, адресував, в першу чергу, Шевченко своє гнівно-презирливе «Так оце то та богиня!»?

327 *На квиток повірив*

Тобто повірив на квитанцію, розписку (пор. в словнику за ред. Б. Грінченка: *К в и т — ...2*) Квитанція, розписка в отриманні⁵⁵).

334 *Аж потіють, та товпляться,*

335 *Щоб то ближче стати*

336 *Коло с а м и х: може вдарять*

Численні свідчення сучасників підкреслюють правдивість Шевченкової характеристики царських вельмож.

⁵¹ «Стихотворения графини Ростопчиной», т. I, 1847, стор. 187.

⁵² Альманах «Утренняя заря на 1841 год», стор. 2—3.

⁵³ «Маяк», 1842, № 1, стор. 3.

⁵⁴ «Современник», 1841, № 2, стор. 185.

⁵⁵ Словарь української мови, т. II, К., 1908, стор. 232.

«Первое, что бросилось мне в глаза при взгляде на русских царедворцев во время исполнения ими своих обязанностей,— писал де Кюстин,— было какое-то исключительное подобострашие и покорность. Они казались своего рода рабами, только из высшего сословия»⁵⁶. «В С-Петербурге,— писал М. Бакунин,— с особенной яркостью русское дворянство выставляет напоказ все свое постыдное ничтожество. Здесь можно видеть всех этих вельмож, рабов и рабовладельцев в одно и то же время, этих князей и графов, всех этих высоких сановников империи, пресмыкающихся у трона, с остервенением оспаривающих друг у друга позорную награду за свое унижение»⁵⁷. Цікаво, що ці рядки — своєрідна прозова паралель до слів поета про «золотом облитих блюдолизів» — написані М. Бакуніним у січні 1845 р., тобто через півроку після створення Шевченкової «комедії». Про сановників Миколи І Шевченко висловився пізніше в щоденнику: «О Николай, Николай. Какие у тебя лихие сподручники были. По Сеньке шапка» (V, 136).

348 *Мов сичі надуті*

Це народно-сатиричне порівняння не є випадковим. Микола, в якому було щось від актора, завжди намагався справити враження на присутніх своїм величним виглядом. Де Кюстин висловив навіть упевненість, що Микола носить корсет, а емігрант М. Сазонов у памфлеті «Правда про імператора Миколу І» (Париж, 1854) писав, що цар навмисно міцно затягував живіт, щоб той краще підпирав груди⁵⁸.

351 *О отчестві, здається,*

352 *Та нових петлицях,*

353 *Та о муштрах ще новіших!..*

Тут сатирик примушує царя говорити майже мовою грибоедовського Скалозуба: «А форменные есть отлички — в мундирах выпушки, погончики, петлички». Для

⁵⁶ Де Кюстин, Николаевская Россия, стор. 35.

⁵⁷ М. Бакунин, Собрание сочинений и писем, т. 3, М., 1935, стор. 241.

⁵⁸ Див. «Литературное наследство», № 41—42, 1941, стор. 245.

Шевченка і у цілковитій згоді з історичною правдою Микола й був Скалозубом на троні. Слова «петлиці» й «муштри» сатирик саркастично об'єднує в один смисловий ряд із словом «отечество». Цим він розкриває справжній зміст останнього в устах царя. Для Миколи «отечество» і «муштри» — поняття майже рівнозначні. Тут сатирично дискредитується головна пристрасть Миколи — пристрасть до воячини. Коло інтересів імператора, цієї, за висловом Енгельса, «посередньої людини з кругозором взводного командира», зводилося в основному до парадів, маневрів, мундирів, військових статутів. «Развлечение государя со своими войсками,— пише близький до нього Бенкендорф,— по собственному его сознанию — единственное и истинное для него наслаждение»⁵⁹. Культ воячини було пройняте все державне життя країни. «...Мания смотров, парадов и маневров,— писав той же де Кюстин,— имеет в России характер повальной болезни. Губернаторы, подобно государю, проводят жизнь за игрой в солдатики. Любимейшее их занятие командовать военными экзерцициями, и, чем больше у них солдат, тем сильнее они гордятся своим сходством в этом отношении с императором»⁶⁰.

Шевченко не перший (та й не останній) в літературі сатирично осміяв фрунтманію Миколи І. Йому була відома поема Міцкевича «Dziady», III частина якої містила гостро сатиричну картину військового параду в Петербурзі (вірш «Przeгляд wojska» з циклу «Ustęp»). Гарячий протест проти мук миколаївської муштри вклав поет-солдат Полежаєв у вірш «Опять нечто»:

От ста[льных] те[саков]
 У нас спи[нны] грешат.
 От уч[ебных] ша[гов]
 У нас но[ги] болят!
 День и ночь наподряд,
 Как волов, наповал
 Бьют и мучат с[олдат]
 О[фицер] и ка[прал]⁶¹.

⁵⁹ Див. А. Е. Пресняков, Апогей самодержавия. Николаи І, Л., 1925, стор. 11.

⁶⁰ Де Кюстин, Николаевская Россия, стор. 267.

⁶¹ А. Полежаев, Стихотворения, Л., 1949, стор. 200.

Після 1844 р. про плацпарадну манію Миколи I писали Герцен, Огарьов, автори анонімних віршів. Ось рядки анонімної сатири «Спор» (1854):

...На разводы, на парады
Ездит русский царь.
Для воинственной забавы,
Касок и штыков,
Предков он забыл уставы
И дела отцов.
И, купаясь в дыме пушки,
Счастлив, весел он,
На военные игрушки
Променял свой трон⁶².

Як бачимо, Шевченко в своїх художніх узагальненнях ішов від спостережень над конкретними фактами миколаївської дійсності. Його «Сон» — живе свідчення сучасника про те, що бачили, про що говорили між собою, чим обурювалися кращі люди тієї доби. Наскільки точним був Шевченко-сатирик навіть у художніх деталях (коли задум вимагав такої точності), свідчить оця сатирично узагальнена, «типізована» розмова царя з царицею. Звернемо увагу на предмет розмови — «нові петлиці». Деталь не випадкова. В тогочасних російських газетах («Северная пчела», «Русский инвалид», «Московские ведомости» та ін.) дуже часто публікувалися накази про зміни в формі російської армії. Ось наказ, опублікований в «Северной пчеле» незадовго до написання Шевченкової «комедії» — 18 травня 1844 р.: «Государь император высочайше повелеть соизволил: всем войскам, исключая гусаров, вместо употребляемых ныне киверов, иметь вновь утвержденные его величеством каски». Наказ, надрукований в «Северной пчеле» 14 липня 1844 р., тобто через чотири дні після того, як Шевченко закінчив «Сон»: «Государь император по случаю назначения его императорского высочества великого князя Михаила Павловича шефом сибирского гренадерского полка с наименованием оного гренадерским имени его высочества полком, высочайше повелеть соизволил: 1. Штаб- и оберофицерам сего полка иметь золотые петлицы на воротниках и обшла-

⁶² «Лютня, собрание свободных русских песен и стихотворений», в. I, Лейпциг, 1869, стор. 213—214.

гах мундиров...». «Государю императору благоугодно было сделать некоторые изменения в форме, какая по существующему расписанию назначена для генералов, штаб- и оберофицеров в торжественные и праздничные дни» («Северная пчела», 1845, № 5). «Государь император высочайше повелеть соизволил: на офицерских касках нового образца иметь металлическую кокарду с правой стороны...» («Северная пчела», 1845, № 11). «Государь император в 1-й день сего января высочайше повелеть соизволил: гусарскому полку ея императорско-го высочества <...> иметь: кивера и ментики белые. Доломаны светло-синие. Ташки белые...» («Северная пчела», 1845, № 45). І т. п. Подібні накази про «нові петлиці» друкувалися в газетах з року в рік і з місяця в місяць задовго до написання «комедії» «Сон». Оце й був той «життєвий матеріал», який узагальнив Шевченко у сцені розмови царя з царицею. Матеріал справді гідний пера сатирика, бо вже сама кількість подібних наказів давала уявлення і про інтелект Миколи і про характер його піклування про «отечество».

Цікавий варіант до рядка «Та нових петлицях» знаходимо в списку 1852 р.: «Та о нових тюрмах»⁶³.

356 Дивлюсь, цар підходить

357 До найстаршого... та в пику

358 Його як затопить!..

Сцена царського мордобою посідає винятково важливе місце в ідейно-художній конструкції поеми. Ця геніальна карикатура, що передує кращим сторінкам Щедрина, переростає у сатиричний символ соціального ладу не тільки Шевченкової доби, а й експлуататорського суспільства взагалі. У сцені мордобою «по низхідній лінії» наочно показана та піраміда гноблення й насильства, про яку згодом писав Герцен: «Эта Россия начинается с императора и идет от жандарма до жандарма, от чиновника до чиновника, до последнего полицейского в отдаленном закоулке империи. Каждая ступень этой лестницы приобретает, как в дантовских *bolgi* новую силу зла, новую ступень разврата и жестокости. Это живая пирамида из преступлений, злоупотреблений,

⁶³ Див. «Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції», стор. 273.

подкупов, полицейских, негодяев, немецких бездушных администраторов, вечно голодных; невежд-судей, вечно пьяных; аристократов, вечно подлых: все это связано сообществом грабительства и добычи и опирается на шестьсот тысяч органических машин с штыками»⁶⁴. Микола очолював цю ієрархію насильства, він, кажучи словами Чернишевського, «все равно, что вершина конуса аристократии»⁶⁵. У цій сцені Шевченко немов доводить до логічного кінця ті політичні «готовності», що містять у собі принцип самодержавства, живим втіленням якого був Микола І. Вчинок царя і вся дальша сцена мають характер цілковитого безглуздя. Але в цій, здавалось би, абсурдній сцені є глибокий сатиричний сенс. Воля царя — його єдиний закон. Затопивши в піку підданого, Микола, так би мовити, самостверджується як цар. Цей мордобій — своєрідна перевірка механізму самодержавства в дії. Вся ця сцена — наче поетична паралель до слів Герцена: «Во всех действиях власти, во всех отношениях высших к низшим проглядывает нахальное бесстыдство, наглое хвастовство своей безответственностью, оскорбительное сознание, что лицо все вынесет»⁶⁶. В сцені мордобоею Шевченко висміяв такі особисті риси Миколи, як його фельдфебельське самодурство і солдафонська обмеженість. Наведемо в цьому зв'язку ще одну герценівську паралель до даного епізоду поеми. «Он брал стул à la Napoleon, — читаємо в «Былом и думах» про комічні імпровізації Енгельсона, — садился на него верхом и сурово подъезжал к выстроенному корпусу... Кругом трясутся эполеты, шлемы, каски... Это Николай на смотру; он сердится и, поворачивая лошадь, говорит корпусному командиру: «Скверно». Корпусный с благоговением выслушивает, глядит вслед Николаю и потом, понижая голос и задыхаясь от бешенства, шепчет дивизионному генералу: «Вы, ваше превосходительство, кажется, за-

⁶⁴ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. VII, стор. 329.

⁶⁵ Н. Г. Чернышевский, Полн. собр. соч., т. I, ГИХЛ, М., 1949, стор. 356.

⁶⁶ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. VI, стор. 16.

няты чем-то другим, а не службой; что за подлая дивизия, что за полковые командиры! Я им покажу!!!»

Дивизионный генерал краснеет, краснеет, и бросается на первого попавшего полковника. Так от одного чина до другого, с неуловимо верными нюансами императорское «скверно» доходит до вахмистра, которого эскадронный командир ругает по-площадному и который, ничего не говоря, эфесом сабли тычет изо всей силы в бок флангового солдата, ничего не сделавшего»⁶⁷. Перед нами майже та ж піраміда гноблення, що й в поемі «Сон». Але тут, на відміну від Шевченка, не гротеск, а реальна жанрова сцена, неначе побачена автором на плацпараді.

372 *«Гуля наш батюшка, гуля!*

373 *Ура!.. ура!.. ура! а, а, а!»*

Сатира на самовладдя царя в останніх рядках сцени «высочайшего» мордобоею переростає у викриття рабської покірливості народу. Цей сатиричний мотив, як ми знаємо, виникає вже у вступі поеми (образ «братії»). Те, що царизм сильний не тільки багнетами солдатів, але передусім покірливістю народу, — одна з провідних ідей не одного цього твору, а й всієї громадянської поезії Шевченка починаючи з його ранніх творів («Тарасова ніч», «Гайдамаки»). Саме Шевченко перший вніс тему викриття покірливості в українську літературу. Але він мав своїх попередників у російській і польській літературах. Гіркі рядки про терпіння російського народу й його сліпу віру в царя містить цикл «Ustęp» в поемі «Dziady» Міцкевича (особливо закінчення вірша «Огляд війська»). Осудження покірливості й терпіння знаходимо в політичній ліриці Пушкіна («Свободы сеятель пустынный», «Мое бессмертное незнанье» та ін.), В. Раєвського («Певец в темнице»), молодого М. Язикова («Свободы гордой вдохновенье», «Еще молчит гроза народа»), Лермонтова («Прощай, немытая Россия»), О. Полежаєва («Четыре нации», «Негодование») та ін. Нема сумніву, що принаймні деякі з цих поезій Шевченко тоді вже читав.

⁶⁷ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. X, стор. 339.

Важливо підкреслити, що в поемі «Сон» вперше виразно виявилися ті риси критики пасивності народу, яких бракувало російським письменникам дворянського періоду визвольного руху і які характерні вже для літераторів революційно-демократичного табору (М. Некрасова, О. Добролюбова, В. Курочкіна, А. Красовського, М. Щедрина). Це — апеляція до свідомості самих мас, поєднання викриття покірливості з прямими закликами до «сокири».

Скорботний сміх Шевченка над народними забобонами — від його любові до народу й віри в його світле майбутнє. «Ми пам'ятаємо, як півстоліття тому великоруський демократ Чернишевський, віддаючи своє життя справі революції, сказав: «жалюгідна нація, нація рабів, зверху донизу — всі раби». Одверті і прикриті раби — великороси (раби щодо царської монархії) не люблять згадувати про ці слова. А по-нашому, це були слова справжньої любові до батьківщини, любові, що сумує через відсутність революційності в масах великоруського населення»⁶⁸.

382 *Сміх і сльози! От пішов я*

«Сміх і сльози» — так сам Шевченко охарактеризував свою гірку, але водночас ущипливу сатиру на сліпу віру народних мас в царя. Вираз «сміх і сльози» зустрічається у Пушкіна: «О люди! жалкий род, достойный слез и смеха!» («Полководец» — 1836) і йде, як і відомі слова Гоголя в «Мертвых душах»: «видный миру смех и незримые, неведомые ему слезы», можливо, від біблійного виразу «Горьким словом моим посмеюся» (Книга Іеремії, XX, 8).

394 *По тім боці*

395 *Твердиня й дзвіниця,*

396 *Мов та швайка загострена*

Йдеться про Петропавлівську фортецю і розташований на її терені Петропавлівський собор, дзвіниця якого має високий шпиль («мов та швайка загострена»). Фортеця заснована 1703 р. Петром I для оборони нової столиці від шведів, але незабаром стала головною тюрмою імперії для найбільш небезпечних державних зло-

⁶⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 80.

чинців. Собор був «усипальницею» російських імператорів (тому й порівняння його дзвіниці з швайкою мало свідомо глузливий сенс). Ці рядки про «твердиню», побачену героєм «на тім боці» Неви після сцени в царському палаці, безперечно доводять, що місцем дії попереднього епізоду був Зимовий палац (а не Царськосільський, Петергофський чи якийсь інший, де цар звичайно жив улітку).

400 *Аж кінь летить, копитами*

401 *Скелю розбиває!*

Тут і в дальших рядках — сатиричний опис пам'ятника Петру I на Сенатській площі. Пам'ятник, споруджений за проектом французького скульптора Етьєна Фальконе (1716—1791), відкрито 1782 р. Комізм опису монумента побудований на зображенні добре відомого предмета (Мідний вершник), як нібито побаченого вперше, причому побаченого людиною з народу. Такий «очуднений» опис пам'ятника сприяє комічному зниженню образу Петра. Розповідь про пам'ятник супроводиться своєрідним саркастичним коментарем, який переводить увесь комізм в гостро сатиричний план («Мов світ увесь хоче загарбати», «Це той перший, що розпинав»).

Петро I в поемі Шевченка — це цар-деспот, «кат», «людоїд», «лукавий» і т. д.; він фактично нічим не відрізняється від свого безславного нащадка — Миколи I. Аналогічне ставлення до Петра знаходимо у вірші Міцкевича «Pomnik Piotra Wielkiego» («Пам'ятник Петру Великому») з поеми «Dziady» (цикл «Ustęp»). Міцкевич, як і згодом Шевченко, побачив у Мідному вершнику алегоричне втілення російського самодержавства. Таке тлумачення особи Петра, цього видатного прогресивного діяча нашої історії, є дещо однобічним (пор. з більш історично об'єктивним образом Петра в поемі Пушкіна «Медный всадник», де Петро водночас і «строитель чудотворный» і «грозный царь», який «Россию поднял на дыбы»). Проте образ Петра в сатиричній поемі, створеній для викриття царистських ілюзій в народі, і не міг бути іншим: позитивне висвітлення особи Петра I суперечило б антимонархічному спрямуванню твору. «Сон» — не історична поема, а актуальна політична сатира, завданням якої і підкорена вся образ-

на система твору. Шевченко відповідно до свого сатиричного задуму показав Петра як деспота-самодержця, що будував свою державу на крові й кістках підданих (і це відповідало історичній правді, хоч було тільки однією стороною правди про Петра). За часів Шевченка в Росії існував офіційний культ Петра I. Офіційна легенда про Петра — «ідеального государя» сприяла утвердженню монархічних настроїв і «вящій» славі дому Романових. Варто уваги, що Микола I вважав себе схожим на Петра і любив, щоб й інші говорили про цю «схожість». Звідси нерідкий у рептильній літературі тих років мотив зіставлення Петра I і Миколи I:

...Ты, Великий Царь,
Чрез сто лет в Себе воскресил Петра.
Тот же твердый дух — сильный волею.
Тот ум творческий, лик божественный,
Тот же острый взгляд, провицательный,
Грудь высокая — соколиная,
Мышцы крепкие — богатырские...⁶⁹

Отже, сатиричним образом Петра I Шевченко посередньо характеризував і Миколу.

413 *Першому вторая*

416 *Цей той первий, що розпинав*

417 *Нашу Україну,*

418 *А вторая доканала*

419 *Вдову сиротину.*

На пам'ятнику Петру є напис «Petro Primo Catharina Secunda» («Петру Першому Катерина Друга»). Ці й дальші рядки поеми роблять зрозумілим, чому Шевченко не обмежився в «комедії» викриттям Миколи I, а спрямував свої інквентиви також проти Петра I й Катерини II. Образи Петра і Катерини поет ввів у поему насамперед тому, що бачив у них головних винуватців національного й соціального гноблення українського народу. А оскільки Микола I продовжував щодо України колонізаторську політику своїх попередників, то ця, здавалось би, історична сатира набувала ак-

⁶⁹ Калнстратов, Русь святая. На новый год, «Маяк», 1842, № 1, стор. 2.

туального значення. Політика Петра I на Україні була спрямована на поступове знищення її державної автономності, ліквідацію місцевого самоврядування й посилення соціального гноблення. Петро I дарував численні маєтності на Україні своїм вельможам і вірним йому козацьким старшинам (тільки Меньшиков одержав у власність цілу Почепську волость). Страшним тягарем для народу було примусове використання козаків і селян на будівництві Петербурга, каналів і укріплень: «Петр I обрадовался измене Мазепы,— писав Герцен,— и принялся притеснять Малороссию вопреки всех договоров»⁷⁰. Якщо так оцінювала ставлення Петра I до України сучасна Шевченкові російська демократія, то й не дивно, що борець за волю українського народу підійшов до діяльності Петра саме з національних позицій. Своєю сатиричною поемою Шевченко прагнув збудити не тільки соціальну, а й національну самосвідомість українського народу, звідси й певна тенденційність його образу Петра.

Катерина II справді «доконала» залишки автономного ладу Лівобережної України, скасувавши гетьманство (1764), Запорізьку Січ (1775) і запровадивши загальноросійську адміністративну систему. Указом Катерини від 3 травня 1783 р. на Україні юридично оформлено кріпосне право. Герцен писав: «У Екатерины II их [фаворитів.— Ю. I.] было слишком много; чтобы никого не обидеть, она разделила Малороссию и отдала им в крепость вечно свободных людей»⁷¹.

431 *Из города из Глухова*

432 *Полки выступали*

433 *З заступами на лінію*

Шевченко тут використав початок народної історичної пісні «У Глухові у городі»:

У Глухові у городі у всі дзвони дзвонять,
Да вже наших козаченьків на лінію гонять⁷².

З наказу Петра I козацькі полки брали участь у

⁷⁰ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. XII, стор. 111.

⁷¹ Там же.

⁷² М. Максимович, Украинские народные песни, стор. 111.

будівництві укріплень вздовж південних і східних кордонів імперії (так звані лінії) — від Волги до Дніпра. Від виснажливої праці, хвороб і поганих харчів на будівництві «ліній», каналів і міст загинули тисячі козаків, а також солдатів і селян різних національностей. Глухов з 1709 р. (після зради Мазепи і зруйнування Батурина) — резиденція нового гетьмана Лівобережної України І. Скоропадського, а з 1722 р. — місцеперебування наказного гетьмана Полуботка і Малоросійської колегії.

434 *А мене послали*

435 *На столицю з козаками*

436 *Наказним гетьманом!*

Наказний гетьман — той, хто заступав гетьмана під час його відсутності (напр., у поході) або після смерті до обрання нового гетьмана. Весь цей монолог, звернений до Петра (рядки 413—464), промовляє наказний гетьман, чернігівський полковник Павло Леонтійович Полуботок⁷³. Призначений наказним гетьманом після смерті Скоропадського, Полуботок чинив певний опір централізаторській політиці Малоросійської колегії (яка з 1722 р. фактично урядувала на Україні) і підмовляв старшину й козацтво, щоб його обрали на гетьмана. Це зовсім не відповідало намірам Петра, який прагнув повністю скасувати гетьманство. Полуботка з головними старшинами викликано до Петербурга, а через деякий час ув'язнено в Петропавлівській фортеці, де він незабаром помер (1724). В поемі Шевченка образ Полуботка ідеалізований і не відповідає своєму реальному прототипові. Справжній Полуботок — типовий представник української старшини на рубежі XVII—XVIII ст. — був носієм усіх історичних пороків свого стану. Як писав Ол. Лазаревський, «Полуботок діяв не краще сучасного йому панства і дозволяв собі такі ж насилья, як и последние»⁷⁴. Належачи до

⁷³ Розгорнутий аналіз образу Полуботка в Шевченковій «комедії» див. в кн. П. Г. Приходька «Поема Т. Г. Шевченка «Сон».

⁷⁴ А. Лазаревский, Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским?, «Основа», 1861, серпень, стор. 9.

найбагатших поміщиків України, будши власником тисяч кріпаків (Петро подарував йому більше двох тисяч дворів), він відстоював передусім інтереси української козацької старшини. Так, за М. І. Костомаровим, «...Полуботок, вместе со старшиною, выдал универсал, предписывающий посполитым людям, живущим на помещичьих землях, оказывать законное послушание, под страхом наказания»⁷⁵.

Але цей ідеалізований образ Полуботка відповідав рівню тодішньої історичної науки і, що головне, — ідейному завданню поеми. В Полуботкові сучасники Шевченка бачили передусім жертву царської тиранії і патріота України. М. Маркевич ще в 20-х роках ХІХ ст. писав К. Рилєєву: «Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей малороссиян, во многих сердцах не уменьшилась прежняя сила чувства и преданности к отчизне. Вы еще найдете живым у нас дух Полуботка»⁷⁶. «Полуботок в лице грозного Петра защищает свою родину...», — читаємо в листуванні Є. Гребінки 30-х років⁷⁷. А за словами Герцена (1861), «Петр большой поступил с Полуботком <...> вопреки всякому понятию чести и нравственному стыду...»⁷⁸.

Основним історичним джерелом, яке вплинуло на ідеалізоване уявлення Шевченка й його сучасників про Полуботка, була «История русов», твір, як ми знаємо, добре відомий поетові ще з кінця 30-х років⁷⁹. В «Истории русов» історична постать Полуботка явно ідеалізована: він — носій громадянських чеснот, мужній патріот, який захищає український народ перед грізним царем і свідомо іде на загибель заради батьківщини. Автор «Истории русов» вклав в уста ув'язненого Полуботка викривальну промову, з якою той нібито звернувся до

⁷⁵ Н. И. Костомаров, Павел Полуботок, «Русская старина», 1876, № 3, стор. 508.

⁷⁶ «Русская старина», 1888, № 12, стор. 599.

⁷⁷ Письма Евгения Павловича Гребенки к Н. М. Новицкому, «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. XI, стор. 9.

⁷⁸ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. XV, стор. 174.

⁷⁹ Див. Л. Кошова, Шевченко та «История русовъ», Х., 1928.

царя. «Повергать народы в рабство и владеть рабами и невольниками, — читаемо там, — есть дело азиатского тирана, а не христианского монарха, который должен славиться и действительно быть верховным отцом народов. Я знаю, что нас ждут оковы и мрачные темницы, где уморят нас голодом и притеснением, по обычаю московскому; но пока еще жив, говорю тебе истину, о государь! что воздаси ты непременно отчет пред царем всех царей, всемогущим богом за погибель нашу и всего народа»⁸⁰. Як встановлено пізніше істориками, ця промова Полуботка — вигадана, але Шевченко і його сучасники вважали її історичним фактом. До того ж, вона сповнена того волелюбного пафосу, який був співзвучний суспільним настроям Шевченкової доби. Монолог Полуботка в поемі безперечно написаний під враженням цієї частини «Истории русов». Але Шевченко надав монологу Полуботка значно виразнішого антимонархічного спрямування, ніж у псевдо-Кониського. Як вірно зазначив П. Г. Приходько, «Полуботко в «Истории русов», хоч і скаржиться на Петра I, але визнає його владу законною, а в поемі він, по суті, заперечує законність царської влади, бо оцінює її тільки негативно, як антинародну. В цьому полягає головне значення образу Полуботка в поемі, хоч і найбільш виявляється його неісторичність»⁸¹. В сатиричній поемі Шевченка позитивний образ Полуботка виконує викривальну функцію щодо образу царя Петра. Проте образ Полуботка не тільки «обвинувачує», а й «стверджує» — стверджує ідею патріотичного служіння батьківщині.

441 *Що ти зробив з козаками?*

442 *Болота засипав*

443 *Благородними костями;*

444 *Поставив столицю*

445 *На їх трупах катованих!*

Відомості про участь козаків у будівництві Петербурга, каналів і «ліній» Шевченко теж взяв в основному з «Истории русов», де, зокрема, читаємо: «Они осушали непроходимые болота и рыли каналы для прохода вод-

⁸⁰ «История русов», стор. 230.

⁸¹ П. Г. Приходько, Поема Т. Г. Шевченка «Сон», стор. 135.

них судов в Санктпетербург, город <...>, который со-
зидан весь почти на сваях и насыпях и был могилою
многочисленного народа, погибшего от мокрот, тягости
и стужи»⁸². «История русов» не була єдиним джерелом
цих відомостей. Про тяжкі жертви, яких коштувала на-
родам Росії (до речі, не тільки українцям, як слідом за
псевдо-Кониським лише Шевченко, а й росіянам та
іншим національностям імперії) побудова столиці Пет-
ра, каналів і «ліній», поет знав і з народної пам'яті
(див. пісню «У Глухові у городі») і з літератури. Поді-
бні до наведених Шевченкових рядків знайдемо, на-
приклад, у вірші Міцкевича «Petersburg» (з циклу
«Ustęρ» III частини поеми «Dziady»):

W głąb ciekłych piasków i błotnych zatopów
Rozkazał wpuścić sto tysięcy pałów
I wdeptać ciała stu tysięcy chłopów⁸³.

(«В глиб зибучих пісків і трясовин наказав [Петро.—
Ю. І.] загнати сто тисяч палів і втоптати тіла ста тисяч
селян»).

449 Царю! царю!

450 І бог не розлучить

451 Нас з тобою.

Полуботок помер восени 1724 р., а на початку 1725 р.
помер і Петро І. В «Истории русов» розповідається,
ніби Петро І перед смертю Полуботка прийшов до нього
проститися, і той сказав йому: «Верю, несомненно, что
за невинное страдание мое и моих ближних будем су-
диться от общего и нелицемерного судии нашего, восхо-
дящего бога, и скоро пред него оба предстанем, и Петр
с Павлом тамо рассудятся». Государь действительно
скоро после того, и именно, генваря 28-го 1725 года,
скончался»⁸⁴.

493 Уже вбогі ворушились,

494 На труд поспішали

Можна навести кілька літературних паралелей до цієї
картини петербурзького ранку з творів, безперечно
відомих Шевченкові до написання поеми «Сон». Це —
опис ранку столиці в «Евгении Онегине» («А Петер-

⁸² «История русов», стор. 224.

⁸³ А. Mickiewicz, Dzieła, t. III, стор. 276—277.

⁸⁴ «История русов», стор. 231.

бург неугомонний уж барабаном пробужден...») і образ Петербурга в «Медном всаднике» Пушкіна, сцени петербурзької вулиці у згаданому вірші Міцкевича «Petersburg» і в петербурзьких повістях Гоголя («Невский проспект», «Шинель» та ін.). Відрізняє Шевченка від його попередників передусім гостро викривальна соціально-політична спрямованість його урбаністичних рядків. Пушкін, закоханий у красу і велич Північної Пальміри, взагалі не ставив собі сатиричного завдання (Шевченко тут, можливо, навіть несвідомо полемізував з пушкінським образом Петербурга—«военной столицы»). Міцкевич, створивши сатиричні жанрові зарисовки сановно-чиновного петербурзького натовпу, майже не показав зворотного боку життя царської столиці. З цього погляду Шевченко-«урбаніст» ближчий до Гоголя, який у своїх петербурзьких повістях перший звернувся до Петербурга «вбогих», «принижених і скривджених». Але поет-революціонер Шевченко пішов значно далі Гоголя, розкривши політичний сенс кричущих соціальних контрастів міста. Цей шевченківський Петербург «вбогих» і ідейно і художньо є попередником Петербурга віршів Некрасова—найбільшого «урбаніста» російської поезії ХІХ ст. Додамо, що «Сон» написаний майже в той саме час, коли Некрасов видав «Физиологию Петербурга» (1845) і «Петербургский сборник» (1846).

Водночас треба підкреслити, що Шевченко, створюючи образ Петербурга «вбогих», ішов не від літературних зразків, а від власних багаторічних спостережень над життям столиці. Ці рядки писав поет, який з юнацьких років, тобто майже все своє свідоме життя, був мешканцем Петербурга і знав його—від двірської поміщика й горища бідняка до графських покоїв. В цих рядках ми відчуваємо палке співчуття й любов Шевченка до трудящого російського народу. Як і в інших частинах твору (напр., у картині сибірської каторги), ми бачимо, що поет уболіває не тільки за долю пригнобленої царизмом України, а й за долю всього трудящого люду імперії. Не дивно, що цього ідейного спрямування поеми старанно «не помічають» її націоналістичні «інтерпретатори».

1860 р., знову живучи в Петербурзі, Шевченко повернувся до «петербурзької теми» у віршах «О люди! люди небораки» і «Якось-то йдучи уночі» (де, як і в коментованих рядках «комедії», опис баченого на вулицях столиці поєднується з політичними медитаціями).

540 *Неначе з берлоги*

541 *Медвідь виліз, ледве, ледве*

542 *Переносить ноги;*

543 *Та одутий, аж посинів*

Йдеться про Миколу I. Дуже часто це місце тлумачать так, ніби Шевченко зобразив тут Миколу у вигляді ведмедя, який згодом чудом обертається у кошеня. Тимчасом текст поеми не дає підстав для тлумачення образу Миколи в дусі Овідієвих метаморфоз. Шевченків текст свідчить: цар лише порівнюється з ведмедем, що вилазить з барлога. Слова «одутий, аж посинів» безперечно стосуються лише обличчя людини, а не зарослої шерстю морди звіра. Дальші вирази «мій медведик» (р. 563) і «медвежа натура» (р. 566) є іронічними визначеннями, похідними від порівняння царя з ведмедем, а в р. 567 — «Мов кошеня, такий чудний» — Микола знов тільки порівнюється з кошеням, а не обертається в нього.

Порівнюючи Миколу з ведмедем, Шевченко прагнув не стільки намалювати зовнішньо вірогідний портрет царя, скільки сатирично визначити його внутрішню суть. Ведмідь тут — втілення лютості, тупості і грубої фізичної сили. Своім порівнянням сатирик підкреслював ворожість царя всьому людському, його звірячість. Не випадково через багато років Шевченко повторив цей образ у щоденнику, пишучи про «тяжелую казарменную лапу неудобозабываемого дрессированного медведя» — Миколи (V, 165). Не випадково й те, що сатиричні образи Миколи — хижого звіра зустрічаються й у російській безцензурній літературі часів Шевченка. Герцен писав про «медвежью лапу правительства», М. Сазонов — про «медвежью шутку Николая, объявившего сумасшедшим Чаадаева»⁸⁵. Д. Ахшарумов — про «тяжкую лапу Николая» («Херсонь»), О. Полежаєв

⁸⁵ «Полярная звезда на 1856 год», стор. 250.

порівнював Миколу з «лютым волком» («Арестант») і т. д.

549 Він вилупив баньки з лоба —

550 І все затрусилось

Ми вже наводили слова Герцена про погляд Миколи «без всякого милосердя». Ось ще: «Я знаю этот взгляд и ни одного не знаю страшнее, безнадежнее этого серо-бесцветного, холодного, оловянного взгляда»⁸⁶. Характерно, що й спостережливий Бальзак, якому довелося бачити Миколу І влітку 1843 р. на параді в Петербурзі, відзначив «льодяний вираз обличчя» імператора, який «викликається ним навмисно»⁸⁷.

565 Де ж ділася

566 Медвежа натура?

567 Мов кошеня, такий чудний.

Фінальний епізод поеми — друга сцена в палаці (рр. 531—571) є своєрідною варіацією сцени мордобою. Викриваючи тут, як і в сцені мордобою, деспотичну природу самодержавства, Шевченко робить, проте, головний смисловий акцент на іншому — на розкритті примарності злої сили царизму. Цей фінальний епізод немовби підбиває підсумок всій сатири твору. Сатирик показує тут в особі Миколи царизм як безглузду силу суто негативного змісту, що виявляє й стверджує себе тільки в актах насильства і нищення. Цар кричить, і від його крику все йде під землю. Але ця сила — «сила» лише остільки, оскільки визначається такою тими, проти кого вона спрямована. Цар один, без «москаликів» і «челяді» — безсилий, «мов кошеня», і здатний викликати лише сміх. Це образне ствердження внутрішньої слабкості царизму — головний наслідок розвитку сатиричної теми твору. І читач, пройшовши разом з автором крізь усі кола пекла миколаївської імперії, не пригнічений уявним всесилям зла, а бачить перспективу його переборення.

Цей другий епізод у царських палатах є класичним зразком сатиричного гротеска. Саме специфічні можли-

⁸⁶ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. VIII, стор. 166.

⁸⁷ Див. «Литературное наследство», № 31—32, стор. 204.

вості гротеска дозволили поету сатирично типізувати в образах іносказально-фантастичного плану ознаки історичної приреченості, здавалось би, всемогутнього самодержавства. Фантастика даного епізоду, абсолютно неможливого в дійсності, не тільки не суперечить цій дійсності, але розкриває її глибинну суть, приховану від ока більшості сучасників поета.

«ЗАВОРОЖИ МЕНІ, ВОЛХВЕ»

Вірш присвячений геніальному російському актору Михайлу Семеновичу Щепкіну (1788—1863). Кріпак за походженням і демократ (хоч і не революціонер) за переконаннями, Щепкін став основоположником реалізму на російській сцені. Він був у дружніх взаєминах з найвидатнішими діячами російської культури свого часу — Пушкіним, Гоголем, Тургенєвим, Белінським, Герценом, а також з Шевченком, з долею якого у нього було багато спільного (він звільнився від кріпацтва вже зрілою людиною — 1822 р.).

Точних відомостей про час особистого знайомства Шевченка і Щепкіна нема. Познайдомитись вони могли або навесні 1843 р. під час гастролей Щепкіна в Києві¹, або в лютому 1844 р. у Москві, де Шевченко на короткий час зупинився, повертаючись до Петербурга з України. Шевченко зустрівся з Щепкіним ще восени 1844 р. в Петербурзі, 1845 р. в Москві, 1857 р. в Нижньому Новгороді і 1858 р. в Москві і Петербурзі. Про ширю дружбу двох колишніх кріпаків свідчать і красномовні записи в щоденнику поета і присвята Щепкіну двох поезій Шевченка («Заворожи мені, волхве» і «Неофіти»)². Щепкін був єдиним із старих друзів, який відвідав поета в Нижньому Новгороді, де той

¹ Див. Г. Паламарчук, Перша зустріч Шевченка з Щепкіним, «Вітчизна», 1959, № 3.

² Нема жодного документального підтвердження тому, що Шевченко присвятив Щепкіну також вірш «Чигрине, Чигрине» (про цю присвяту часом доводиться читати в шевченкознавчій літературі).

був затриманий поліцією після звільнення з заслання.

Вірш вперше опубліковано під назвою «Пустка» і без імені автора в газеті «Русский инвалид» 17 березня 1857 р. (Шевченко в цей час перебував на засланні). Як слушно припускає П. Попов, ініціатором цієї публікації міг бути Щепкін³. Під цією ж назвою і з присвятою «М. С. Щепкіну» вірш надруковано 1861 р. в «Основі» (кн. I). Назва «Пустка» — не Шевченкова (можливо, належить Щепкіну), про що свідчить запис у щоденнику поета 10.II 1858 р.: «В. Н. Погожев пишет из Владимира, что он на днях виделся в Москве с М. С. Щепкиным и что он ему читал наизусть какую-то мою «Пустку». Совершенно не помню этой вещи. А слышу о ней уже не в первый раз» (V, 149)⁴. В автографі вірша в альбомі «Три літа» нема ні цієї назви, ні присвяти (яка незаперечно доводить, хто був адресатом твору). Але той факт, що вірш надруковано в «Основі» ще за життя поета, який або сам подав його до друку, або принаймні був ознайомлений з публікацією, дозволяє твердити, що ця назва була Шевченком авторизована⁵.

Вірш-присвята Щепкіну викликаний гастролями артиста в Петербурзі восени 1844 р. Гастролі Щепкіна в Петербурзі були сприйняті передовою громадськістю столиці як велика суспільна подія. «Щепкин своим пре-

³ П. Попов, Ще одна прижиттєва публікація твору Т. Шевченка, «Жовтень», 1957, № 8. Про те, що Щепкін мав у цей час рукопис вірша і читав його знайомим, див. запис у щоденнику М. Соколова від 10.VII 1856 р., «Библиотека для чтения», 1864, № 8, стор. 3.

⁴ Див. також лист Шевченка до Я. Г. Кухаренка від 22 квітня 1857 р.

⁵ У згаданих публікаціях вірша нема чотирьох останніх рядків, які є в автографі «Трьох літ». Публікацію в «Основі» не можна вважати останньою волею автора, хоч вона напевне була авторизована поетом, тому, що він не мав у той час автографа «Трьох літ» (сконфіскованого 1847 р.) і, очевидно, забув його закінчення. Звертаємо увагу, що цей автограф записано 13 грудня 1844 р., тобто вже після від'їзду Щепкіна, гастролі якого закінчилися 31 жовтня. Отже, припускаємо, що вірш без чотирьох останніх рядків написано ще до від'їзду Щепкіна і що автограф цієї першої редакції був подарований Щепкіну в Петербурзі.

быванием в Петербурге,— писав Бєлінський,— сделал решительный переворот на русской сцене»⁶. «Вообще, появление Щепкина на сцене Александринского театра,— писав він в іншій рецензії,— событие весьма важное и в области искусства и в сфере общественного понятия об искусстве: благодаря приезду его в Петербург, здесь многие о многом будут думать иначе, нежели как думали прежде...»⁷. В Петербурзі Щепкін грав, зокрема, в п'єсах Гоголя («Ревизор», «Женитьба», «Игроки», «Тяжба») та Котляревського. Шевченка як українського письменника не могло не зворушити чудове виконання російським актором ролей Чупруна («Москаль-чарівник») і виборного Макогоненка («Наталка Полтавка»). Про величезний успіх Щепкіна в українських виставах писав у своїх рецензіях Бєлінський: «...Когда, наконец, в последний раз поднялся занавес и начались сцены из «Наталки Полтавки», восторг публики доходил до высочайшей степени...»⁸.

Під час цих гастролей Шевченко, мабуть, не раз зустрічався з Щепкіним. Як відзначає Г. Паламарчук, «весь тон і настрої твору говорить, що він написаний не під враженням короткочасної зустрічі, а є наслідком тривалих дружніх розмов»⁹.

Заворожи мені, волхве... Б. Грінченко тлумачить ці слова як «почни ворожити», а не «зачаруй» (див. «Словарь української мови», т. II, К., 1908, стор. 22), і, як нам здається, це тлумачення відповідає думці автора.

Якби слово «заворожи» було вжито Шевченком у розумінні «зачаруй», то далі було б «мене», а не «мені», як в автографі і всіх відомих прижиттєвих публікаціях і списках¹⁰. Прикінцеві рядки вірша («скажи, що роби-

⁶ В. Г. Бєлінський, Полн. собр. соч., т. 8, Изд-во АН СССР, М., 1955, стор. 415.

⁷ Там же, стор. 374.

⁸ Там же, стор. 414.

⁹ «Вітчизна», 1959, № 3, стор. 170.

¹⁰ В російському перекладі С. Олендера: «Зачаруй меня, волшебник» (Т. Шевченко, Собрание сочинений, т. I, М., 1955, стор. 335).

ти...» і т. д.) підтверджують тлумачення першого рядка як «почни ворожити», «розкрий мені невідоме».

Друже сивоусий.— За всіма відомими портретами Щепкіна, він як професійний актор не носив вусів. Епітет «сивоусий» вжито тут у переносному значенні — старший за віком, навчений життєвим досвідом: 1844 р. Щепкіну було 56 років, Шевченкові — 30.

3 *Ти вже серце запечатав,*

4 *А я ще боюся.*

Ці і дальші рядки (весь вірш побудований як своєрідна розгорнута метафора) слід розуміти так: Щепкін уже загартував своє серце у боротьбі з життям, пізнав світ, а серце поета ще надто вразливе, йому ще хочеться довіряти людям і жаль розпрощатися з юнацькими ілюзіями про любов до людей взагалі. Але, власне, цей вірш і є прощанням з ілюзіями абстрактного гуманізму. Посередньо в ньому відбилоса невдоволення Шевченка кріпосницько-самодержавною дійсністю і тим дворянсько-поміщицьким середовищем, в якому йому доводилося обертатись у Петербурзі і на Україні. Вірш дуже характерний для періоду «трьох літ» — періоду ідейного змужніння Шевченка. В ідейно-тематичному плані «Заворожи мені, волхве» передує поезії «Три літа» (1845), де тема соціального прозрівання поета («І я прозрівати став потроху... Доглядаюсь,— бодай не казати. Кругом мене, де не гляну, не люди, а змії...») переростає в тему сатиричного викриття царизму.

Можна припустити, що цей вірш-присвята є фіксацією не тільки скорботних роздумів поета про трагічні суперечності доби, а й безпосередніх розмов його з Щепкіним на цю ж тему.

ГОГОЛЮ

Вірш написаний у Петербурзі 30 грудня 1844 р. Причини, які спонукали Шевченка написати саме в цей день вірш-присвяту Гоголю, досі не відомі. Невідомо також, чи переслав Шевченко свій твір адресату (в усякому разі в паперах Гоголя він не знайдений). Сам

Гоголь жив у цей час за кордоном — у Римі. Шевченко не листувався з Гоголем і взагалі не був з ним знайомий (див. лист Шевченка до В. М. Рєпніної від 1.I 1850 р.). Отже, цей вірш не є наслідком особистих взаємин між двома письменниками. Не є він також і відгуком на вихід якогось нового твору Гоголя: останній його твір— «Мертвые души» вийшов друком 1842 р. і, напевно, тоді ж був прочитаний Шевченком. Нема підстав тлумачити вірш і як відповідь Шевченка на неприхильну до Гоголя критику: він позбавлений будь-якого літературно-полемічного змісту (дуже помітного, наприклад, у вступі до «Гайдамаків» і в поезії «Холодний Яр»). Мало ймовірним здається нам і припущення І. Я. Айзенштока, що «обращение Шевченко в этом стихотворении к творчеству Гоголя следует связывать с петербургскими гастролями Щепкина осенью 1844 г.»¹. Щепкін справді грав восени 1844 р. на сцені Александрінського театру в кількох п'єсах Гоголя («Ревизор», «Женитьба», «Ігроки», «Тяжба») ², але між сатиричним побутописом цих п'єс і революційною, національно-патріотичною темою вірша надто мало спільного, щоб знаходити в гастролях Щепкіна якийсь поштовх до написання Шевченком вірша-присвяти «Гоголю». До того ж, вірш написано через два місяці після останнього петербурзького спектаклю за участю Щепкіна («...в последний день октября <...> публика прощалась с знаменитым московским артистом Щепкиным...»³).

Найвірогідніше, що поштовхом до написання цього твору 30 грудня 1844 р. були обставини, пов'язані не стільки з Гоголем безпосередньо, скільки з внутрішнім духовним життям самого Шевченка.

Зважмо на таке: вірш, зміст якого, власне, являє собою гіркі роздуми поета про суспільну пасивність своїх земляків, написаний в передостанній день 1844 р. Закінчився рік, рік напруженого творчого й ідейного

¹ Див. Тарас Шевченко, Собрание сочинений в пяти томах, т. I, ГИХЛ, М., 1955, стор. 500.

² Див. В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. VIII, стор. 373.

³ Там же, стор. 413.

життя поета, і ось у переддень нового року він наче підсумовує свої життєві спостереження. Своєрідним відбиттям одних «підсумкових» настроїв, нам здається, і є думки поета про те, що «всі оглухли, похилились» і нема до кого звернутися з «великим словом». До речі, мотивом розчарування в сучасниках вірш «Гоголю» дещо нагадує інший «підсумковий» твір Шевченка — «Три літа», написаний роком пізніше — теж у переддень нового року, 22 грудня 1845 р. (пор. з початком «Гоголю» хоч би рядки «І не знаю... перед ким мої думи буду сповідати?»).

5 Кому ж її покажу я,

6 І хто тую мову

7 Привітає, угадає

8 Великеє слово?

9 Всі оглухли — похилились

10 В кайданах... байдуже...

В цих і дальших рядках твору Шевченко говорить про свою духовну самотність і, одверто кажучи, дещо тут перебільшує. Адже в ці роки його муза вже мала своїх прихильників і шанувальників. І в листах Шевченка кінця 1844 р. бринить зовсім інша — оптимістична нота («Отамане, якби ти знав, що тут робиться,— писав він у грудні того ж року Я. Кухаренку.— Тут робиться таке, що цур йому і казати. Козацтво ожило!!!»⁴— VI, 35). А втім, у рядках вірша відбилосся щось більше, ніж хвилинні настрої поета,— його глибоке розчарування в «земляках» з дворянсько-поміщицьких кіл. Йдеться не тільки про діячів типу Мартоса, а й про тих, хто зробив певний внесок в українську культуру, але не міг уже ідейно задовольнити поета-революціонера (це — і Гребінка, помірковані погляди якого не були секретом для Шевченка, і Куліш, наляканий революційним максималізмом автора «Сну», і П. Гулак-Артемівський, що «в пани постригся», і той же Я. Кухаренко, чий козацький патріотизм не міг приховати від поета його

⁴ Захоплений тон цього листа викликаний тим, що в цей час студенти Медично-хірургічної академії готували вистави українських п'єс, зокрема «Назара Стодоли». Див. ще лист до Я. Кухаренка від 26.XI 1844 р.

ідейної обмеженості). Зважмо й на те, що наприкінці 1844 р. ще не існувало Кирило-Мефодіївського товариства, серед лівих членів якого Шевченко згодом знайшов своїх однодумців.

Поет не обмежується констатацією негативної істини: «всі оглухли». Він прагне знайти спільників, ідейних друзів. І саме тому звертається думкою до Гоголя. Ось хто не «оглух» і не «похилився»! Ось кому можна сповідати свої заповітні «думи».

Літературна спадщина Шевченка (його листи, повісті, щоденник) дає ясне уявлення про ту любов і повагу, з якою український поет ставився до «бессмертного Гоголя» (слова Шевченка). Творчість Гоголя мала неабиякий вплив на Шевченка — на формування його критичного реалізму та художні засоби⁵. Гоголь був для нього більше, ніж геніальним художником слова, — борцем за правду, людиною, яка подала голос за «пурганного бессловесного смерда» (V, 86). В авторі «Мертвых душ» і «Ревизора» Шевченко, як і Белінський і Герцен, бачив гострого критика неадекватного кріпосницького самодержавства Миколи I. Але у вірші-присвяті він звертається до Гоголя не тільки як ворог кріпосництва до автора антикріпосницьких «Мертвых душ», а й як український поет до свого земляка — патріота України⁶. Адже Гоголь був автором найвидатнішого твору про історичне минуле України і багатьох інших творів з українського життя, письменником, який більше, ніж хто інший з сучасників Шевченка, прославив ім'я України серед народів світу. Найголовнішим для Шевченка було те, що в минулому України Гоголь розкрив основне — боротьбу її народу за волю. Не випадково волелюбна козацька романтика раннього Шевченка перегукується з романтикою українських повістей Гоголя. Ось чому Шевченко присвятив Гоголю вірш,

⁵ Зважаючи на велику літературу з питання «Шевченко і Гоголь», згадуємо тут тільки про найістотніше. Див. відповідний розділ в монографії Н. Є. Крутікової «Гоголь та українська література», Держлітвидав, К., 1957.

⁶ На засланні Шевченко збирався написати Гоголю листа «по праву малоросійського виршеплета» (лист до В. М. Репніної від 1.I 1850 р.—VI, 56).

однією з провідних ідей якого було осудження тих, хто примирився з покріпаченням України царизмом.

9 *Всі оглухли — похилились*

10 *В кайданах... байдуже...*

Своєрідну варіацію наведених рядків див. у написаному роком пізніше посланні «І мертвим, і живим...» (в якому поет значно поглибив тему викриття антинародності і антипатріотизму українського панства):

Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.

Ця паралель ще раз підтверджує, що сатиричним адресатом вірша «Гоголю» було українське панство (зокрема українська дворянська інтелігенція).

Картаючи тут, як і в багатьох інших творах, панівні верстви українського суспільства за байдужість до народу і плазування перед царизмом, Шевченко водночас не знімав відповідальності за долю батьківщини і з народних мас. Справу визволення народу він вважав передусім справою самих трудящих. Тому, починаючи ще з «Гайдамаків», тема осудження соціальної пасивності мас стає однією з генеральних в його політичній поезії. Порівняймо, наприклад, з наведеними рядками «Гоголю» рядки «Гайдамаків»:

А онуки? Їм байдуже,
Панам жито сіють,

де докір у байдужості має іншу соціальну адресу — покріпачене українське селянство.

11 *Ти смієшся, а я плачу,*

12 *Великий мій друже.*

Звичайно ці рядки пов'язують з відомим визначенням Гоголем своєї творчості в 7-му розділі «Мертвих душ»: «И долго еще определено мне чудной властью идти об руку с моими странными героями, озирать всю громадно-несущуюся жизнь, озирать ее сквозь видный миру смех и незримые, неведомые ему слезы». Проте якщо тлумачити рр. 11—12 як характеристику творчості Гоголя, то слова «а я плачу» можна зрозуміти тільки так: поет плаче, читаючи твори Гоголя, сміх якого — це сміх крізь сльози. Більш імовірно, що словами «а я

плачу» Шевченко характеризує власну творчість. Це підтверджується всім контекстом вірша. Вже з перших рядків твору поет говорить про свою «думу», свою «мову», своє «слово». І дальші рядки: «А що вродить з того плачу? Богилова, брате...» — це роздум поета, грубо кажучи, про суспільну дійовість власної поезії: чи не марно він сповідається «оглухлим» людям своїм «великим словом»?

Отже, словами «Ти смієшся, а я плачу» Шевченко лише відзначив той незаперечний факт, що в творчості Гоголя переважає сміх (хай цей сміх — крізь сльози; до речі, далеко не завжди «крізь сльози»!), а в його власній поезії — сум і горе. Це констатація не різного ставлення до дійсності, не різних ідейних позицій (в цьому вірші поет навіть дещо перебільшує протестантство Гоголя, ототожнюючи його погляди із своїми), а різної творчої і психічної вдачі і водночас єдності в головному — в меті творчості: подолати соціальне зло.

Мотив «плачу» — наскрізний в поезії Шевченка. «Плачем», «горем», «сльозами» він називає саме ті свої твори, в яких викриває дійсність. Слово «плач» у поетичному словнику Шевченка — це своєрідний синонім викриття сучасного йому ладу. Шевченко більше, ніж будь-хто інший, мав підстави назвати слідом за Некрасовим свою музу «музою мести и печали». Сумне і трагічне забарвлення багатьох поезій Шевченка (як і Некрасова) не є виявом якогось філософського песимізму. Воно породжене суспільною атмосферою доби, коли гніт царизму був надто нестерпним, а революційні сили ще надто слабкими, щоб подолати існуючий лад.

Для Шевченка Гоголь — передусім сатирик, тобто письменник, основним художнім знаряддям якого є сміх. Щоправда, і сам поет на цей час вже був автором одного сатиричного твору — «комедії» «Сон». Проте і в цьому творі (як і взагалі в сатирі Шевченка) гіркий, скорботний сміх поета обертається «плачем», а трагічне переважає над смішним. Якщо в сатирі Гоголя трагічне в дійсності розкривається через смішне, воно, так би мовити, в підтексті («не зримиє сльезы»), то у Шевченка навіть у сатирі «сльози» — завжди «зрими», трагічне — предмет безпосереднього зображення:

воно назване на ім'я і затавроване як соціальне зло.

Як бачимо, нема підстав тлумачити рядок «Ти смієшся, а я плачу» як перефразування чи переосмислення слів Гоголя про «сміх крізь сльози» (між ними можна припустити лише посередній асоціативний зв'язок).

Більш схожими, принаймні формально, на гоголівську формулу «сміху крізь сльози» здаються останні рядки вірша:

27 *А ми будем*

28 *Сміяться та плакать.*

Але якщо врахувати, що ці прикінцеві рядки і за змістом і за формою безпосередньо розвивають думку автора, висловлену в рр. 11—12, то стане зрозумілим, що слово «сміяться» поет адресує насамперед (хоч і не виключно) Гоголю (пор. «Ти смієшся!»), а слово «плакать» — насамперед собі («а я плачу!»). Причому автор акцентує тут уже не на творчій відмінності, а на ідейній спільності з Гоголем. Цю спільність він наголошує багатозначним «ми» і не менш красномовним «та»: адже для Шевченка його «плач» і Гоголів сміх — це лише різні (але рівноправні!) засоби заперечення самодержавно-кріпосницької дійсності. Проте ці рядки мають ще й інший змістовий відтінок: поняття «плачу» й «сміху» тут наче синтезуються автором в єдине естетичне ціле. Саме в ці роки формується естетична система Шевченка-сатирика. Хоч поет, очевидно, і не надавав цим рядкам літературно-програмного значення, вони фактично відповідали провідній тенденції його громадянської поезії періоду «трьох літ» — тенденції до поєднання викриття з осміянням. В цьому розумінні можна погодитися з думкою Н. Є. Крутікової: «...коли поет вимовляє «Ми будем сміяться та плакать», він має на увазі не лише гоголівську, а й свою творчість, яка для нього віднині немислима без гіркого сміху крізь сльози»⁷.

17 *Не заріже батько сина,*

18 *Своєї дитини*

19 *За честь, славу, за братерство,*

20 *За волю України.*

⁷ Н. Є. Крутікова, Гоголь та українська література, Держлітвидав, К., 1957, стор. 210.

Цілком очевидний зв'язок цих рядків з одним із епізодів поеми «Гайдамаки» — сценою вбивства Гонтою своїх синів (див. коментар до розділу «Гонта в Умані»). Переконалий в історичній вірогідності цієї події (яку не підтверджує жодне історичне джерело), Шевченко вбачав у ній величний приклад патріотичної самопожертви і відданості народові. Порівняймо цитований уривок із схожими рядками поезії «Холодний Яр»:

За святую правду-волю
Розбойник не стане...
...не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.

Тут, спростовуючи твердження реакційного історика А. Скальковського, нібито гайдамаки — «розбойники, воры», Шевченко знову згадує про жертвний подвиг Гонти саме як про історичний факт.

Вірш присвячений Гоголю. Тому природно, що наведений уривок викликає у читача ще додаткові літературні асоціації — про вбивство Тарасом Бульбою сина-зрадника. Можливо, що образ Тараса виникав і в уяві Шевченка, коли він писав ці рядки. Проте, підкреслюємо, йдеться лише про додаткові, так би мовити, вторинні асоціації, які збагачують і поглиблюють смислову і емоційну місткість Шевченкового образу, але не спростовують того, що в його основі — історичний персонаж Гонта, а не літературний — Бульба (як іноді доводиться читати). В цьому нас переконує насамперед те, що для Шевченка принципове значення мала «аргументація» саме історичними фактами, а не вигаданими. Поет, безперечно, добре знав, що Тарас Бульба — образ не історичний. В цитованих уривках з віршів «Гоголю» і «Холодний Яр» поет згадує про ту ж саму особу (пор. «Не заріже батько сина» — «Гоголю», «не заріже лукавого сина» — «Холодний Яр»). А те, що в останній поезії йдеться саме про Гонту (ім'я якого названо в тексті), не потребує доведення. Додамо ще таку деталь: Бульба застрелив, а не зарізав сина.

«За честь, славу, за братерство». — Цікаво, що вирази типу «честь, слава» часто зустрічаються ще в старо-

давній літературі (наприклад, в «Слові о полку Ігоревім»: «ишучи себе чти, а князю славѣ»). Вираз «слава України» у Шевченка — вперше в поезії «До Основ'яненка» (1839). Честь і слава батьківщини невіддільні для поета від визвольної боротьби народу України. Слова «за братерство» в поезії, присвяченій Гоголю, викликають в пам'яті знамениту промову Тараса Бульби про «товарищество» (гл. IX; Гоголь вживає тут також слово «братство»). Зрозуміло, у Шевченка вираз «братерство» має дещо ширший соціальний зміст, ніж у повісті Гоголя.

21 вихохає

22 *Та й продасть в різницю*

23 *Москалеві.*

Тут, як і в інших поезіях, словом «москаль» Шевченко називає не російський народ, це — в даному випадку — синонім царизму. Ці й дальші рядки сатирично спрямовані проти тих українських панів, які виховували із своїх дітей вірних слуг «престола-отечества». Численне українське дворянство було одним із головних поставальників «кадрів» для урядової і військової машини самодержавства. За часів Шевченка навіть в Петербурзі серед урядовців всіх рангів (від дрібного чиновництва до царедворців) було чимало «земляків» поета (факт, що знайшов своє сатиричне відображення в поемі «Сон»).

24 *Лепта удовиці*

25 *Престолові-отечеству*

Шевченко іронічно переосмислює крилатий вираз «лепта удовиці», що виник із біблійного оповідання про бідну вдову, яка пожертвувала храму все, що мала, — дві лепти (Марк, XII, 21—44; Лука, XXI, 1—4). Лепта — дрібна монета в античній Греції. Цей вираз вживають у значенні номінально дрібної, але великої за своїм внутрішнім змістом жертви.

Вираз «престолові-отечеству» — зразок частого в поезії Шевченка сатиричного використання «ліврейної мови» самодержавства. Словосполучення «престол и отечество» постійно вживалося в офіційних документах тих часів (напр., «высочайший рескрипт» на ім'я ген.-ад.

Потапова відзначає його «постоянно отличное усердие, непоколебимую верность и преданность престолу и отечеству»⁸).

В цих рядках сарказм Шевченка досягає надзвичайної гостроти, а революційне спрямування вірша стає цілком одвертим.

Хоч творчість Гоголя відіграла в історії Росії революціонізуючу роль, сам він, як відомо, не був революціонером і навіть дотримувався консервативних поглядів. Виникає питання: чому ж Шевченко адресував Гоголю одверто революційний вірш, звернувся до нього як до свідомого ворога «престола-отечества»? Чи тому, що йому не були відомі політичні переконання російського письменника? Чи він сподівався якось «заохотити» цим віршем Гоголя стати таким, яким хотів його бачити,— свідомим борцем з самодержавством «за честь, славу, за братерство, за волю України» (якщо він взагалі мав намір переслати Гоголю цей вірш)? Чи присвята Гоголю була для Шевченка тільки ліричним поштовхом або риторичним прийомом?

Найвірогідніше, що свій «образ Гоголя» поет створив тут саме таким, яким він уявляв собі автора «Мертвых душ» і «Тараса Бульбы», читаючи його твори. Адже не тільки Шевченко, а вся мисляча Росія побачила в «Мертвых душах» обвинувальний акт проти поміщицької монархії Романових. Іншими словами, Шевченко суб'єктивно «революціонував» тут Гоголя тому, що сам Гоголь об'єктивно революціонував своїми творами російське суспільство. Це головне. А до цього треба додати пристрасне бажання поета знайти в улюбленому письменникові ідейного спільника й однодумця.

ЕРЕТИК (ІВАН ГУС)

Текст поеми складається, власне, з двох творів — поеми, датованої автором «10 октября 1845. с. Марьинское», і вірша-послання (присвяти) «Шафарикові», да-

⁸ «Северная пчела», 1844, № 5.

тованого «22 ноября 1845 в Переяславі». Поема разом з присвятою Шафарикові записана Шевченком в окремий зошит (№ 9), цілком подібний до тих, з яких зшитий альбом «Три літа». Як відзначалося вище (див. коментар до «Розритої могили»), є серйозні підстави вважати, що цей зошит був раніше складовою частиною альбома «Три літа». Та як би то не було, поема «Єретик» і хронологічно, і своїм ідейним спрямуванням належить до того ж періоду духовного життя Шевченка, що й твори, записані в цей альбом.

В змісті «Єретика» не було нічого формально нецензурного (дуже характерні для політичних віршів Шевченка одверті випадки проти царизму тут відсутні), і, очевидно, тільки арешт перешкодив поетові надрукувати твір ще в 40-х роках (імовірно, що «Єретик» мав увійти в новий «Кобзар», до якого Шевченко написав передмову 1847 р.). Тому ніяк не можна погодитися з думкою Ф. Я. Прийма: «Расшифровать скрытые намеки поэмы не представляло большого труда, и вследствие этого поэма впервые могла появиться в печати в полном виде только в 1906 году»¹. До 1906 р. поема не була повністю надрукована тільки тому, що повний її текст був невідомий. Автограф «Єретика» був конфіскований у Шевченка 1847 р. і разом з альбомом «Три літа» шістдесят років пролежав у Департаменті поліції. Повернувшись із заслання, Шевченко, сподіваючись надрукувати поему, намагається розшукати її список або інший автограф. Надрукувати «Єретик» радить йому навіть обережний Куліш. Та знайдений був тільки неповний список поеми (перші 228 рядків). Повного списку не було розшукано й після смерті поета. Вперше надруковано присвяту Шафарикові і частину поеми 1861 р. в «Основі» (кн. 1 і кн. 8). Невідомі рядки «Єретика» (229—376) вперше опубліковано 1906 р. в журналі «Былое» (кн. 6), а повний текст поеми в «Кобзарі» 1907 р.

В деяких старих виданнях «Кобзаря» поема має назву «Іван Гус». Цієї назви нема в повному автографі

¹ Ф. Я. Прийма, Шевченко и русские славянофилы, «Русская литература», 1958, № 3, стор. 161.

(№ 9), за яким твір друкується. Але такий заголовок мають першодрук уривка поеми, опублікований в «Основі» ще за життя Шевченка («Іван Гус» або «Єретик»), та окремі прижиттєві списки твору. Сам Шевченко в листах до П. Куліша (1857 і 1858 рр.) називав поему «Іван Гус» і «Ян Гус». Отже, «Іван Гус» можна вважати другою авторською назвою твору.

Поема «Єретик» — перший твір Шевченка, в якому зін тематично вийшов за межі українського й російського життя. Чому ж автор «Єретика» звернувся до подій чеської історії XV ст. саме в період свого становлення як революційного поета сучасності? Тема поеми привабила Шевченка і своїм конкретно-історичним змістом, і можливостями глибоких аналогій з сучасним життям.

Ян (Іван) Гус (1369—1415) — національний герой чеського народу, релігійний чеський письменник і проповідник, професор і ректор Празького університету, був, за виразом Маркса, захисником національних і народних прав чехів². Як релігійний діяч Гус перебував під певним впливом вчення англійця Вікклефа, разом з яким він належить до найвидатніших попередників реформації. Але об'єктивно діяльність Гуса була виявом антифеодальної і національно-визвольної боротьби чеського народу. У своїх проповідях і творах Гус, не пориваючи остаточно з католицизмом, викривав Ватікан, моральний розклад духівництва, вимагав позбавити церкву земельних маєтностей (в Чехії церква володіла третьою частиною земель країни, тобто була найбільшим феодалом) та заборонити торгівлю індульгенціями. Виступи Гуса занепокоїли Ватікан і католицьких ієрархів всієї Європи. 1414 р. його було запрошено на вселенський католицький собор у Констанці і там підступно заарештовано. Собор засудив Гуса як єретика до спалення, і 6 липня 1415 р. його страчено. Смерть Гуса, який був надзвичайно популярний в Чехії, викликала серед чехів заворушення, що переросли у революційну війну чеського селянства, міської бідноти й бюргерства проти німецьких феодалів і Ватікану (так зв. гуситські війни). Гуситські війни Маркс назвав національно-чеською се-

² Див. «Архив Маркса и Энгельса», т. 6, 1939, стор. 214.

лянською війною релігійного характеру проти німецького дворянства й верховної влади німецького імператора³.

Шевченко в поемі розкриває антифеодальне і національно-визвольне спрямування виступу Гуса. Уже тому в умовах феодально-кріпосницької Росії «Єретик» був актуальним твором. Гус у поемі Шевченка не стільки релігійний реформатор, скільки народний захисник, своєрідний революціонер-протестант. Поет створив образ непохитного борця «за євангеліє правди, за темнії люде», образ великого революційно-виховного значення. Шевченко зробив усе, щоб події чеської історії XV ст. прозвучали в миколаївській Росії 40-х років як животрепетна сучасність. Адже та «неправда і неволя», яку таврував у поемі Гус, панувала і в часи Шевченка, і заклик героя твору статі «за темнії люде» сприймався як звернення автора до своїх сучасників. Сама трагічна доля «єретика» Гуса нагадувала долю тогочасних «єретиків»-революціонерів.

Тема поемі дозволила Шевченкові висловити своє ставлення до одного з найгостріших питань політичного буття Європи його часів — слов'янського питання (див. коментар до «Шафарикові»). Відзначимо тут, що розв'язання слов'янського питання не могло не цікавити Шевченка і як українського патріота. Галичина, Закарпаття і Буковина належали до володінь тієї ж Габсбургської імперії, під гнітом якої страждали й нащадки Гуса. Політику національного гноблення українського народу здійснював і царизм. Посередньо Шевченко в поемі, що таврувала національний гніт і закликала до братньої єдності слов'янських народів, висловлював протест і проти політики царизму на Україні. Актуальною для України була й тема викриття папства. Шевченко добре розумів зловісну роль Ватикану в історії людства, в історії України зокрема. Ще в «Гайдамаках» поет обвинувачує «ксьондзів, єзуїтів» у сіянні ворожості між польським і українським народами. Католицьке попівство підтримувало прагнення польських поміщиків реставрувати свою політичну владу над Ук-

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., второе изд., т. 6, стор. 175—176.

раїною. Тема викриття Ватікану набувала особливо актуального значення в роки написання поеми. В 30—40-х роках ХІХ ст. політика Ватікану набирає одверто реакційного спрямування. Тогочасний папа Григорій ХVІ протегував єзуїтам, складав енцикліки проти науки, свободи совісті і друку. Папа діяльно перешкоджав національному об'єднанню Італії. В 1843—1845 рр. він за допомогою австрійської інтервенції придушив революційний рух у Палській області.

Говорячи про політичний підтекст поеми, про її перегук з дійсністю Шевченкової доби, треба водночас підкреслити її історичність. «Єретик» — не історичний маскарад і не політична алегорія. Історичність поеми безперечна при всіх окремих (дуже нечисленних) відступах автора від історичних фактів. Вірність не тільки духу, а й фактам історії мала для задуму поеми принципове значення, оскільки Шевченко бачив у гуситському русі повчальний історичний урок для слов'янських народів.

Питання, звідки Шевченко взяв історичні відомості про Гуса і його добу, можна вважати розв'язаним⁴. Найвірогідніше, що особою Гуса зацікавив Шевченка відомий славист, професор московського університету Йосип Бодянський. У 1837—1842 рр. Бодянський перебував у відрядженні в слов'янських країнах, причому найдовше жив у Празі. Повернувшись у Москву, Бодянський листувався з чеськими вченими, замовляв у Празі літературу про гуситів, а 1844 р. прочитав в університеті цикл лекцій про Гуса. Саме тоді — в середині лютого 1844 р. — Шевченко й познайомився з Бодянським (по дорозі з України в Петербург поет зупинився в Москві)⁵. Зустрічався він з Бодянським у Москві і в кінці березня 1845 р., коли їхав з Петербурга на Ук-

⁴ Див. Іван Брик, Шевченкова поема «Іван Гус», «Записки наукового товариства ім. Шевченка», т. 119—120 і 126—127.

⁵ Версію про знайомство Шевченка з Бодянським у Москві весною 1843 р. спростовує лист А. Козачковського до Бодянського від 18 квітня того ж року, в якому він пише, що Шевченко дуже хотів би познайомитися з Бодянським («Україна», 1930, № 3-4, стор. 132). Деякі дослідники вважають, що 1843 р. Шевченко їхав на Україну через Білорусію, а не Москву.

раїну. Знаючи посилений інтерес Шевченка до слов'янського питання, можна з певністю твердити, що під час його зустрічей з Бодянським останній розповідав йому про свої студії в Празі, про видатного чеського вченого Шафарика, учнем якого він себе вважав, про події чеської історії, найвидатнішою з яких був виступ Гуса й гуситів. А. Чужбинський свідчив: «Шевченко рассказывал мне, что прочел все источники о гуситах и эпохе им предшествовавшей, какие только можно было достать, а чтобы не наделать промахов против народности,— не оставлял в покое ни одного чеха, встречавшегося в Киеве и других местах, у которых спрашивал топографические и этнографические подробности»⁶. Ів. Брик у згаданій розвідці довів, що свідчення Чужбинського неточне, що Шевченко 1845 р. практично міг скористатися і справді скористався тільки однією працею про Гуса — брошурою учня Бодянського — С. М. Палаузова «Юанн Гус и его последователи»⁷. Цензурний дозвіл на це видання дано 27.VIII 1845 р. Оскільки «Єретик» датований 10.X, дослідники припускають, що Шевченко міг через Бодянського ознайомитися з брошурою Палаузова в рукопису і що той надіслав її поетові негайно після виходу з друку. Загальний виклад подій і окремі подробиці в брошурі Палаузова і в Шевченковій поемі мають чимало подібного (див. нижче).

В шевченкознавчій літературі не зафіксовано ще одне гіпотетичне джерело, яким якщо не скористався, то міг скористатися поет. Це — стаття «Гуситы, Гус» в «Энциклопедическом лексиконе» видання Плюшара (т. 15, СПб., 1838, стор. 254—257). Стаття, очевидно, являє собою компіляцію з німецьких джерел (Гус іменується Іоган, Чехія, чехи — Богемія, богемці). Цікаво, що Палаузов пише: «Костниц», «Костницкий собор» і тільки один раз — «Констанц», а в «Энциклопедическом

⁶ А. Чужбинский, Воспоминания о Т. Г. Шевченке, СПб., 1861, стор. 13.

⁷ Ів. Брик, як відзначив свого часу Є. П. Кирилюк, помилився, вважаючи, що робота Палаузова надрукована також в № 10 «Отечественных записок», 1845 р.; там надруковано лише рецензію на його книжку.

лексиконе» — «Констанц», «Констанцкый собор» — так само, як у Шевченка. У Палаузова виразу «аутодафе» нема. Але так називають страту Гуса Шевченко і «Энциклопедический лексикон»: «...Аутодафе, котрым в Констанце хвалились как геройским деянием, подало знак к соединению множества людей всех богемских сословий» (стор. 256). Запозичивши з брошури Палаузова та від Бодянського фактичні відомості про Гуса, Шевченко дав своє цілком оригінальне тлумачення його історичної постаті. Якщо у Палаузова (не кажучи вже про «Энциклопедический лексикон», де війна гуситів осуджується як «безначалиє») Гус — це виключно релігійний реформатор, то у Шевченка він — своєрідний революціонер XV ст., проводир народного руху.

Шафарикові. Павло Йосип Шафарик (1795 — 1861) — видатний чеський і словацький славіст. Праці Шафарика присвячені етнографії, археології, історії, філології слов'янських народів. Їх провідна ідея — ствердження єдності слов'янства й цінності внеску слов'ян у скарбницю європейської цивілізації. Діяльність Шафарика мала не тільки наукове, а й громадське значення, вона відіграла велику роль у піднесенні національно-визвольного руху чехів, словаків та інших слов'янських народів (хоч сам Шафарик посідав політично помірковані позиції).

Шафарик мав щільні зв'язки з російськими і українськими вченими (М. Погодіним, І. Срезневським, П. Прейсом та ін.). Та найбільшим, можна сказати, ентузіастичним шанувальником і пропагандистом чеського вченого в Росії був, безперечно, Й. Бодянський. Він листувався з Шафариком, проходив під його керівництвом наукову підготовку в Празі і все життя вважав себе його учнем. Бодянському належать переклади на російську мову головних праць Шафарика — «Славянские древности» (М., 1837, 1838) і «Славянское народописание» (М., 1843). В передмові до «Славянского народописания» Бодянський писав: «Итак, славяне дождались своего *Народописания* от самого *Шафарика*, первого современного историка их «давнопрошедших дней, преданий старины глубокой», первого знатока и двигателя

славянства у западних и южных собратий наших» (стор. V). А далі (характеризуючи карту, додану до цього видання): «Тут-то славяне в первый раз очутились в одном видимом семействе, детьми одной матери, сознались громко во всеуслышание, что все мы:

Kość z kości ojców naszych, ród jeden składamy,
I jednym wszędzie duchem oddychamy» (там же).

Перегук (навіть фразеологічний) наведеного уривка з рядками послання «Шафарикові» — очевидний. Цілком слушною є думка І. Брика, що саме Бодянський порадив Шевченкові прочитати «Славянское народописание» (можливо, навіть подарував йому свій переклад) і що під враженням його розповідей поет присвятив Шафарикові «Єретик».

Шевченко не міг не відчутти симпатій до Шафарика і як український патріот: в «Славянском народописании» українська мова розглядається як рівноправна серед інших східнослов'янських мов (за термінологією Шафарика «русская речь» поділяється на три «наречия»: «великорусское», «малорусское» и «белорусское»; кожне «наречие» має свою «словесность»⁸). Цікаво, що 1845 р. в № 13 і 14 неофіційної частини «Полтавских губернских ведомостей» надруковано статтю «О малороссийском наречии сравнительно с великороссийским и белорусским (по Шафарику)».

Є відомості, що Шевченко переслав у Прагу Шафарикові автограф поеми разом із віршем-присвятою. В. Білозерський, подарувавши 29 січня 1863 р. Народному дому у Львові автограф «Шафарикові» разом з початком поеми, дописав на рукопису: «Оповідують свідки, що І. Шафарик, читаючи оце послання Шевченкове, плакав вдячними сльозами»⁹. Коли саме міг одержати Шафарик Шевченкову поему? До недавнього часу припускалося, що це могло статися і до заслання Шевченка і після заслання. Нещодавно чехословацький

⁸ Матеріали для цієї частини книги надіслав Шафарикові Бодянський.

⁹ «Фотолітографічна відбитка власноручного письма Т. Шевченка з поеми «Іван Гус» (присвята Шафарикові)», фотолітографовав Мелетій Дуткевич в Відні. Друк. Л. Могна.

вчений Орест Зілінський переконливо довів, що Шевченко переслав «Єретик» Шафарикові в час між квітнем 1858 та другою половиною 1859 р. і що цей автограф був неповний (без кінцевої частини твору, якої Шевченкові не пощастило розшукати після повернення із заслання)¹⁰. Очевидно, ніколи не вдасться встановити, хто передав Шафарикові поему Шевченка. О. Зілінський називає кількох Шевченкових знайомих, які саме в цей час відвідали Прагу і могли виконати доручення поета (в 1858 р.— Бабст, Бартенев, Бр. Залеський, С. Аксаков, а в 1859 р.— той же Бодянський і М. Сухомлінов). Про дальшу долю подарованого Шафарикові автографа знаємо тільки із спогадів О. Русова. Готуючи празьке видання «Кобзаря», Русов відвідав сина Шафарика: «Він казав, що після смерті батька він перебрав усі його книжки, рукописи, листи тощо і справді найшов цю поему, але без кінця, бо дальший листочок послання до Шафарика десь, мабуть, зовсім загинув. Те ж, що він знайшов, він передав петербурзьким землякам Шевченка, коли вони заходилися ще у 60-х роках видавати «Кобзаря»¹¹.

Провідна ідея послання-присвяти «Шафарикові» — це ідея єднання, «братства» слов'янських народів, яке врятує їх від поглинення «німецькою пучиною». Ідею слов'янського братерства поет, як ми знаємо, вперше підніс ще 1841 р. в поемі «Гайдамаки» (і в драмі «Никита Гайдай»). Щоправда, там йдеться про польсько-українські взаємини, але в цих ранніх висловлюваннях поета яскраво виявлялося те, що можна назвати слов'янською самосвідомістю Шевченка. «...Ми одної матері діти, <...> всі ми слав'яне», — писав він у «Передмові» до «Гайдамаків» (I, 150). І далі: «Нехай житом, пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навкі од моря і до моря — слав'янська земля» (там же). Від часу написання «Гайдамаків» погляди Шевченка на слов'янське питання набрали більш

¹⁰ Див. Орест Зілінський, Коли одержав Шафарик Шевченкового «Єретика?», «Радянське літературознавство», 1963, № 2.

¹¹ О. Русов, Спомини про празьке видання «Кобзаря», «Україна», 1907, февраль, стор. 131.

чіткого й виразного окреслення, чому сприяло і зближення поета з Бодянським, і знайомство його з діяльністю Шафарика, і вся атмосфера тогочасного громадського життя, коли слов'янське питання було у всіх на устах і жваво обговорювалося в пресі. В роки написання «Єретика», з одного боку, іде гостра полеміка між слов'янофілами і західниками, а з другого, помітно зростає громадський інтерес навіть до спеціальних питань слов'янознавчої науки (загальнолітературні журнали друкують переклади творів Я. Коллара, Шафарика, статті й рецензії вітчизняних славістів). Все це разом взяте, а надто те, що славістичні інтереси і навіть слов'янофільські ідеї набували певного поширення серед молодого української інтелігенції (крім Й. Бодянського, назвемо П. Лукашевича, М. Максимовича, І. Срезневського, А. Метлинського, М. Іванішева, П. Куліша), підказало Шевченкові 1845 р. двічі висловити своє ставлення до різних аспектів слов'янського питання (незабаром після «Єретика» він пише «І мертвим, і живим...», де піддає гострій критиці українських слов'янофілів).

Сучасні шевченкознавці вважають, що нема достатніх підстав пов'язувати ідеї послання «Шафарикові» з впливом ідеології слов'янофілів. В те, що умовно можна назвати «слов'янською ідеєю», Шевченко вкладає тут зовсім інший зміст, ніж слов'янофіли. Водночас ми не заперечуємо певних «перегуків» між Шевченковим посланням і тим, що в ті роки писалося й говорилося слов'янофілами. З ними у Шевченка, власне, спільне тільки одне — своєрідний слов'янський патріотизм, глибокий інтерес до долі братніх слов'янських народів і — як похідне — утвердження ідеї слов'янської єдності. Та хіба ці думки й почуття поділяли тільки слов'янофіли? Їх висловлювали і Пушкін, і декабристи («Товариство об'єднаних слов'ян»), і Герцен, і передові діячі польського визвольного руху. В «Шафарикові» Шевченко проголошує, що слов'яни «мир мирові подарують», стануть «добрими братами, і синами сонця правди, і еретиками, отакими, як Констанцький еретик великий» (рр. 81—85). При всій абстрактності такої політичної фразеології цілком ясно, що поет тут закликав слов'ян-

ські народи до ствердження на землі миру, братерства і тієї соціальної справедливості, уявлення про яку він завжди вкладав у поняття «правда». На політичній мові Шевченка стати «еретиками», як Гус, значило виступити проти пануючих догматів тогочасного суспільства — «за темні люде», за соціальне й національне визволення пригноблених народів. Як бачимо, «слов'янська ідея» Шевченка за своїм змістом була глибоко прогресивною і далекою від слов'янофільського назадництва, слов'янофільської орієнтації на віджилі соціальні й політичні форми державного життя, слов'янофільського православного догматизму й монархізму.

Проте треба погодитися з Ф. Я. Приймою, коли він доводить, що не можна беззастережно заперечувати можливість будь-яких ідейно-творчих зв'язків Шевченка з слов'янофілами: «Вместе с тем было бы ошибкой считать, что дальнейшее развитие славянской темы в сознании и творчестве украинского поэта протекало совершенно в стороне от разработки этой темы славянофилами в различных сферах жизни (славянская филология, публицистика, художественная литература и т. д.). Было бы также неправильно рассматривать русское славянофильство без учета той эволюции, которую оно пережило за период с 40-х по 60-е годы. Серьезный интерес к проблеме народности и культурной жизни славянских стран, известная оппозиционность отдельных славянофилов к режиму самодержавия — все это сообщало идеям славянофильства в 40—50-е годы некоторую притягательную силу в среде демократической русской общественности. Достаточно хорошо известно, что духовное развитие А. И. Герцена в названный период совершалось под заметным воздействием славянофильства. Известно также и то, что даже Белинский, отвергший славянофильскую доктрину уже в момент ее появления, все же до конца своих дней продолжал делить славянофилов на «лучших» и «худших». <...> Думается, что об известном усвоении и вместе с тем преодолении славянофильских воззрений можно говорить и применительно к Шевченко. Правомерность подобного взгляда находит свое обоснование, в частности, и в том, что Шевченко, при всей самостоятельности

его позицій в Кирилло-Мефодієвському обществі, считав для себе можливим співпрацювати з його членами, испытаними на собі несомненне впливання славянофільського учіння. Несомненно, накінець, і те, що Шевченко уважливо вивчав і високо цінив окремі наукові праці, створені славянофілами і приєднаними до них особами, в особливості праці О. М. Бодянського і І. І. Срезневського» (що правда, дослідник тут же робить застереження, що близькість згаданих славистів до слов'янофілів була дуже умовною)¹². До цього треба додати, що програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства («Книги биття українського народу») в слов'янському питанні відбили вплив не тільки слов'янофілів, а й, безперечно, самого Шевченка, зокрема його послання «Шафарикові».

Дуже різко й недвозначно говорить Шевченко в посланні «Шафарикові» про німецьку загрозу слов'янству. Які були для цього історичні підстави і які реальні джерела виступу Шевченка проти «німоти»? Зрозуміло, що цей виступ пов'язаний і з темою поеми про Гуса, і з адресатом послання — представником слов'янського народу, поневоленого німцями, і видатним діячем слов'янського відродження. Український поет славить Шафарика саме за те, що він «не дав <...> потонути в німецькій пучині» слов'янству (рр. 58, 59), тобто за те, що його діяльність сприяла зростанню слов'янської самосвідомості й солідарності.

Про руйнівну роль німецьких держав в історії слов'янських народів Шевченко напевне читав у працях Бодянського, Я. Коллара і Шафарика. «Чехи, из всех славянских народов на западе Европы,— писав Бодянский в книзі «О народной поэзии славянских племен»,— долее и мужественнее прочих боролись с немцами, покушавшимися вытеснить их из их родины или, по крайней мере, овладеть и онемечить, точно так же, как они сделали это с несчастными прибалтийскими, браниборскими и др. славянскими племенами. Вся их история, вся их жизнь представляет собой непрерыв-

¹² Ф. Прийма, Шевченко и русские славянофилы, «Русская литература», 1958, № 3, стор. 160.

ную цепь беспрестанных, неумолкаемых споров, браней и войн с своими сильными соседями, столько настойчивыми, по самой природе своей, в задуманном и начатом однажды деле, систематически губившими и переводившими инородцев, обративших по какому бы то ни было поводу на себя их негодование, гнев»¹³. В цій же книзі Бодянський пише про винищення німцями прибалтійських слов'ян: «Для насыщения своей жадности они, с свойственным им искони лукавством и хитростью всеми мерами старались ослабить и совершенно искоренить несчастных поморянских славян: религия в руках их в этом случае была только благовидным к тому предлогом. <...> Ужасна была борьба с обеих сторон; наконец славяне должны были уступить многочисленности своих врагов: одни из них легли на поле битвы, другие бежали в чужую сторону, третьи, оставшиеся у себя, со временем, как малочисленнейшие, потерялись в толпе немцев и, волею-неволею, неприметно онемечились, переродились»¹⁴. Пор. наведений уривок і особливо підкреслені слова з рядками Шевченка:

26 *Виростали у кайданах*

27 *Слав'янські діти,*

28 *І забули у неволі,*

29 *Що вони на світі!*

Про німецьку агресію проти слов'янських народів Шевченко міг читати в статті Яна Коллара «О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими», надрукованій 1840 р. в «Отечественных записках». «Тридцать два императора немецкие,— писав, зокрема, Коллар,— начиная с Карла Великого до Генриха IV, бесчисленное множество королей и князей с 800 до 1190 годов работали над перерождением славян, пока, наконец, не лишили их народности. Немецкий писатель Вольтманн в своей «Истории германцев» (в Геттингене, 1798, ч. I) говорит: «Жалка участь славян; немцы, мадьяры и норманны не дали в них совершиться образованию, которое так самобытно начало было в них

¹³ Иосиф Бодянский, О народной поэзии славянских племен, М., 1837, стор. 56.

¹⁴ Там же, стор. 144—145.

развиваться»¹⁵. Коллар виступив також проти того зневажання культури слов'янства німецькими вченими і публіцистами, яке безперечно ображало і Шевченка (а Шевченкові була властива не тільки національна гордість українця, а й національна гордість слов'янина): «...Не согласимся с новыми односторонними историками немецкими, не знающими ни самих славян, ни языка их, ни истории, не постигающими их значения. Эти историки, как, например, Гебгардий, Роттек, Пелиц, Менцель и другие, утверждают наобум, что славяне на протяжении мира или вовсе не играли никакой роли, или играли роль второстепенную, всегда стояли на последнем месте, не имели прямого назначения, а всегда служили средством для других, и поэтому почти не заслуживают внимания историка. Вследствие сего эти господа в своих сомнениях говорят о славянах мимоходом, как о безделице, или говорят о них оскорбительно, грубо»¹⁶. Можна сказати, що пафос Шевченкової поеми про великого слов'янина, який залишив глибокий слід у духовному житті всієї Європи, спрямований проти цього упередженого погляду на внесок слов'янства в світову культуру.

В «Славянском народописании» Шафарика немає безпосереднього осудження німецької експансії проти слов'ян, проте об'єктивний зміст цієї книги давав усі підстави саме для таких висновків. Зокрема, на Шевченкових роздумах про історичну долю слов'янства відбилися його враження від складеної Шафариком таблиці «Обозрение народов славянского поколения. А. По наречиям и государствам. Б. По наречиям и вероисповеданию. В. Означение по речам»¹⁷. Ця таблиця, як і карта, додана до видання праці Шафарика, давала наочне уявлення про сучасне Шевченкові становище слов'ян серед держав Європи. За Шафариком, з 78 691 000 слов'ян під владою німецьких держав (Австрії, Пруссії, Саксонії) перебували 18 959 000, а саме: чехи, словаки,

¹⁵ Иоанн Коллар, О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими, «Отечественные записки», 1840, т. VIII, № 1, стор. 21.

¹⁶ Там же, стор. 19.

¹⁷ «Славянское народописание, составленное П. И. Шафариком», М., 1843, стор. 140—142.

частково поляки, хорвати, частково серби, словенці, залишки прибалтійських слов'ян і західні українці (2 774 000). Цікаво, що другим за чисельністю слов'янським народом тут були названі українці (13 144 000; росіян — 35 314 000, поляків — 9 365 000).

40 *І слав'ян сім'ю велику*

41 *Во тьмі і неволі*

42 *Перелічив до одного,*

43 *Перелічив трупи,*

44 *А не слав'ян.*

Ці рядки доводять, що Шевченко читав «Славянское народописание», бо йдеться в них безперечно передусім про згадане «Обозрение народов славянского поколения», в якому чеський вчений «перелічив до одного» слов'янські народи (в «Обозрении» подано відомості про 11 народів: росіян, українців, білорусів, болгар, сербів, хорватів, словенців, поляків, чехів, словаків, лужичан). Не можна погодитися з тлумаченням цих рядків у коментарі І. Я. Айзенштока, за яким Шевченко тут мав на увазі згадані в книзі Шафарика «Славянские древности» «славянские племена, прекратившие историческое свое существование под воздействием германской экспансии»¹⁸. «Трупами» поет називає не винищені, а існуючі слов'янські народи, які, під владою іноземців, втратили були свою національну самосвідомість, але під впливом ідей Шафарика пробудилися до національного життя й усвідомили себе як слов'яни. Адже далі поет пише: «Трупи встали і очі розкрили, і брат з братом обнялися...». Інша річ, що Шевченко тут дещо перебільшив значення Шафарика у національному і культурному відродженні західних і південних слов'ян.

Шевченкова характеристика Шафарика як «будителя» слов'янства перегукується з аналогічною характеристикою в згаданій статті Коллара «О литературной взаимности...»: «В Шафариковой «Истории славянской литературы», как в зеркале, славяне увидели себя с восторгом, удивлением и ясным сознанием в первый

¹⁸ Тарас Шевченко, Собрание сочинений, т. I, Комментарии, стор. 502.

раз, в систематическом порядке и публично пред всей Европою, как один народ»¹⁹.

- 44 *І став еси*
45 *На великих купях,*
46 *На розпутті всесвітньому*
47 *Іезекїлем,*
48 *І — о диво! трупи встали*
49 *І очі розкрили*

Іезекїль — біблійний пророк, легендарний автор однієї з частин біблії (т. зв. Книги Іезекїля). Порівнюючи Шафарика з цим пророком, поет використав образи гл. 37 Книги Іезекїля, в якій майбутнє відродження ізраїльського народу порівнюється з воскресінням трупів (сухих кістяків серед поля). Про те, що Шевченко в час написання послання «Шафарикові» зацікавився саме цією главою пророцтв Іезекїля, маємо свідчення переяславського лікаря А. Козачковського («Шафарикові» написано в його будинку): «Иногда он занимался чтением библии, отмечая места, поражавшие особенным величием мысли <...>. Из тогдашних предположений его помню два неосуществившиеся: первое — большая картина «Видение Иезекииля в пустыне, полной сухих костей...»²⁰. 1859 р. Шевченко написал «Подражание Иезекїлю. Глава 19» — один з численних в його творчості зразків використання біблійних сюжетів для завдань революційної поезії.

- 54 *І потекли в одне море*
55 *Слав'янській ріці!*

Якщо перекласти поетичну мову Шевченка на мову політичних ідей, то можна з певністю сказати, що поет тут висловив ідею вільного спілкування незалежних і рівноправних слов'янських народів, іншими словами — ідею слов'янської федерації. Знаючи тверді антимоноархічні переконання Шевченка, можна додати, що це була ідея республіканської федерації. За вірним визначенням Є. Шаблювського, «в поняття слов'янського об'єднання Шевченко вкладав ідею єднання слов'янських народів на широкій демократичній основі,

¹⁹ «Отечественные записки», 1840, т. VIII, № 1, стор. 8.

²⁰ А. Козачковский, Из воспоминаний о Т. Г. Шевченке, «Киевский телеграф», 1875, № 25.

включаючи як неодмінну умову визволення цих народів з-під деспотизму і тиранії»²¹. Франко писав, що в поемі «Гус» із посвятою Шафарика «уперше і найкраще сформульовано ідею слов'янської федерації...»²². Щоправда, близькі ідеї єдності слов'ян поет висловлював ще 1841 р. в «Гайдамаках» і драмі «Никита Гайдай».

Щодо образної форми цитовані рядки присвяти генетично йдуть від переосмислення відомих пушкінських рядків вірша «Клеветникам России» (1831):

Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? вот вопрос.

Шевченкова варіація пушкінського образу має істотні ідейні відміни від свого першоджерела (Шевченкові була ближче пушкінська думка, вкладена російським поетом в уста Міцкевича: «...когда народы, распри позабыв, в великую семью соединятся» — «Он между нами жил»). Ідейно Шевченкова формула слов'янського єднання має більше спільного з рядками вірша декабриста О. Одоєвського «Славянские девы»:

Боже! когда же сольются потоки
В реку одну, как источник один,
Да потечет сей поток-исполин,
Ясный, как небо, как море, широкий,
И, увлажая полмира собой,
Землю украсит могучей красой!²³

Проте, коли Шевченко безперечно читав «Клеветникам России», нема певності, що він читав вірш Одоєвського, написаний на засланні в Сибіру і вперше опублікований 1859 р. Цікаво, що образна мова Пушкіна і Одоєвського тут дуже подібна, хоч вони написали свої твори, очевидно, незалежно один від одного (Пушкін — 1831, Одоєвський — до польського повстання, як припускають, 1830 р.). Чи не йде це від того, що серед декабристських кіл мав поширення

²¹ Є. Шабліовський, Народ і слово Шевченка, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 110.

²² І. Франко, Нарис історії україно-руської літератури, Львів, 1910, стор. 110.

²³ А. И. Одоевский, Полное собрание стихотворений, «Сов. писатель», Л., 1958, стор. 138.

якийсь крилатий вислів про слов'янські ріки (струмені) й єдине море? А якщо так, то чи не був він «праджерелом» і Шевченкового вислову?

Можна припустити, що рядки присвяти про «слав'янські ріки» і «одне море» (а далі — «слав'янське море», «вольнее море»), крім свого безпосереднього адресата — Шафарика, мають також прихований полімічний адресат — реакційних панславістів. Назвемо хоч би І. Кулжинського, який незадовго до цього — 6 липня 1845 р. надрукував у «Киевских губернских ведомостях» статтю «О значении России в семействе европейских государств», де, зокрема, писав: «...Это одно великое семейство, счастливое под правлением единого Отца-Государя; это особый Славянский мир, это — Русское море, в которое, по счастливому выражению поэта, сливаются все ручьи»²⁴. Шевченко, перебуваючи в ці місяці на Київщині, Полтавщині і Чернігівщині, міг прочитати статтю Кулжинського (якщо не читав її раніше — в окремому виданні 1840 р. під назвою «О значении России в семействе европейских народов»). Зрозуміло, що для поета-революціонера був зовсім неприйнятний панславістський ідеал єднання слов'янських народів — «под правлением единого Отца-Государя».

84 *Констанцький*

85 *Єретик великий!*

«Констанцький» — від міста Констанц (тепер — півд. ФРН), в якому церковний собор засудив Гуса. «Великим славянским еретиком» називав Гуса Герцен²⁵.

«Камень, егоже небрегоша виждуши, сей бысть в главу угла» — тобто «камінь, котрим знехтували будівничі, став основою будівлі». Епіграф має на увазі передусім самого Гуса і його ідеї, як їх розумів поет («стати за евангеліє правди, за темнії люде»), що в Шевченкові часи ставали вже провідними ідеями доби. Можливо, під враженням від «Єретика» ці ж слова біблії двічі

²⁴ «Киевские губернские ведомости. Отдел второй», 1845, № 27, стор. 222.

²⁵ Див. А. И. Герцен, Собр. соч. в тридцати томах, т. 20, 1960, стор. 362.

використав Костомаров у «Книгах битія українського народу», приклавши їх до слов'янства і до України²⁶.

88 *Кругом неправда і неволя,*

89 *Народ замучений мовчить.*

90 *І на апостольськiм престолі*

91 *Чернець годований сидить.*

Початкові рядки поеми — це фактично політична декларація, що виходить далеко за рамки історичного сюжету твору. Читач дожовтневої доби, читаючи ці рядки, переносив усі враження на тогочасну російську дійсність. За відомостями коментаторів «Кобзаря» видання ЛІМу (1934), члени революційного студентського гуртка в Петербурзі, ідучи 1861 р. під арешт, повторювали слова: «Кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить...». Можливо, вже тоді початок поеми стає революційною піснею. Ось народна революційна пісня, складена в 1905 р. на основі початкових рядків поеми (її співали у Харкові і в Донбасі революційні робітники):

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
А на російському престолі
Кабан годований сидить.

Людською кровію торгує,
Людей у рабство віддає
І на людей усіх трудящих
Залізні кайдани кує.

Розбійники, людюїди
Правду побороли,
Потоптали, змордували
Всі людські закони.

Та повстане свята правда
І воля повстане.
І катюги у короні
На землі не стане²⁷.

Перефразовані початкові рядки «Єретика» знаходимо і в першотравневій листівці Бакинського комітету

²⁶ Див. Микола Костомарів, Книги битія українського народу, Львів—Київ, 1921, стор. 17 і 22.

²⁷ Г. Нудьга, Від народу і для народу, «Жовтень», 1957, № 3, стор. 130.

РСДРП (квітень 1905 р.), яка тоді ж була передрукована Казанським комітетом РСДРП: «...Царское правительство угнетает нас и преследует на каждом шагу. Самодержавие опутало всю Россию <...>. Все архимощенники собрались вокруг царского трона и вкуче с царем и великими князьями упиваются кровью и слезами народа. Крестьянство разорено вконец; непосильные подати, постоянный голод превратили мужика в заморенную клячу.

Кругом неправда и неволя,
Народ измученный молчит,
А на прадедовском престоле
Палач всея Руси сидит»²⁸.

Того ж року в Петербурзі виходить збірник «Песни свободы», де поряд із «Песнею о Соколе» і «Песнею о Буревестнике» Горького, віршами Рилєєва та ін. вміщено уривок з першої частини «Єретика» (в перекладі Ів. Білоусова)²⁹. Всі ці факти свідчать, що передові читацькі кола правильно відчули революційний підтекст історичного сюжету, здавалось би, дуже далекого від російської дійсності.

110 *Розпадуться три корони*

111 *На гордій тиарі!*

Тиара (корона римських пап) у своїй первісній формі мала вигляд високої митри, до якої в різні часи папи додали ще три вінця-корони (перша символізує владу, друга — духовну і світську владу, третя — троїсті права папи як судді, законодавця й священнослужителя католицького світу).

123 *І в Віфлеємську каплицю*

124 *Пішов молиться добрий Гус.*

Про проповіді Гуса у Віфлеємській каплиці Шевченко читав у брошурі Палаузова і, можливо, в «Енциклопедическом лексиконе». «Папа особливою буллою строго запретил распространение Виклефова учения,— писав Палаузов,— также проповедывание во всех церквах, исключая приходских и монастырских, куда не принад-

²⁸ О. З. Дун, Використання поезій Шевченка в більшовицьких прокламаціях, «Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції», К., 1958, стор. 323—324.

²⁹ Там же, стор. 323.

лежала Вифлеемская часовня при Пражском университете, где проповедывал Гус <...>. Гус однакож продолжал свои проповеди в Вифлеемской часовне...»³⁰. «В 1402 году препоручено ему было постоянное звание богемского проповедника при Вифлеемской часовне в Праге»³¹. У Вифлеемській каплиці Гус проповідував чеською мовою, що робило його проповіді особливо небезпечними для Ватікану.

- 132 Отій самій,
133 *Що водили по улицах*
134 *В Празі позавчора;*
135 *Отій самій, що хилилась*
136 *По шинках, по станах*
- 139 *Ота сама заробила*
140 *Та буллу купила*

Цей епізод теж запозичений з брошури Палаузова: «Случилось, что Иеремия, дабы показать свою ревность партии Гуса и презрение к католикам, подговорил одну женщину подозрительного поведения повесить себе на шею письменное отпущение папы и, в сопровождении бесчисленного множества народа, стал водить ее по улицам Праги»³². Буллою (тобто папською грамотою, зверненням до віруючих) Шевченко тут називає, власне, індульгенцію — письмове відпущення гріхів (не тільки колишніх, а й майбутніх), якими торгувала католицька церква для збільшення своїх прибутків. У Палаузова йдеться про буллу, в якій папа закликав купувати відпущення гріхів для фінансування хрестового походу проти неаполітанського короля: «В силу этой буллы и по распоряжению архиепископа священники по всей Чехии стали проповедывать поход и за деньги отпускать грехи. Гус и Иероним всеми силами восстали против этого похода и отпущения грехов, и первый из них стал проповедывать, что это — противно учению Христа христиан ополчатъ против христиан и за деньги и кровопроли-

³⁰ С. Палаузов, Иоанн Гус и его последователи, М., 1845, стор. 5. В дальших посланнях — С. Палаузов.

³¹ Энциклопедический лексикон, т. 15, СПб., 1838, стор. 254.

³² С. Палаузов, стор. 6.

ти е отпущать грехи» [підкреслено С. Палаузовим.— Ю. І.]³³.

154 *Розбойники, кати в тіарах*

158 *кров, пожари,*

159 *Всі зла на світі, війни, чвари,*

160 *Пекельних мук безкрайї ряд...*

161 *І повен Рим байстрят!*

Ось як характеризує той же Палаузов папу Іоанна ХХІІІ: «Сей последний, по смерти Александра V, подкупив кардиналов, успел вступить на папский престол. Вся жизнь его есть цепь преступлений и дел нечестивых. Обогатившись продажей индульгенций, он купил папское достоинство, был обвинен в убийстве своего предшественника, публично жил с женою одного неаполитанца»³⁴.

192 *Іван Гус буллу розідрав!!..*

Це поетичний домисел Шевченка, можливо, навіяний поетові відомим історичним фактом спалення Лютером папської булли перед брамою Віттенберга (1520).

193 *Із Віфлеємської каплиці*

194 *Аж до всесвітньої столиці*

195 *Луна, гогочучи, неслась.*

197 *Луна в конглові оддалась*

Така ж послідовність розповіді в брошурі Палаузова: «С давнього времени носилась молва по всей Германии о проповедях Гуса, говоренных им в Вифлеемской часовне, откуда он гремел красноречием против разврата высшего духовенства, упрекал в невежестве низшее и особенно восставал против святокупства. Молва эта дошла до папы, и Гус был объявлен отступником церкви»³⁵. «Конглав», тобто конклав — зібрання кардиналів, на якому обирається папа.

201 *Шепочеться Авіньйона*

202 *З римськими ченцями,*

³³ С. Палаузов, стор. 5.

³⁴ Там же, стор. 9. Цей папа — сучасник Гуса — вважається католицькою церквою незаконним; ім'я Іоанна ХХІІІ мав також папа, який посідав папський престол з 1958 по 1963 р.

³⁵ С. Палаузов, стор. 7.

203 Шепочуться антипапи

Авіньйон — місто на півдні Франції, папська столиця з 1308 по 1377 р. В часи Гуса Авіньйон був місцеперебуванням папи (антипапи) Бенедикта XIII (обраного 1394 і позбавленого влади 1409 р. Пізанським і остаточно — 1417 р. Констанцьким собором). Антипапами називали пап-суперників, яких обирали на папський престол ворогуючі угруповання католицької церкви. Так, з 1378 по 1417 р. на папському престолі одночасно перебували римські і авіньйонські папи, що вели між собою запеклу боротьбу. В час дії поеми «трое антипап разделяли тогда между собою кафедру св. Петра. Первый из них венецианец Корарио (Григорий XII), папа Гаэтский, признанный герцогом Баварским, другой — арраговец Пиедро Луна (Бенедикт XIII), папствовавший в Авиньоне, признанный Фердинандом Аррагонским, Иоанном II Кастильским и Наваррою. Наконец, третий, — знаменитый неаполитанец Балтазар Коцци, прозванный *il veschio rigata*, папа римский, изгнанный из Рима и известный под именем Иоанна XXIII»³⁶.

221 *Та стерегти якомога*

222 *І зверху і здолу,*

223 *Шоб не втекла сіра птаха*

224 *На слав'янське поле.*

Схожі рядки знаходимо і в брошурі Палаузова: «Те, которые так жадно желали его смерти, сделали все, чтобы эта жертва не ускользнула из их рук»³⁷.

229 *Барони, герцоги і дюки,*

230 *Псарі, герольди, шинкарі,*

231 *І трубадури (кобзарі),*

232 *І шляхом військо, мов гадюки.*

259 *І три папи, і баронство,*

260 *І вінчані глави*

Історичне джерело відомостей про Констанцький собор — той же Палаузов. «Из светских чинов явилось множество князей, графов, рыцарей с своими дружинами, всего до ста тысяч человек»³⁸. «Никогда католи-

³⁶ С. Палаузов, стор. 8—9.

³⁷ Там же, стор. 16.

³⁸ Там же, стор. 8.

ческое собрание зап. церкви не было так торжественно, как на этом соборе. Папа, 3 патриарха, 29 кардиналов, 33 архиепископа, 150 епископов, 150 аббатов и священников, 300 докторов богословия и множество других священнослужителей»³⁹. Щодо трьох пап Шевченко допустив (можливо, свідомо) неточність: з антипап на соборі був присутній тільки папа Іоанн XXIII; позбавлений собором папської влади (1415), він втік з Констанція. Далі Палаузов пише про участь у соборі німецького імператора Сигізмунда.

Констанцький собор тривав з 1414 по 1418 р. і мав своєю метою ліквідувати розкол в католицькій церкві, викликаний одночасним перебуванням на папському престолі кількох антипап, і засудити вчення Гуса і Віклефа. Собор зажадав зречення від трьох пап і обрав нового — Мартина V.

243 *І цесаря, і Вячеслава*

245 *Уголос лають!*

Йдеться про німецького імператора Сигізмунда (1368—1437) і його брата — колишнього німецького імператора (з 1378 по 1400) і тогочасного чеського короля Вацлава IV (1361—1419). Вацлав (Венцеслав, у Палаузова—Вячеслав) деякий час підтримував гуситів, намагаючись в боротьбі з великими феодалами спертися на чеське бюргерство й дрібне рицарство. «Уголос лають». — Сигізмунд був ініціатором скликання Констанцького собору. Давши Гусові охоронну грамоту, в якій урочисто оголосив, що бере його під свій захист, в Констанці він відмовив йому в захисті (пославшись на те, що не обов'язково дотримувати слово, дане еретіку). Бувши у 1419—1421 і 1436—1437 рр. чеським королем, Сигізмунд провадив запеклу боротьбу з гуситами.

251 *І чехи Гуса провозжали,*

252 *Мов діти батька...*

Пор. з Палаузовим: «...Он выехал из Праги, сопровождаемый бесчисленною толпою народа до самых городских ворот <...>. Везде народ толпами выходил к нему навстречу, желая увидеть славного проповедника. В го-

³⁹ С. Палаузов, стор. 8.

родах, где он останавлювався, пригласили его всходити на кафедри для проповіді»⁴⁰.

268 *Мов кедр серед поля*

269 *Ливанського,— у кайданах*

270 *Став Гус перед ними!*

Порівняння з «кедром ливанським» запозичено з біблії (див. Книгу суддів ізраїлевих, IX, 15).

Гуса привели на суд собору 5 червня 1415 р. Про «кайдани» писав і Палаузов: «...Он явился пред этими людьми, наносившими ему более года столько оскорблений, <...> бледный, изнеможенный, едва передвигая ноги под тяжестью цепей...»⁴¹. З цього ж джерела й інші деталі сцени суду над Гусом, зокрема рядки про те, як члени собору криком не дали Гусу захищатися. У Шевченка: «гадюкою зашипіли, звірем заревіли», «гуртом заревіли», «мовчи, чеше смілий...». Пор. ці рядки з розповіддю Палаузова: «Ропот пробежал по собранию и вскоре крики: «довольно, довольно», остановили читавшего»⁴². Пор. також рядки поеми:

285 *«Одно слово!»*

286 *«Ти богом проклятий!»*

287 *Ти еретик! ти еретик!...—*

288 *Ревіли прелати.*

289 *Ти усобник!...» «Одно слово».*

290 *«Ти всіми проклятий!...»*

291 *Подивився Гус на папи*

292 *Та й вийшов з палати!..*

з рядками тієї ж брошури: «...Как вдруг общий крик присутствовавших, подстрекаемый католиками, заглушил голос <...> Гуса, который смело, отчетливо и не теряя духа отвечал на все вопросы. Этот шум и крик был приготовлен. Гус ожидал его и смело возвысил свой голос. Ропот усилился и грубые насмешки, на которые он отвечал только презрительною улыбкою, посыпались на него со всех сторон. Этот беспорядок заставил Гуса молчать, он не отвечал более на вопросы,

⁴⁰ С. Палаузов, стор. 10.

⁴¹ Там же, стор. 14.

⁴² Там же, стор. 16.

которые ему предлагали»⁴³. Аналогічний опис суду над Гусом знаходимо і в «Энциклопедическом лексиконе»: «В публичном заседании 5 июня 1415 года члены собора заглушили защитительную его речь шумными ругательствами; в заседаниях 7 и 8 июня <...> члены совсем не обращали внимания на его доводы...»⁴⁴.

Описуючи суд над Гусом, Шевченко дозволив собі свідому поетичну вільність, сконцентрувавши дію в одній сцені: і Палаузов, і «Энциклопедический лексикон» розповідають про кілька судових засідань собору.

Автодафе (р. 295), або аутодафе — прилюдне спалення еретиків в Іспанії за вироком інквізиції.

307 *І повели Гуса*

308 *На Голгофу у кайданах.*

Гуса спалено 6 липня 1415 р. Голгофа — гора під Ієрусалимом, на якій, за євангелієм, розп'ято Христа; тут це слово вжито в переносному значенні. Опис мученицької смерті Гуса в поемі поданий в основному за відомостями з брошури Палаузова, якою, очевидно, навіяний й вираз «люті звірі прийшли в овніх шкурах» (рр. 320—321). Пор.: «...Гнев выразился на всех лицах «этих волков в овечьих кожах», как сам Гус называл их»⁴⁵.

347 *І бачили на тіарі*

348 *Червоного змія*

За Палаузовим, гусити твердили, що «...Жигмунд [Сигизмунд.— Ю. І.] тот самый червленый змей, о котором упоминается в Откровении св. Иоанна». «Известно, что Жигмунд учредил рыцарский орден, у которого знаком был красный змей»⁴⁶. Безперечно, що ці рядки навіяли Шевченкові його образ «червоного змія». В гл. 12 Апокаліпсису (Одкровення св. Іоанна) в образі страшного червоного змія зображено сатану.

350 *И Те деум співали...*

«Te deum laudamus» — «Тебе, боже, хвалимо» — католицька молитва.

354 *Малою сім'єю*

⁴³ С. Палаузов, стор. 15.

⁴⁴ Энциклопедический лексикон, т. 15, стор. 255.

⁴⁵ С. Палаузов, стор. 15—16.

⁴⁶ Там же, стор. 21.

355 Зійшлись чехи, взяли землі

356 З-під костра і з нею

357 Пішли в Прагу.

«Праг Гуса, щатательно собранный, был брошен в Рейн, из предосторожности, чтобы ученики его не перенесли останки своего учителя в Чехию. Но современные летописи говорят, что гуситы, бывшие тогда в Костнице, перенесли в Прагу часть той земли, на которой Гус испустил дух свой»⁴⁷.

361 Не вгадали, що вилетить

362 Орел із-за хмари

363 Замість гуса і розклює

364 Високу тіару.

«Орлом» поет називає тут знаменитого німецького церковного реформатора Мартина Лютера (1483—1546). Це підтверджується подібними рядками в брошурі Палаузова: «Незадолго перед смертию, в одном из писем к своим друзьям в Чехию, Гус писал между прочим: «Гусь,— говорит он, намекая на свое имя,— животное домашнее, которое не может летать высоко; но скоро, может быть, явятся другие птицы, которых не опутают сети врагов». Действительно! он слишком низко летал и вскоре был пойман в сети монахов. Пророчество его однако ж сбылось: минуло столетие, и орел Вормский, Лютер, взвился высоко!»⁴⁸.

373 Постривайте!

374 Он над головою

375 Старий Жижка з Таборова

376 Махнув булавою.

Спалення Гуса викликало в Чехії народні заворушення. 30 липня 1419 р. вибухнуло повстання народних мас у Празі, яке дало початок тривалим гуситським війнам. Центром революційного крила гуситів, що спиралося на селянство й міський плебс, стало місто Табор, засноване 1420 р. (звідси назва таборити). Найталановитішим полководцем таборитів був Ян Жижка (1360—1424), під проводом якого чехи розгромили три хрестові походи папи і імператора Сигізмунда. Тривала боротьба

⁴⁷ С. Палаузов, стор. 17.

⁴⁸ Там же, стор. 18.

таборитів мала загалом антифеодалне й національно-визвольне спрямування. Вже після смерті Жижки, 1434 р. таборити зазнали поразки від об'єднаних сил німецьких феодалів і чеської реакції.

Про Жижку Шевченко читав у згаданій вже книзі Й. Бодянського «О народной поэзии славянских племен» (стор. 60) і в розвідці Палаузова. «Ян Жижка из Трочнова, чешский рыцарь, камергер короля Вячеслава и страстно приверженный к учению Гуса,— розповідає Палаузов,— стал во главе восстания. В короткое время он и его партизаны распространили пламя войны по всей Чехии. Храмы были разрушены, выжжены, церковные сокровища расхищены, монахи предаваемы смерти. Укрепившись на Таборе противу неприятелей, Жижка призвал под свое знамя всех прочих гуситов, рассеянных до того в разных местах Чехии, и из них образовал войско, вооруженное и на брань наученное. Войско это двинулось под его начальством к Праге»⁴⁹. «Махнув булавою».— Палаузов згадує про палицю Жижки: «...Сабля и палица составляли все его вооружение»⁵⁰.

Закінчуючи поему образом грізного Жижки — провідиря народної війни, Шевченко наче підводить своєрідний ідейний підсумок поемі. Отже, боротьба Гуса «за темні люде» була не марна, його ідеї непереможні. Багатозначним «Постривайте!» Шевченко загрожував й сучасним йому «вінчанам главам» новим Жижкою, іншими словами, новою «селянською війною» (нагадаймо, що саме так оцінював Маркс гуситську війну).

СЛІПИЙ (НЕВОЛЬНИК)

Поема «Сліпий» датована в альбомі «Три літа» «16 октября 1845. с. Марьинское». Після повернення із заслання, десь у 1858 р. (і не пізніше квітня 1859 р.)

⁴⁹ С. Палаузов, стор. 20.

⁵⁰ Там же, стор. 23. Наведені тут численні паралелі з брошури Палаузова цікаві не тільки тим, що дають уявлення про джерело історичних відомостей Шевченка, а й тим, що таке зіставлення наочно показує, як поет переливав приступний йому фактичний матеріал у чисте золото поетичних образів високого громадянського звучання.

Шевченко створює нову редакцію поеми під назвою «Невольник». Ця друга редакція твору була переписана в збірку «Поезія Т. Шевченка. Том I», яку цензура не дозволила до друку. З цього ж рукопису і під цією ж назвою поему надруковано вже після смерті Шевченка — в квітневому номері «Основи» за 1861 р. Відміни другої редакції поеми від першої — частково стилістичного характеру, а частково стосуються й змісту твору¹. Поет зробив деякі «профілактичні» купюри в рядках, неприйнятних для цензури (водночас дописавши рядки, в яких історичне минуле України приховано протиставляється її тогочасному становищу), переробив присвяту і відкинув ліричний відступ в епілозі поеми.

В обох своїх редакціях «Сліпий» — твір побутово-історичного змісту. Події поеми відбуваються в часи царювання Катерини II, гетьманування Кирила Розумовського, зруйнування Запорізької Січі. Причому, як слушно зауважує В. Бородин, «Шевченко досить довільно оперує історичним матеріалом. Так, дія поеми починається «ще за гетьманщини старої» (I, 489), тобто не пізніше 1764 р., коли гетьманщину було скасовано, а наприкінці поеми Степан згадує Слободзею, де 1792 р. А. Головатий утворив кубанське військо. З цього слід було б зробити висновок, що розлука Степана з Яриною тривала щонайменше 28 років. Тимчасом поет розтягує її лише на 5 років. Цілком довільно переносить Шевченко морські походи запорожців з XVI—XVII ст. у другу половину XVIII ст., коли вони вже не відбувалися. Довільні хронологічні зміни надають дуже специфічного характеру історизму поеми. Перед нами метод своєрідної «концентрації» історії, з допомогою якого поет для побутової картини, що охоплює невеликий проміжок часу, створює історичне тло, розкриває історичну

¹ Творчу історію поеми і її аналіз див. у працях В. С. Бородині «Дві редакції поеми «Сліпий» («Невольник»), «Радянське літературознавство», 1961, № 2; «Соціально-побутові поеми Т. Г. Шевченка періоду «трьох літ», Вид-во АН УРСР, К., 1958; «Кому присвячена поема Шевченка «Сліпий» («Невольник»)», «Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції», а також Л. Ф. Кодацької «Текстологічний аналіз поеми Т. Г. Шевченка «Сліпий», «Радянське літературознавство», 1957, № 2.

основу зображуваних характерів»². «...Традиція козацька,— писав І. Франко,— відзивається ще й тут, у «Невольнику» <...>, але також більше як декорація тонкого аналізу психологічного»³. Проте історичне тло, на якому відбуваються події поеми, становить важливий складовий елемент її ідейного змісту. Саме перенесення дії поеми в минуле дозволило Шевченкові поставити відповідні ідейні акценти, створити ту тенденцію, ту «підводну течію смислу», той прозорий підтекст, які надали твору, здавалося би, побутового жанру виразного громадянського звучання. Історичний елемент поеми дав можливість поетові осудити покріпачення українських селян Катериною II, зруйнування Запорізької Січі, зрадництво й плазування перед царизмом козацької старшини. А така «історія» в умовах соціально й національно пригнобленої царизмом України звучала як найактуальніша сучасність.

Патріотично-виховне «навантаження» має не тільки історичне тло, а й побутово-сюжетна лінія поеми. Степан, Ярина, її батько — це справді ідеальні, сповнені громадянських чеснот герої, створені поетом для прикладу й наслідування, «в науку людям». Ідеальні вони не тому, що ідеалізовані і неправдиві, а тому, що поет втілив у них свій глибоко народний ідеал людини і людяності. А втім, його герої — не схеми, не абстракції, а живі люди, взяті в своїх кращих рисах, як ці кращі риси розуміла народна мораль. Відданість батьківщині, вірність, мужність, людяність — всі ці загальнолюдські чесноти Шевченкових героїв набрали під його пером чіткої національної окресленості і соціально-психологічної конкретності.

Поему «Сліпий» Шевченко написав у селі Мар'янському, де він малював портрети членів родини поміщика О. Лук'яновича. Тоді ж — в жовтні 1845 р. — в Мар'янському написані «Єретик», «Стоїть в селі Суботові» і, можливо, «Великий льох» — тобто твори, в яких при всій їх жанровій і тематичній відмінності дуже

² В. С. Бородин, Соціально-побутові поеми Т. Г. Шевченка періоду «трьох літ», стор. 28.

³ Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. 17, стор. 92.

яскраво відбилосся прагнення поета використовувати історичний матеріал для потреб сучасної суспільної боротьби, для громадянського «виховання» читача. «Історією» Шевченко виховував не тільки в своїх творах, а й в усних розмовах. Селяни Мар'янського розповідали В. Беренштаму про Шевченка: «Часто по вечерам посещал он «вулицю». Появление его в этих случаях всегда всеми собравшимися ожидалось с нетерпением, его приход приветствовали. В эти вечера время проходило незаметно. Шевченко и сам очень оживлялся; он многое рассказывал о прошлом Украины, о подвигах казаков, о борьбе их с турками и панами»⁴. Як припускає В. Бородін, ці «розмови поета про «подвиги козаків» і «боротьбу з турками» відбилися в поемі «Сліпий»⁵.

1 *Думи мої молодії*

2 *Поховані діти;*

3 *Не літають з того світу*

4 *Пустку натопити.*

За правильними спостереженнями В. Бородіна, поема «починається характерними для Шевченка періоду «трьох літ» роздумами про зміни, що сталися в творчості поета після подорожі по Україні в 1843 р.»⁶. Пор., зокрема, вступ поеми з поезіями «Три літа», «Заворожи мені, волхве», «Чого мені тяжко, чого мені нудно». Дуже схожий образ «пустки» знаходимо, наприклад, у вірші «Заворожи мені, волхве»:

Боюся ще погорілу
Пустку руйнувати,
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати.

Подібні варіації улюблених Шевченком образів часто зустрічаємо в його поезії.

27 *І ти случаєм прочитаєш*

28 *Вилиту сльозами*

⁴ В. Беренштам, Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомцы (Из встреч и воспоминаний), «Киевская старина», 1900, № 2, стор. 253.

⁵ В. С. Бородін, Соціально-побутові поеми Т. Г. Шевченка періоду «трьох літ», стор. 19.

⁶ В. С. Бородін, Кому присвячена поема Шевченка «Сліпий» («Невольник»), «Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції», стор. 157.

- 29 *Мою думу і тихими,*
 30 *Тихими речами*
 31 *Проговориш: «Я любила,*
 32 *Я його любила*

В першодруку «Основи» перші 39 рядків поеми мають підзаголовок «Посвященіє», який, можливо, був в автографі (початок його не зберігся). Деякі дослідники поеми (Д. Николишин, Ф. Самоненко) свого часу висловили думку, що у вступі-присвяті поет звертається до музи. Нещодавно В. Бородин досить переконливо довів, що адресатом присвяти є Ганна Закревська — дружина полтавського поміщика Платона Закревського, в яку поет тоді був закоханий і якій згодом присвятив вірші «Г. З.» (1848) і «Якби зустрілися ми знову» (1848)⁷. Справді, звертання «І ти случаєм прочитаєш» і т. п. могло бути адресоване тільки живій людині, а не символу. А взявши до уваги обставини тогочасного життя Шевченка і загальний контекст початку поеми (не наводимо інших аргументів), не можна не прийти до висновку, що Ганна Закревська — єдино можливий адресат присвяти. Отже, ми приєднуємось до думки В. Бородіна з тією, проте, поправкою, що поет надав тут Ганні Закревській безперечних рис музи-натхненниці (пор., наприклад, р. 11 «Що ти витаєш надо мною» з рядками вірша «Муза»: «Вночі, і вдень, і ввечері, і рано витай зо мною і учи...») і зробив так не для того, щоб зашифрувати адресат присвяти, а передусім тому, що хотів висловити саме те, що висловив: чим була Г. Закревська для його поезії (в літературі можна знайти чимало прикладів, коли образ коханої жінки зливається з образом музи).

- 39 *Той блукає за морями,*
 40 *Світ перепливає,*
 41 *Шука долі, не находить*

- 43 *Інший рветься*
 44 *З усієї сили*

⁷ Див. згадану розвідку В. Бородіна. Про Г. Закревську див. також М. Шагинян, Тарас Шевченко, М., 1946, стор. 158—169.

45 *За долею; от-от догнав*

47 *А в третього, як у старця,*

48 *Ні хати, ні поля*

Наведені рядки, як і вся кінцева частина вступу поеми (рр. 39—66), за формою своєрідно варіюють початок вступу «комедії» «Сон» — «У всякого своя доля» (роздуми про долю різних людей: «Той мурує, той руйнує...» і т. д.) з тією, проте, істотною відмінною, що в «комедії» йдеться про долю суспільних хижаків, а в «Сліпому» медитація про долю не має сатиричного спрямування.

169 *А коли хочеш, сину, знать,*

170 *Де лучче лихом торговать,*

171 *Іди ти в Січ*

177 *звичаю*

178 *Козацького наберешся,*

179 *Та побачиш світа,—*

180 *Не такого, як у Б р а т с т в і,*

181 *А живі мисліте*

182 *На синьому прочитаєш*

Дослідники справедливо вказують на зв'язок цього місця поеми з сторінками «Тараса Бульби» Гоголя, де старий Бульба відправляє своїх синів на Січ набратися «звичаю козацького». «Это все дрянъ, чем набивают головы ваши; и академия, и все те книжки, буквари, и философия, все это ка з н а ш о, я плевать на все это! <...> А вот лучше я вас на той же неделе отправлю на Запорожье. Вот где наука, так наука! Там вам школа; там только наберетесь разуму»⁸. «...Нет лучшей науки для молодого человека, как Запорожская Сечь»⁹. Як бачимо, майже те саме, що говорив своїм синам-бурсакам Бульба, говорить Степанові його названий батько, протиставляючи схоластичній церковній науці школу мужності й патріотизму, якою була протягом двох століть для українського народу Запорізька Січ.

«Братство». — Йдеться про Києво-братську школу,

⁸ Н. В. Гоголь, Полное собрание сочинений, т. II, Изд-во АН СССР, 1937, стор. 43.

⁹ Там же, стор. 44.

засновану 1615 р. при братському Богоявленському монастирі (на Подолі). Назву школа дістала від Київського братства — релігійно-національної просвітницької організації православного населення (крім цехового міщанства, членами братства були також запорізьке військо і окремі православні шляхтичі і духовні особи). Київське братство відіграло певну прогресивну роль у боротьбі проти колонізації і покатоличення українського населення. В братській школі вивчалися церковнослов'янська, грецька і латинська мови, арифметика, богослов'я, риторика тощо. 1631 р. митрополит Петро Могила реорганізував братську школу у вищий учбовий заклад (Києво-Могилянська колегія), 1701 р. переіменований у духовну академію.

«Мисліте» — старовинна церковнослов'янська назва літери «М».

352 *Минають дні, минає літо,*

353 *Наста[ла] осінь, шелестить*

354 *Пожовкле листя*

Цікаво, що рядком «Минають дні, минає літо...» починається також розділ «Гонта в Умані» поеми «Гайдамаки», а через кілька днів після закінчення «Сліпого» — 21 грудня 1845 р. — Шевченко написав вірш, що починається рядками:

· *Минають дні, минають ночі,*

Минає літо. Шелестить

Пожовкле листя, гаснуть очі...

Це не випадкова авторемінісценція, а свідоме намагання «розвинути» образ, випробувати його в новій варіації і новій функції, виявити закладені в ньому естетичні потенції (так, рядки, що в «Гайдамаках» і «Сліпому» виступають в епічній функції, у вірші «Минають дні...» мають суто ліричне навантаження). Характерно, що Шевченко створював варіації не тільки окремих виразів і образів, а й цілих поезій (три варіації «Молитви»).

396 *У Межигірського Спаса*

397 *Тричі причащалась.*

Межигірський Спас — Межигірський Спасо-Преображенський монастир на березі Дніпра, близько 20 км на північ від Києва, заснований 988 р. Монастир під-

тримувався Запорізьким військом. Про звичай старих козаків записуватися в цензі Межигірського монастиря Шевченко писав у поемі «Чернець» (див. також його усне оповідання «Запорожці прийдуть було з Січі в Київ» — VI, 259—260). 1787 р. монастир згорів. 1798 р. в його приміщенні відкрито фаянсову фабрику, яка існувала і в часи Шевченка. В червні 1843 р. Шевченко оглядав Межигір'я, записував народні пісні і замалював монастир.

398 *У Почаєві святому*

399 *Ридала, молилась*

Йдеться про Почаївський монастир на Волині. З 1720 по 1831 р. монастир був уніатським, отже, поет, говорячи про відвідання його козачкою Яриною, допустив певний хронологічний «зсув». В жовтні 1846 р. Шевченко за дорученням Київської археографічної комісії відвідав Почаїв і зробив кілька малюнків Почаївської лаври.

454 *У неділю вранці-рано*

Кобзарська дума (рр. 454—517), яку співає Степан, не є обробкою якогось одного фольклорного джерела. «В думі Степана,— писав Ф. Колесса,— помічаємо відгомін кількох різних дум: про Олексія Поповича, Самійла Кішку, Марусю Богуславку й невірницьких плачів; це показує, що Шевченко не наслідував нічого, а творив у стилі дум»¹⁰. М. Рильський, поділяючи загалом думку Ф. Колесси, звернув, проте, увагу на деякі стильові відмінності між Шевченковою і народними думами: «Я довгий час поділяв загальноприйнятну гадку, ніби дума осліпленого невірника в поемі «Сліпий» витримана цілком у дусі і характері народних українських дум,— цих своєрідних епічних творів, формальні і стильові особливості яких дають нам право відвести їм зовсім особливе місце серед епічних народних творів. Тепер я трохи змінив свій погляд. «У дусі» народних дум,— так, безперечно. А «в характері» — це потребує застереження. Порівняйте названу «Думу» Шевченка з думою хоча б «Про Олексія Поповича», в якій

¹⁰ Ф. Колесса, Фольклорний елемент в поезії Т. Шевченка, стор. 76.

бачать деякі наші дослідники пряме джерело шевченківської думи, і ви побачите, що останню відрізняють зовсім не властиві народному епосові лаконізм і стрімкість дії, що в ній схожа, але інша віршова побудова, своя, шевченківська»¹¹.

460 *Та за Тендер погуляти*

Тендер — коса Тендровська на Чорному морі на південь від Дніпро-Бузького лиману.

518 *Отак на улиці під тином*

519 *Ще молодий кобзар стояв*

520 *І про невольника співав.*

Варто уваги, що на цю тему Шевченко ще 1843 р. намалював дві сепії, на яких зобразив саме молодого сліпого кобзаря. В сучасному шевченкознавстві вони мають назву «Сліпий» («Невольник»). Отже, Шевченко йшов від задуму малюнка до задуму поеми (хоч і не виключено, що задум поеми зародився у нього ще 1843 р. і був спочатку реалізований у малюнку).

601 *І на тихому Дунаю*

602 *Нас перебігають*

603 *Товариші-запорожці*

604 *І в Січ завертають.*

Йдеться про так звану Задунайську Січ, створену втікачами-запорожцями в гирлі Дунаю (у володіннях Туреччини) після зруйнування Запорізької Січі. Задунайська Січ проіснувала з 1775 по 1828 р., коли, під час російсько-турецької війни, великий загін задунайців на чолі з кошовим Й. Гладким перейшов на бік Росії. Колишнім задунайцям була надана територія на Азовському узбережжі, де вони заснували т. зв. Азовське козацьке військо.

606 *Як Січ руйнували,*

607 *Як москалі сrebro, злато*

608 *І свічі забрали*

609 *У покрови.*

Уряд Катерини II вирішив ліквідувати Запорізьку Січ (т. зв. Нову Січ на р. Підпільній) передусім тому, що вважав її небезпечним «гнездом своевольства», вогни-

¹¹ Максим Рильський, Поезія Тараса Шевченка, стор. 13—14.

щем народних заворушень, викликаних царською політикою соціального й національного гноблення українського народу. Рядове козацтво підтримувало антифеодальні рухи (гайдамацькі повстання, селянську війну під проводом Пугачова тощо), Січ давала притулок кріпакам-втікачам. Особливе невдоволення уряду викликав опір січовиків роздачі південноукраїнських земель поміщикам і іноземним переселенцям. До того ж, після перемоги над Туреччиною у війні 1768—1774 рр. в Петербурзі здавалося, що відпала військова потреба у збереженні запорізького козацтва.

Січ була зайнята і зруйнована військами генерала Текелі 5 червня 1775 р. Козацька сірома ладна була захищати Січ, але кошовий, старшини і духівництво умовили козаків підкоритися волі цариці. 3 серпня того ж року видано царський маніфест про скасування Запорізького війська «с истреблением на будущее время и самого названия Запорожских козаков». Землі, що належали Запорізькому кошу, Катерина II частково подарувала вельможам, а частково віддала німецьким колоністам. «...Князь Вяземский,— писав сучасний Шевченкові історик Скальковський,— получил при разделе запорожских земель 100 000 дес., в том числе и обе Сечи; князь Прозоровский почти столько же, другие меньше»¹².

В рр. 606—609 про зруйнування Січі і пограбування «Покрови» (Покровської січової церкви) Шевченко використав опис цієї ж події в кількох народних піснях, зокрема в пісні «Да встань, батьку...» («Гриць»), надрукованої 1836 р. в збірнику П. Лукашевича:

Брали сребро, брали злато,
Воскові свічі;
«Оставайся пан кошовий
З писарем на Січі...»¹³.

¹² А. Скальковский, История Новой Сечи или последнего Коша запорожского, ч. III, 1846, стор. 181.

¹³ П. Лукашевич, Малороссийские и червонорусские народные думы и песни, СПб., 1836, стор. 56. Див. подібні рядки в піснях «Славне було Запорожже» (там же, стор. 66), «Ой боже наш милостивий» («Історичні пісні», 1961, стор. 557), «Світ великий, край далекий, та ніде прожити» (там же, стор. 559), «Ой з-за гори, з-за лимана» (там же, стор. 563).

Докладний опис зруйнування Запорізької Січі Шевченко міг прочитати в «Истории Новой Сечи...» Скальковського (перше видання вийшло 1841 р.). Скальковський, зокрема, теж підтверджує зафіксований в народних піснях факт пограбування січової церкви: «...Он сам [січовик Михайло Решетняк.— Ю. І.] видел, как калмыки, донцы и солдаты (без ведома начальства) обдирали церковь, топорами обрубая царские врата...»¹⁴.

613 *Як цариця по Києву*

614 *З Нечосом ходила*

615 *І Межигірського Спаса*

616 *Вночі запалила.*

617 *І по Дніпру у золотій*

618 *Галері гуляла*

Нечос (або Нечоса) — запорізьке прізвисько Григорія Олександровича Потьомкіна (1739—1791), з 1774 р. всесильного фаворита Катерини II і найближчого її радника в державних справах. Будучи довгий час генерал-губернатором Новоросії (Катеринославським намісником), Потьомкін мав великий вплив на українську політику Катерини. Значення його діяльності в історії України досить суперечливе. З ім'ям Потьомкіна пов'язане посилення кріпосницького гноблення на Україні, ліквідація Запорізької Січі та інших залишків місцевої автономності. Але водночас Потьомкін чимало зробив для культурно-економічного розвитку півдня України (за його планами засновано Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Севастополь та інші міста) і остаточного усунення небезпеки татаро-турецьких нападів. Прізвисько Нечоса Потьомкін одержав серед козаків після того, як 1772 р. (будучи генерал-майором в армії Румянцева, що діяла проти турків) записався в козаки Кушевського куреня Запорізького війська. В другому виданні «Истории Новой Сечи...» Скальковського наведено цікаве листування з цього приводу Потьомкі-

¹⁴ А. Скальковский, История Новой Сечи или последнего Коша запорожского, ч. III, 1846, стор. 265. Оце «без ведома начальства» явно написано з цензурних міркувань, бо в інших місцях той же автор пише, що деякі церковні прикраси потрапили до рук вельмож (Потьомкіна та ін.).

на з кошовим Калнішевським. «Тогда Потемкин считал свое казачество шуткою или фантазиею, а Кош почитал это комплиментом и прозвал его «по здешнему» Грицьком Нечосою, по причине пуклей его парика»¹⁵.

В рр. 613—618 розповідається про перебування Катерини II в Києві 1787 р. під час її подорожі на Україну і в Крим. Ось що читав Шевченко про відвідання царицею Києва в «Истории Суворова» М. Полевого, яку він ілюстрував 1842 р. разом з художниками О. Є. Коцебу і Р. К. Жуковським: «Января 29-го императрица через Белоруссию прибыла в Киев. Сюда явился Потемкин. С ним был Суворов. Пиры, увеселения ознаменовали каждый шаг русской царицы. Киев казался столицею, куда съехалось все, что было знатного в России и Польше»¹⁶. З цього ж джерела поет взяв деталь про «золоту галеру»: «По вскрытии Днепра путешествие продолжалось водою в раззолоченных, украшенных резьбою и цветными флагами галерах...»¹⁷. Катерина «накануне Егорьева дня отплыла Днепром в Тавриду,— писав М. Максимович.— За несколько дней перед своим отбытием она пожелала увидеть живописное Межигорье <...>. Но в начале того дня, в который назначено было посещение царицею Межигорья, оно загорелось, и этим пожаром окончилось было многовековое бытие знаменитого монастыря...»¹⁸. Легенду, ніби монастир підпалено з наказу цариці, Шевченко, можливо, чув, коли в червні 1843 р. відвідав Межигір'я.

621 *І як степи запорозькі*

622 *Німоті ділила.*

Ще до скасування Запорізької Січі уряд Катерини II заохочував іноземну колонізацію причорноморських степів (маніфест 1762 р., створення сербських, болгарських, грецьких колоній). Перші німецькі колонії на колишніх землях Запорізького війська (зокрема на Хортиці) засновано 1789 р. (див. коментар до рр. 29—30

¹⁵ А. Скальковский, История Новой Сечи., стор. 127.

¹⁶ Н. А. Полевой, История князя Итальянского графа Суворова-Рымникского., СПб., 1843, стор. 107.

¹⁷ Там же.

¹⁸ «Собрание сочинений М. А. Максимовича», т. 2, стор. 285.

вірша «Розрита могила» і рр. 176—177 послання «І мертвим, і живим...»).

623 *Та бахурям і байстрюкам*

624 *Люд закрепостила.*

«Она казаками платила за свої египетские ночи»,— писав пізніше про Катерину Герцен¹⁹. Катерина II роздала своїм фаворитам до 400 тисяч кріпацьких душ (переважно на «окраїнах» імперії). Тільки Потьомкіну вона подарувала біля 100 тисяч кріпаків. В другій редакції поеми («Невольник») Шевченко ці рядки соціально загострив, водночас зробивши їх більш прийнятними в цензурному відношенні (усунув «образу величності»):

І панам, на Україні,
Люд закріпостили.

Роздача кріпаків і маєтностей «бахурям» — лише колоритний епізод у кріпосницькій політиці Катерини II, яка указом 1783 р. заборонила українським селянам вільний перехід до іншого власника (тобто юридично ствердила кріпосне право) і поширила на козацьку старшину права, надані російському дворянству «Жалованной грамотой дворянству» 1785 р.

625 *Як Кирило з старшинами*

626 *Пудром осипались*

627 *І в цариці, мов собаки,*

628 *Патинки лизали.*

Мова іде про графа Кирила Григоровича Розумовського (1728—1803), останнього українського гетьмана, брата фаворита цариці Єлизавети. 1750 р. Єлизавета відновила на Лівобережній Україні гетьманат і «рекомендувала» старшині обрати гетьманом К. Розумовського (з 1734 по 1750 р. на Україні урядувала Малоросійська колегія). В гетьманування Розумовського на Україні значно посилювався визиск селянства старшиною. 1760 р. був виданий універсал, за яким селянам заборонялося переходити без письмового дозволу поміщика до іншого пана і брати з собою рухоме майно. Розумовський широко роздавав старшині маєтності в «вечное и по-

¹⁹ А. И. Герцен, Собр. соч. в тридцати томах, т. XII, стор. 111.

томственне своє і наследників своїх владення» (формулювання гетьманських універсалів). Сам Розумовський мав до 45 тисяч кріпаків, великі маєтності мали на Україні його брат Олексій та інші родичі гетьмана. Природно, що Розумовський разом з старшиною, яка домогалася урівнення в правах з великоросійським дворянством, не тільки не міг, а й не хотів чинити опір централізаторській політиці Петербурга. Проте існування гетьманату суперечило твердому курсу Катерини II на цілковите скасування автономності України. 1764 р., скориставшись клопотанням старшин зробити звання гетьмана спадковим у родині Розумовських, Катерина примусила К. Розумовського подати у відставку.

641 *Тепер, кажуть, Головатий*

642 *Останки збирає*

643 *Та на Кубань підмовляє,*

644 *Черкеса лякає.*

1783 р., коли в Криму спалахнув заколот татарських феодалів і назрівав військовий конфлікт з Туреччиною, Потьомкін доручив військовому писарю Антону Андрійовичу Головатому (пом. 1797 р. Див. про нього також у коментарі «До Основ'яненка») сформувати загін з колишніх січовиків. 1787 р. Катерина II дозволила Головатому та кільком іншим колишнім запорізьким старшинам створити Військо вірних козаків (перейменоване наступного року у Чорноморське козацьке військо). Новоутворене військо відзначилося успішними діями на сухопутному і морському театрах під час російсько-турецької війни 1787—1891 рр. (першим кошовим був Харко Чепіга). 1790 р. війську надана для оселення територія між Дністром і Бугом на узбережжі Чорного моря. В слободі Слободзея (на Дністрі) була резиденція кошової адміністрації. Ця слобода згадана у другій редакції поеми («Невольник»): «Тепер, кажуть, в Слободзеї останки збирає Головатий, та на Кубань хлопців підмовляє» (I, 496). 1792 р. Катерина II видала грамоту про переселення чорноморців на Кубань, що відповідало як інтересам уряду («черкеса лякати», за виразом Шевченка), так і заможної козацької верхівки, яка сподівалася одержати великі економічні вигоди від

хазяйнування на багатих кубанських землях. Проте козацька сірома наказ про переселення зустріла вороже і Головатому — головному ініціатору й організатору цієї акції — справді довелося, як пише поет, «на Кубань підмовляти». 1860 р. Чорноморське козацьке військо перейменовано на Кубанське²⁰.

На рр. 641—644, очевидно, відбилося знайомство Шевченка з історичною піснею про переселення чорноморських козаків на Кубань «Ой тисяча сімсот да дев'яносто», в якій згадується і Головатий, і «черкес», і (в одному з варіантів) Слободзея. Пор. з рядками поєми:

Ой щоб пан Чепіга і пан Головатий
Зібрав усіх запорожців,
А зібравши усіх запорожців,
Та йшов на кубанські степи жити.

Бо либонь не жарту нам цариця пише —
Із Слободзеї виступати.

Ой бо ми підем на Кубань-ріку
Та там будем жити.

Уражого черкеса щодня, як зайця,
Щодня по горах гонити²¹.

Цю пісню Шевченко міг чути хоч би від свого приятеля — Я. Г. Кухаренка — в той час офіцера, а пізніше наказного отамана Чорноморського козацького війська.

- 656 *Про Чалого Саву,*
- 657 *Про Богдана недомудра,*
- 658 *Ледачого сина,*
- 659 *І про Гонту мученика,*
- 660 *Й славного Максима.*

Тут названо кілька історичних пісень: про Саву Чалого (див. про нього у коментарі до «Перебенді»), про Богдана Хмельницького (про причини суперечливої оцінки Шевченком Хмельницького див. у коментарі до «Розритої могили» і до поеми «Великий льох»), про ватажків Коліївщини — Івана Гонту, Максима Залізняка (див. про них у коментарі до «Гайдамаків»).

²⁰ Див. В. А. Голобуцький, Чорноморське казачество, Изд-во АН УССР, К., 1956.

²¹ «Історичні пісні», стор. 583.

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

В єдино відомому автографі поеми — альбомі «Три літа» — дати нема. Повне зібрання творів Шевченка в десяти томах і нове Повне зібрання творів в шести томах датують поему за списком Ів. Лазаревського, в якому Шевченко власноручно написав: «Миргород 1845». В Миргороді поет перебував на початку жовтня 1845 р. В деяких виданнях (ЛІМ та ін.) дата й місце написання визначалися між 17 і 21 жовтня 1845 р., с. Мар'янське, на тій підставі, що «21 октября 1845. Марьинское» датований вірш «Стоїть в селі Суботові», який записаний в альбомі безпосередньо після «Великого льоху» і за своїм змістом являє собою епілог до поеми, а 16 жовтня Шевченко закінчив поему «Сліпий». Так чи інакше, безсумнівним є, що поема написана в жовтні 1845 р.

«Великий льох» — один із найбільш складних і найбільш суперечливих творів «Кобзаря». Шевченко написав гостро революційну нелегальну поему, ідейний зміст якої був різко ворожий соціально-політичному ладу самодержавної Росії. Водночас у поемі відбилася певна суб'єктивність Шевченкової оцінки історичної діяльності Богдана Хмельницького і Петра І. Цим скористалися численні націоналістичні коментатори «Великого льоху», щоб перекрутити ідейний зміст твору, прищепити думку, ніби поет вороже ставився до російського народу. Радянські шевченкознавці спростували націоналістичну фальсифікацію поеми, переконливо довели, що вона спрямована не проти російського народу, а проти національного і соціального гноблення України царизмом і проти українського панства як співника самодержавства у визискуванні народних мас¹. Оце рево-

¹ Про «Великий льох» див. О. І. Білецький, Ідейно-художнє значення поеми «Великий льох», «VII наукова шевченківська конференція. Тези доповідей», Вид-во АН УРСР, К., 1958; А. І. Білецький, А. І. Дейч, Т. Г. Шевченко, Учпедгиз, 1959; Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко; М. Х. Коцюбинська, Поетика Шевченка і український романтизм, «Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції».

люційне спрямування й є головним в ідейній концепції твору, а не окремі помилкові оцінки історичних діячів, цілком зрозумілі в конкретних умовах українського життя часів Миколи І.

Містерія. Так Шевченко визначив у підзаголовку жанр своєї поеми. Під цим терміном поет у даному разі розумів досить поширений у тогочасній світовій романтичній літературі різновид алегоричної поеми, в якій фантастичний план поєднувався з реальним. Романтична поема-містерія початку ХІХ ст. мала свої специфічні особливості, які пояснюються її історичним генезисом від старовинної духовної драми (містерії). Для її змісту й стилю характерні не просто гротесковий неймовірність зображуваного, а участь надприродних сил як персонажів твору, багатозначна таємничість, туманна символіка, філософічність, тяжіння до есхатологічних і легендарних сюжетів. Романтичній містерії властива також певна драматизація, діалогічна форма тощо. Більшість цих специфічних рис алегоричної поеми-містерії романтиків так чи інакше відбилася на формі й змісті «містерії» Шевченка. Звичайно, романтизм Шевченка в поемі «Великий льох» досить відносний, це, можна сказати, романтизм форми, стилю. Своєрідність романтизму цієї поеми в тому, що поет не тікає тут від дійсності в мрію й містику, а цілком свідомо намагається використати поетику романтичної містерії для завдань актуальної політичної сатири. В цьому розумінні можна говорити про реалізм задуму й ідейного спрямування поеми. Досвід «Великого льоху» свідчить про обмеженість даної літературної форми щодо тих завдань, які розв'язував Шевченко — політичний поет (зайва романтична туманність й ускладненість твору). Характерно, що в наступні роки поет більше не повертався до форми містерії.

Можливо, для Шевченка звернення до даного жанру було своєрідним експериментом, викликаним бажанням випробувати в сатирі мистецькі потенції алегоричної поеми-містерії. Поет задумав твір, предмет якого — ідеї, соціально-політичні та історичні концепції. Цим наперед і зумовлена своєрідність побудови й стилю поеми, в якій автор пішов не шляхом типізації характе-

рів і не шляхом «втіїственого» вірша, а втілив свої роздуми про долю України в образах алегоричного плану. Щоб об'єднати в одному творі іноказального змісту події часів Хмельницького, Петра I, Катерини II, сучасності і навіть майбутнього, Шевченко й звернувся до жанру поеми-містерії.

Про джерела образності і жанрово-стилістичних особливостей Шевченкової «містерії» писалося чимало (хоч було висловлено багато й надто проблематичних припущень). Про використання Шевченком фольклорних мотивів писали, зокрема, О. І. Білецький і М. Коцюбинська. «Уявлення про душу-пташку, повір'я, пов'язані з водою, з образом ворона і ворони, сказання про клади, легенда про сина Гонти, деталь про ярчука та інші подробиці увійшли в поему безпосередньо з народного побуту»². Додамо, що фольклор для поета тут лише матеріал, на якому він творить відповідні гротескові алегорії, переосмислений в душі книжкової романтичної традиції і ускладнений історіософічними і літературними асоціаціями.

Ще дореволюційні дослідники висловили думку про зв'язок форми «Великого льоху» з українським вертепом. Проте безпосередній вплив вертепу на «містерію» досі фактично не доведений. Навряд чи саме «алегоричний характер «поеми-містерії» «Великий льох» підказаний Шевченкові вертепом», як це припускає Є. П. Кирилюк³. Алегоричні й символічні образи були надто поширені в сучасній Шевченкові літературі, щоб виводити їх саме з цього джерела (та й серед поезій Шевченка його «містерія» — далеко не єдиний твір, в якому знаходимо алегорію і символіку). З того факту, що у вертепній драмі комічні мотиви чергуються з серйозними, не можна робити висновку про вплив вертепу хоч би тому, що поєднання комічного з трагічним було властиве найширшому колу літературних явищ від Шекспіра до Гоголя й самого Шевченка.

² О. І. Білецький, Ідейно-художнє значення поеми «Великий льох», «VII наукова шевченківська конференція. Тези доповідей», стор. 8.

³ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 193—194.

В часи Шевченка поетами-романтиками розроблялися різні форми алегоричної поеми. Серед романтичних поезій, форма яких дещо подібна до Шевченкової «містерії», дослідники називали містерію В. Кюхельбекера «Ижорский» (дві її частини видав Пушкін у 1836 р.), містерію О. В. Тимофєєва «Жизнь и Смерть» (1834), його ж драматичну поему про кінець світу — «Последний день» (1835), алегоричний пролог до поеми Є. Гребінки «Богдан» (1842—1843), «Dziady» Міцкевича, «Небожественну комедію» Красінського, містерії Байрона та ін. «Цікаво модифікуються,— писала М. Коцюбинська,— риси романтичної фантастики в <...> містерії «Великий льох», яка за своїми формальними ознаками зближується із зразками романтичних містерій, зокрема польських,— Міцкевича, Красінського»⁴. «Є також деяка спільність між формальним характером символіки в творах Красінського і Шевченка (зокрема символіки «льоху» як уособлення прихованих сил народу)». «Фантастика містерії «Великий льох» близька також до фантастики романтичної поеми в її історико-національному різновиді, яка зустрічається в російській романтичній літературі, зокрема до поеми Гребінки «Богдан». Тут спільні принципи подання історичного матеріалу крізь призму народно-фантастичних уявлень. В поемі Гребінки широка фантастична символіка: тут і хори тіней, і голоси тіней українських героїв, і голос молоді дівчини, і голос дуба, і «голос з-під каменя»⁵. Щоправда, не в усіх випадках можна вважати доведеним конкретний вплив кожного з названих тут творів на Шевченкову «містерію». Але генетичний зв'язок стилю й жанру «Великого льоху» з відповідною літературною традицією (репрезентованою в тогочасній поезії згаданими творами) є безперечним.

Можна вважати цілком доведеним зв'язок стилю й образності «Великого льоху» з «Макбетом» Шекспіра. Знайомство з «Макбетом» помітно позначилося на образах другої частини поеми — «Три ворони» (див. далі). Дещо спільне є у Шевченка з Шекспіром також у

⁴ «Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції», стор. 98.

⁵ Там же, стор. 99.

контрастному поєднанні грубо-комічних сцен з трагічними епізодами. Характерно при цьому, що Шекспір зацікавив тут поета своїм, так би мовити, романтизмом (хімерними образами, що уособлюють зло, «романтичними» контрастами трагічного й комічного).

Окремі історичні епізоди часів царювання Петра I (зруйнування Батурина, робота на каналах тощо) написані під враженням читання «Истории русов» псевдо-Кониського.

Критичної перевірки потребує гіпотеза Я. Дзири про вплив на «Великий льох» літопису Величка. За Дзирою, «поема-містерія «Великий льох» теж пов'язана з оповіданням-містерією Самійла Величка про сатира і чортів. Зміст оповідання такий: один сатир, що довго жив у великому лісі, переляканий уночі силами природи, спостерігав із дуплястого дерева за збіговиськом чортів, на якому Люципер розповів про всю попередню історію боротьби чортів з християнством, у тому числі з його головною опорою — козацькою Україною. Тут він скомпонував способи боротьби чортів за цілковите знищення України разом з Чигирином. Поема-містерія «Великий льох» перегукується із оповіданням Величка насамперед у спільності ідейній, у формі тощо. У Величка виступають сатири і чорти, у Шевченка — пташки-душі і ворони. Алгоритичні «ворони» у поемі Шевченка діють тими способами, які скомпонував Люципер на зборищі чортів»⁶. Тут же Я. Дзира говорить про залежність Шевченкового образу «мітли» (комети) від образу «мітли» в літопису Величка. Гіпотеза Я. Дзири загалом заслуговує на увагу, проте його аргументація далеко не в усіх випадках переконлива, а висновок, що саме оповідання Величка про чортів «послужило головним джерелом для поеми Шевченка «Великий льох»⁷, є явною гіперболою. Доводячи виоішалний вплив Величка на ідеї й зміст Шевченкової поеми, автор розвідки не враховує інших літературних й ідейних чинників, зв'язків твору з сучасною йому літературою і, зокре-

⁶ Я. Дзира, До питання про джерела архаїзмів у мові творів Тараса Шевченка, «Українська мова в школі», 1961, № 5, стор. 35.

⁷ «Українська мова в школі», 1961, № 5, стор. 36.

ма, з поетикою романтизму. Не бере до уваги Я. Дзирі й того, що Шевченко у «Великому льоху» дав цілком протилежну оцінку Хмельницькому, ніж Величко. Звичайно, не можна вважати за серйозну аргументацію типу: «Такі фразеологізми із поеми «Великий льох», як «Чи чортма й тепер нічого...», «Так на чорта ж їх на горах ставить?», «Чорт-зна що провадить» і подібні теж, мабуть,— відгомін оповідання Величка, де чорти є алегоричними персонажами»⁸ і т. п. Отже, гіпотезу Дзирі було б передчасно як беззастережно відкинути, так і некритично прийняти.

«Положил еси нас [поношение] соседом нашим, подражнение и поругание сущим окрес нас. Положил еси нас в притчу во языцех, покиванию главы в людях.» — Епіграф взятий з 43 псалма, згодом переспіваного Шевченком (див. «Давидові псалми», рр. 61—66; див. також коментар до р. 62 «І мертвим, і живим...»). «Переспівуючи псалми,— коментує Є. П. Кирилюк,— поет вкладав у них революційні ідеї. Така ідея закладена й у 43-му псалмі й підкреслена в епіграфі: щоб не бути притчею во языцех серед народів, трудящі України повинні боротися за свою долю (про це говорять останні рядки псалма в переспіві Шевченка: «поможи нам встать на ката знову»). Цій ідеї підпорядкований весь зміст поеми»⁹.

ТРИ ДУШІ

«Великий льох» — поема-алегорія, що складається з трьох частин («Три душі», «Три ворони», «Три лірники»), кожна з яких має свою іносказальну функцію. Алегоричний зміст першої частини — «Три душі» — розкривається у розповідях «душ» про гріхи, за які вони караються. Гріх першої «душі» (дівчини Прісі) в тому, що вона перейшла з повними відрами дорого Богдану Хмельницькому, коли той їхав у Переяслав присягати цареві. За народними повір'ями, якщо хтось перейде дорогу з повними відрами,— це щаслива прик-

⁸ «Українська мова в школі», 1961, № 5, стор. 35.

⁹ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 194.

мета. Друга «душа» (дівчинки-недолітка) спокутує той гріх, «що цареві московському коня напоїла — в Батурині; як він їхав в Москву із Полтави». Третя «душа» согрішила, ще як була немовлятком («ще й не говорила»): вона посміхнулася Катерині II, коли цариця подорожувала по Україні.

Розповіді «трьох душ» — це, власне, три притчі з певною політичною «мораллю». Найбільш загально цю «мораль» можна висловити так: царі (тут — Олексій, Петро I, Катерина II) несуть нещастя українському народові. В своїх притчах Шевченко осуджує ті історичні події, які, на його думку, привели до соціального й національного гноблення України царизмом. І саме тому, що поет оцінює події минулого, дивлячись на сучасне йому трагічне становище закріпаченої України, він виявляє деяку суперечливість у розумінні діяльності Хмельницького і Петра I про причини такого ставлення Шевченка до Богдана Хмельницького див. також коментар до поезії «Розрита могила»). Нагадаймо, що поет високо цінував Хмельницького як «геніального бунтовщика» і водночас критично ставився до нього як до дипломата, що пішов на угоду з царем Олексієм. За вірним визначенням Є. П. Кирилюка, «у своїй палкій зненависті до царизму, самодержавства, кріпосництва й усіх їх породжень, зненависті цілком природній і зрозумілій для всякого революціонера-демократа, Шевченко не міг повністю, всебічно оцінити прогресивне значення діяльності Богдана Хмельницького»¹⁰. «Коли поет пов'язує діяльність Хмельницького з політикою царизму, — пише Є. С. Шабліовський, — він висловлюється про гетьмана з осудом і гіркотою»¹¹. Подібне тлумачення історичних поглядів Шевченка дав у своїх працях О. І. Білецький: «Совершенно понятно, что Шевченко, выражавший думы украинской народной массы, высоко ценивший Богдана Хмельницкого, как народного героя, «геніального бунтовщика», не мог в данном случае не отнестись с глубокой скорбью по поводу со-

¹⁰ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 196.

¹¹ Є. Шабліовський. Народ і слово Шевченка, стор. 127.

глашення Богдана Хмельницького с русским царизмом»¹². Присяга Хмельницького цареві, на погляд Шевченка, мала лише негативні наслідки. На історичну концепцію поета вплинув той факт, що «на Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, присікаючи прагнення до створення української державності, проводив насильствену політику русифікації, перешкоджав розвиткові української мови і культури»¹³. Саме через трагічні суперечності кріпосницької держави Миколи I — «тюрми народів» — поет не міг цілком усвідомити далеких світлих перспектив Переяславської угоди й історичної необхідності цього акту: «Історичне значення Переяславської ради для долі українського народу полягало насамперед у тому, що, з'єднавшись з Росією у межах єдиної російської держави, Україна була врятована від поневолення шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною»¹⁴. Водночас треба підкреслити, що поет ніде й ніколи не висловлювався проти братнього єднання українського народу з російським.

Причини різко негативного ставлення Шевченка до Петра I вже розглядалися в коментарі до поеми «Сон». Петро I для нього — не великий реформатор, а тільки цар-деспот, який драв три шкури з народу і, скориставшись зрадою Мазепи, покінчив з державною автономією України¹⁵. Навіть такі прогресивні заходи Петра, як будівництво каналів і укріплень (напр., укріпленої Орельської лінії, яка захищала південні кордони Лівобережжя від татар і турків), Шевченко осуджував за те, що вони здійснювалися «варварськими методами», за рахунок нещадної експлуатації народних мас і коштували життя тисячам селян і козаків. Звичайно, Шевченкова оцінка Петра I є односторонньою, але чи могла во-

¹² А. И. Белецкий, А. И. Дейч, Т. Г. Шевченко, стор. 63.

¹³ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією, Держполітвидав, К., 1954, стор. 12.

¹⁴ Там же, стор. 10.

¹⁵ Нагадуємо висловлення Герцена: «Петр I обрадовался измене Мазепы и принялся притеснять Малороссию вопреки всем договорам» (Собр. соч. в тридцати томах, т. 12, стор. 111).

на бути іншою в українського патріота-демократа, до того ж у творі, свідомо спрямованому на викорінення будь-яких царистських ілюзій у тогочасній суспільній думці?

Цілком зрозуміло, чому остання «притча» «Трьох душ» присвячена Катерині II. Вона ліквідувала залишки автономного ладу України, зруйнувала Січ, законодавчо ствердила кріпосне право (див. коментар до поем «Сон» і «Сліпий»).

Говорячи про алегоричний зміст першої частини «містерії», не можна все ж погодитися з тими дослідниками, які вбачають в образах «душ» персоніфікацію певних суспільних сил України, що підтримували Хмельницького, Петра I і Катерину II. В тезах доповіді О. І. Білецького читаємо: «Підтримують Хмельницького і Петра I несвідомі верстви українського народу («душі»)»¹⁶. «Три душі» — олицетворение бессознательности, которой еще много в народной массе», — писав той же автор в іншій праці¹⁷. За Є. П. Кирилюком, «у минулій долі першої і другої «душ» Шевченко уособив українське суспільство, його ставлення до великих історичних подій, зокрема до політики Б. Хмельницького, спрямованої на возз'єднання України з Росією; підтримку ним боротьби Петра I проти іноземних загарбників і зрадника Мазепи. Нарешті, в образі третьої «душі» — немовляти — відображено наївні сподівання малосвідомої частини суспільства на здійснення фальшивих обіцянок Катерини II «возвести малоросійський народ на вищу ступень щастя»¹⁸. Хоч ці висловлення не тотожні, вони подібні в одному — в тлумаченні «душ» як уособлення певних соціальних верств України.

На нашу думку, «душі» не є алегоричним втіленням якихось суспільних сил України. В алегоричній функції ці «душі» виступають тільки посередньо. Алегоричними

¹⁶ «VII наукова шевченківська конференція. Тези доповідей», стор. 6.

¹⁷ А. И. Белецкий, А. И. Дейч, Т. Г. Шевченко, стор. 66.

¹⁸ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 195.

є, власне, не «душі», а ті сюжетні колізії, які з ними пов'язані. Іншими словами, художнє призначення образів «душ» у поемі насамперед службове: вони потрібні для створення відповідних сюжетних колізій («гріх» і «кара» за нього), через які поет висловлює своє ставлення до певних історичних подій. Звернімо увагу: гріхи всіх трьох «душ» несвідомі. Вони не відали, що творять. Чому Шевченко наголошує на несвідомості «гріха»? Мотив несвідомості «гріха» поет вводить, звичайно, не для того, щоб іноказально відобразити «малосвідомість» тих чи інших кіл українського населення. Його функція інша: алегорично показати силу того суспільного зла, яке, на думку поета, несуть згадані історичні особи і події. Це зло — зло царизму — таке страшне для українського народу, що навіть несвідоме йому потурання є смертельним гріхом і вимагає жахливої кари. Отже, «душі» потрібні були тут поетові остільки, оскільки через їх «трагічну провину» він розкривав ступінь свого засудження певних явищ минулого (тільки в цьому розумінні й можна говорити про алегоричний зміст образів «душ»).

Розглядаючи алегорично-метафоричний зміст «Великого льоху», треба висловити таке загальне міркування, яке стосується не тільки цієї поеми, а й взагалі тлумачення творів, побудованих на алегоріях і персоніфікаціях. Було б помилкою відшукувати в кожному образі, персонажі, художній деталі «Великого льоху» обов'язкову конкретну алегорію. В творі алегоричного плану можливі образи, які, не будучи уособленням якоїсь певної ідеї, водночас допомагають втіленню його загального алегоричного задуму. Справді, якщо «душі» — це уособлення певних верств українського народу, то кого ж тоді уособлюють отруєні батько, матір, брат, собака «першої душі», сестра і матір «другої душі»? «Бабуся», яка поховала тіло «другої душі», «а назавтра й вона вмерла»? Кого персоніфікує мати «третьої душі»? Чому саме «в Каневі родилась» ця «третья душа»? Який в цьому алегоричний зміст? А якщо «друга душа» уособлює підтримку українським народом «боротьби Петра I проти іноземних загарбників і зрадника

Мазепи», то чому вона «меж трупами валялась у самих палатах Мазепиних»? Чому просила, «щоб і мене вбили»?

Правильному тлумаченню символіки «Великого льоху» слід приділити особливу увагу ще й тому, що в своїх спробах фальсифікувати ідейний зміст «містерії» буржуазні націоналісти намагаються використати саме її алегоричність, витлумачуючи по-своєму, по-націоналістичному, іпосказальні образи. Наприклад, такий зубр націоналістичного «шевченкознавства», як Ст. Смаль-Стоцький, не тільки фальсифікував зміст справжніх алегорій поеми, а й відшукував алегорії там, де їх немає й не могло бути (звичайно, з єдиною метою — дати і цим квазіалегоріям відповідне націоналістичне «роз'яснення»). Так, за Ст. Смаль-Стоцьким, сестра «другої душі» — «це уособлення вірної Мазепі України. Мати — це уособлення Гетьманщини в цілості». «Бабуся, що осталась на тій пожарині», — «це образ бабусі обох сестер, отже матері їх матері, цебто образ цілої, ще не поділеної Андрусівським договором України...». Алегорію Смаль-Стоцький знайшов і в образі матері «третьої душі»: це нібито Україна, а сама «третья душа» — теж Україна, але вже по скасуванню Гетьманщини. А те, що ця «душа» «ще сповита», «ще й не говорила», алегорично означає, що Україна «не зміла й слова промовити»¹⁹. Як бачимо, Смаль-Стоцький безнадійно намагався відповісти на питання, сама постановка яких є абсурдною. Поема Шевченка — це не схоластична алегорія середньовічного поета-містика, кожний образ якої є символом, що потребує від читача відповідного «розсимволізування». Штучність такого тлумачення образів «Великого льоху» не потребує, власне, доведення. Ми навели ці анекдотичні приклади, поперше, тому, що вони наочно демонструють наукову безпорадність і містифікаторський характер націоналістичного «шевченкознавства», а по-друге, тому, що вони показують, до якої нісенітниці можна дійти, намагаючись будь-що відшукати алегоричний сенс у кожно-

¹⁹ «Повне видання творів Тараса Шевченка», т. III, Варшава — Львів, 1935, стор. 296.

му окремому образі, в кожній деталі символіко-фантастичного твору.

1 *Як сніг, три пташечки летіли*

Біла пташка-душа — символ, очевидно, запозичений із фольклорних джерел. «Білу пташку» знаходимо також у поемі «Сон», де цей образ символізує душі загиблих козаків. М. Коцюбинська зазначає, що образ «білої пташки» (символ душі народу) «улюблений романтиками (у Міцкевича, у Красінського в творі «Три думки»)»²⁰. За О. Колесою, «апокрифічні вірування українського люду приписують не раз страшну кару за дуже дрібні провини. Приклади таких вірувань бачимо в українській пісні, де згадується про грішні душі, котрих за гріхи не хоче Петро пустити до неба»²¹.

2 *Через Суботове і сіли*

3 *На похиленому хресті*

4 *На старій церкві.*

Суботове (Суботів) — село в п'яти кілометрах від Чигирин на правому березі р. Тясмин. Суботів належав батькові Богдана Хмельницького — сотнику Михайлу Хмельницькому. В роки визвольної війни проти шляхетської Польщі Суботів став однією із резиденцій Хмельницького. «...Суботівський двір Богдана Хмельницького, — пише сучасний історик архітектури, — було обнесено двома рядами валів і ровом, що починався за теперішньою початковою школою, побудованою на місці Богданового палацу. <...>. Це був справжній замок, з мурованими і кількома дерев'яними вежами та рубленими дерев'яними стінами. Тут поряд з палацем гетьмана розміщувалися будинки козацької старшини. Основні будівельні роботи в Суботівському замку були здійснені після 1648 р.»²². Богданів палац був зруйнований, очевидно, ще 1664 р. польськими військами. В Шевченкову добу від нього залишилися тільки руїни. Відвідавши Суботів, Шевченко намалював акварель

²⁰ «Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції», стор. 99.

²¹ О. Колеса, Шевченко і Міцкевич, Львів, 1894, стор. 105.

²² Г. Н. Логвин, Чигирин, Суботів, Вид-во Академії архітектури Української РСР, К., 1954, стор. 40.

«Богданові руїни в Суботові» (датовану в т. VII ПЗТ—1845 р.; деякі дослідники датують суботівські малюнки Шевченка 1843 р.). На думку Г. Н. Логвина, на малюнку Шевченка зображено не руїни будинку Хмельницького, а рештки оборонної вежі²³.

7 Як той розкопуватимуть льох.

Образ «великого льоху» в однойменній поемі Шевченка має передусім символіко-метафоричний сенс. Очевидно, найближче підійшли до істини ті дослідники, які тлумачать скарби «великого льоху» як уособлення волі народу, волі України, «прихованих сил народу» (О. І. Білецький, М. Х. Коцюбинська, Є. П. Кирилюк та ін.). Водночас цей образ — цілком реального змісту: в поемі йдеться про розкопки льоху в Богданових руїнах, де нібито були заховані скарби Хмельницького. Можна з певністю твердити, що розповіді про скарби в льохах Богданового будинку Шевченко чув 1843—1845 рр. од селян Суботова (можливо, від того ж козака Яременка, якого він згадує далі в посиланні). Деякі розповіді про суботівські льохи і скарби були записані наприкінці ХІХ ст. «А я так собі думаю, чи ритимуть люде землю, чи ні, а буде колись таке, що дориватимуться до чогось другого, будуть таки добиватись правів Хмельницького. Кажуть, що в його церкві — у мурованій — є кладь нечислима, саме золото попід підвалинами. Навмисне через те й затоплена у землю глибоко. А в якійсь каломні, либонь, шкатулка є, а в ній ключі од льохів, плани та описи усякої кладі, яка де є на всій Україні. Там десь і права позамикані. Орловський, що побував у Су-

²³ Г. Н. Логвин, Чигирин, Суботів, стор. 58—59. До опису Богданового палацу в розвідці Г. Логвина і «Истории русского искусства» під ред. І. Грабаря (т. 2, 1912, стор. 409) слід поставитися дуже критично. В обох випадках опис запозичено із роману П. Куліша «Михайло Чарнышенко» (1843), в якому автор малює уявну картину Богданового палацу (оповідання про те, як сотник Чарниш збудував кам'яницю за старовинним малюнком будинку Хмельницького — явний художній домисел). Сам Куліш, відвідавши Суботів, не знайшов слідів будинку Богдана: «...мог осмотреть место, где стоял дом Хмельницкого (от него не осталось уже никаких следов)» («Записки о Южной Руси», т. I, СПб., 1856, стор. 269). З цим твердженням Шевченко не погодився (див. щоденник, V, 10).

ботові, літ сорок уже тому буде — показував ті плани і по них знаходив усі ходи Хмельницького, а кладі не взяли — час ще не прийшов. Найпаче Орловський добивався до льохів Хмельницького, бо там би то найбільш показано схованки»²⁴. В цій розповіді Пилипа Шутя найцікавіше те, що переказ про заховані скарби переплівся з легендою про «позамикані права» Хмельницького, відшукати які «час ще не прийшов» — явний перегук з символікою «Великого льоху». Цей же оповідач називає «льохом великим» хід, що йшов з Іллінської церкви «попід Хмельницького дворичем». Іван Пушкар («літ багато, більш сотні») розповідав: «А давньої пам'яті то самі либонь стіни були і церквою їх ніхто не звав, а звали великим льохом, хоч правити в їй правили...»²⁵. «У льохах Хмельницького скарбу є багато наховано... <...>. Бо то оден льох починається з Мурованки та звідси йде аж у Тясмин річку, сюдою по воду козаки ходили за татарву ще; другий льох іде з осадьби Хмельницького, тож до Тясмину йде»²⁶. Про те, що муровану церкву селяни називали «льохом», читаємо і в розповіді Варивона Коцура: «Звуть її і порохівнею, і льохом, і конюшнею, не то що. Кажуть і так, що се не церква таки була, а двірець Хмелів»²⁷. Проте в поемі Шевченка йдеться не про льох під «мурованкою», а про розкопки льоху під Богдановими руїнами (які Шевченко вважав рештками Богданового палацу, а сучасні історики архітектури — руїнами вежі). Експедиція Академії архітектури УРСР, розкопуючи 1953 р. ці руїни, знайшла льох: «Вхід у приміщення, яке було льохом, знаходиться з північного боку. Від входу лише частково збереглися поріг та східці. <...>. Цікаво відзначити, що тут, мабуть, нишпорили шукачі кладу, бо в стіні <...> була вирита яма...»²⁸. Отже, Шевченко безпе-

²⁴ Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897—9, «Записки наукового товариства імені Шевченка», ХСІ, 1909, кн. V, стор. 6.

²⁵ Там же, стор. 14.

²⁶ Там же, стор. 15.

²⁷ Там же.

²⁸ Г. Н. Логвин, Чигирин, Суботів, стор. 58.

речно чув від суботівських селян розповіді та легенди про Богданів льох.

В поемі Шевченка мова йде про розкопки льоху, причому не про приватних шукачів скарбів, про яких, до речі, згадують у своїх розповідях селяни («У цих льохах Орловський з дяконом усе шукали кладі теї: молебни правила, з корогвами йшли до льохів»²⁹), а про розкопки з участю офіційних осіб. Відомостей про археологічні роботи в Суботіві в 40-х роках ХІХ ст. ми не знайшли. Щоправда, І. Я. Айзеншток у коментарях до російського видання Шевченка пише про великі археологічні розкопки в Суботіві в 40-х роках. Проте в жодних матеріалах з історії Київської археографічної комісії, яка в ці роки здійснювала дослідження «древностей» на Київщині, про розкопки в Суботіві не згадується. Саме в цей час експедиція археографічної комісії розкопувала могилу Перепетиху (Васильківський повіт). Чи не помилився коментатор? Припускаємо, що Шевченко або щось почув про майбутні розкопки в Суботіві (і силою поетичної уяви відтворив їх картину), або їх провадило з власної ініціативи місцеве чигиринське начальство (в третій частині поеми справник «в Чигирин доносить по начальству. Приїхало начальство мордате...»). В останньому випадку стає зрозуміло і відсутність друкованих відомостей про ці фактично аматорські розкопки (шукання скарбів!), і сатиричне змальовання оцих аматорів «древностей» в поліційних мундирах.

18 *Отут, було, на цвинтарі*

19 *Я з дітьми гуляю*

Чому поет ввів у розповідь саме цвинтар (здавалось би, зовсім випадкову деталь)? А втім, ця дрібна деталь наочно показує обумовленість навіть найумовніших творів і образів Шевченка живими враженнями дійсності. Відвідавши Суботів, Шевченко бачив і замалював цвинтар біля Іллінської церкви (див. акварелі «Богданова церква в Суботіві» і «Кам'яні хрести в Суботіві»). Про це кладовище читаємо в цитованій розповіді Івана

²⁹ «Записки наукового товариства імені Шевченка», т. ХСІ. 1909, кн. V, стор. 15.

Пушкаря: «...почали кладовище заводити коло неї та поминки справляти»³⁰.

20 *І з Юрусем гетьманенком*

Юрій Хмельницький (1641—1685) — молодший син Богдана, гетьман України в 1659—1663 і 1677—1681 рр. В роки свого гетьманування зрадив справу свого великого батька й український народ. 1660 р. він підписав угоду з поляками, яка знову віддавала Україну під владу Польщі. 1663 р. зрікся гетьманства. Згодом був захоплений в полон татарами й опинився в Туреччині. 1677 р. був призначений султаном гетьманом України; допомагав туркам і татарам спустошувати українські землі. 1685 р. страчений турками.

48 *Вранці-рано, в пилипівку*

Пилипівка — передріздвяний піст (з 15 листопада до 24 грудня). Історична Переяславська рада, яка одно-стайно висловила за возз'єднання України з Росією, зібралася 8(18) січня 1654 р. З історичних джерел відомо, що Б. Хмельницький ще в грудні 1653 р. перебував у Чигирині і приїхав до Переяслава тільки 6 січня 1654 р. «Раніше він не міг приїхати з Чигирина, бо Дніпром ішла крига»³¹.

74 *як він їхав*

75 *В Москву із Полтави,*

тобто після Полтавської перемоги над шведською армією Карла XII і загонами зрадника Мазепи (27 червня 1709 р. за ст. ст.). Справді Петро I після перемоги під Полтавою поїхав не в Москву, а в Київ, а далі в Польщу на побачення з польсько-саксонським і пруським королями. До Москви він повернувся тільки в грудні 1709 р.

77 *Як Батурин славний —*

78 *Москва вночі запалила,*

79 *Чечеля убила*

Батурин з 1669 р. — резиденція українських гетьманів. 1708 р., готуючи зраду, Мазепа зібрав у Батурині для шведів великі припаси й у середині жовтня виступив

³⁰ «Записки наукового товариства імені Шевченка», т. ХСІ, 1909, кн. V, стор. 14.

³¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, Вид-во АН УРСР, К., 1954, стор. 456.

звідти на з'єднання з Карлом XII. Петро I, одержавши звістку про зраду Мазепи, наказав кн. Меншикову захопити Батурин, що мало як військове, так і політичне значення. 1 листопада Меншиков взяв штурмом Батурин і зруйнував його, причому загинуло чимало жителів, які не мали нічого спільного з прихильниками Мазепи. Згаданий тут Чечель — полковник сердюцького полку, мазепинський комендант міста.

Картина зруйнування Батурина царським військом написана Шевченком під безперечним враженням «Истории русов». Пор.: «Меньшиков ударил на граждан безоружных и в домах их бывших, кои ни мало в умысле Мазепином не участвовали, выбил всех их до единого, не щадя ни пола, ни возраста, ни самых сущих младенцев <...>. Трагедию свою Батуринскую кончил он огнем и жупелом, весь город и все публичные его здания, т. е. церкви и присутственные места с их архивами, арсеналами и магазинами с запасами, со всех сторон зажжены и превращены в пепел»³². Рядки 98—99: «Одна тільки й осталася в Батурині хата» пор. також з поясненнями М. Максимовича до його збірки народних пісень: «Сжег его до основания; на месте оного было только несколько хат...»³³.

138 Як їхала Катерина

139 В Канів по Дніпрові

148 І галеру золотую

149 Мені показала,

150 Мов будинок. А в галері

151 Князі, і всі сили³⁴,

152 Воеводи...

Катерина II подорожувала Дніпром з Києва до Херсона весною 1787 р. і наприкінці квітня зупинилася в Каневі. Шевченко, як вже зазначалося, фактичні відомості про подорож Катерини взяв з «Истории Суворо-

³² «История русов», стор. 206—207.

³³ М. Максимович, Украинские народные песни, стор. 111.

³⁴ Виправляємо помилкове прочитання в ПЗТ в десяти томах (там — «сіли») за аналогією з текстом поеми «Царі»: «Цареві князі, і всі сили, і отроки...» (II, 70).

ва» М. Полевого, яку він ілюстрував. Там, зокрема, писалося: «По вскрытии Днепра путешествие продолжалось водою в раззолоченных, украшенных резьбою и цветными флагами галерах, где роскошные помещения и драгоценные уборы заставляли забывать, что путь шел среди земель, недавно бывших пустынями». «В Канев приехал к императрице Станислав со своим польским двором. Его встретили громом пушек. Почтительно снял он шляпу, приближаясь в раззолоченной лодке к императорской галере»³⁵. На одній з ілюстрацій Шевченка зображена зустріч Катерини II з королем Станіславом на галері.

167 *«Смеркається. Полетимо*

168 *Ночувати в Чуту.*

169 *Як що буде робитися,*

170 *Відтіль буде чути».*

В коментарях до «Кобзаря» слово «Чута» звичайно пояснюється: ліс поблизу Запорізької Січі на о. Хортиця (див. примітки до «Кобзаря» видання ЛІМу, до нового Повного зібрання творів у шести томах, до російського видання Шевченка та ін.). Тимчасом у Шевченка йдеться про іншу Чуту — ліс поблизу Чигирина й Суботова. Про цей ліс згадував сучасник Шевченка — історик і поет М. Маркевич у коментарі до власного вірша «Чигирин»: «...Назади за горой есть лес, называемый Чутью, где были при гетьмане козацьки курени, тут же есть и старое кладбище; вдали видна Субботовская церковь, в которой гетьман был погребен»³⁶. Див. також в «Истории Малороссии» того ж автора: «...Предание о необыкновенном росте и полноте гетмана и о голосе его, который с горы Чигиринской был слышен за две версты в лесу Чутском»³⁷, «Осаждавшие стояли под Чигирином на стороне горной от Чуты и Суббото-

³⁵ Н. А. Полевой, История Суворова, стор. 107—108.

³⁶ Н. Маркевич, Украинские мелодии, стор. 127. Додамо, що в коментарі до народної пісні «Не славная Чута густими лісами» в зб. «Історичні пісні» зазначено, що ліс Чута — важливий осередок гайдамацького руху — знаходиться на північний схід від ст. Знаменка (тобто на південний схід від Чигирина).

³⁷ Н. Маркевич, История Малороссии, т. I, М., 1842, стор. 222.

ва»³⁸. Те, що в поемі мова йде про ліс поблизу Суботова, доводять і рядки: «Як що буде робитися, відтіль буде чути».

ТРИ ВОРОНИ

Друга частина «містерії» — «Три ворони», як і перша, має алегоричну форму і сатиричну функцію. В химерних образах цієї частини фантастичне по-гротесковому поєднується з реальним. Реальне тут — це те часом опосередковане, а часом безпосереднє відображення соціальної дійсності і історичного минулого, яке ми знаходимо в діалогах алегоричних персонажів. Фантастичне — це самі персонажі і та сюжетна ситуація, в якій вони діють.

Три «ворони» — персонажі символічні, вони — уособлення зла в історичній долі України, Польщі й Росії, символ всього антинародного і реакційного в бутті трьох слов'янських народів. Перша «ворона» — українська, друга — польська, третя — російська. Щодо першої, української, то це, зокрема, уособлення фатальної в історії України ролі її панівного класу. Проте було б спрощенням вбачати в образі першої «ворони» просто «псевдонім» українського панства (адже не воно «Полуботка в тюрмі задушило» — «робота», якою чваниться ця «ворона»). «Ворони» — це не елементарні алегорії, а складні художньо-філософські узагальнення поета-мислителя.

В розмові трьох «ворон» Шевченко застосовує прийом так званого сатиричного самовикриття: «ворони» вихваляються тим лиходійством, яке вони заподіяли народам. Мотив вихвалянь «ворон» (хто більше нароби́в зла народові) дав можливість поетові викласти свої думки про «лихо давнє й сьогочасне» України і Росії (частково й Польщі). Саме для поетичного втілення своїх історичних і політичних ідей і вдався поет до химерних алегорій «Трьох ворон». Тобто гротеск тут — насамперед засіб художньої реалізації певних соціальних «абстракцій» і навіть ширше — засіб естетичного

³⁸ Н. Маркевич, История Малороссии, т. II, М., 1842, стор. 226.

осмислення поетом дійсності через фантастичні метафори і персоніфікації.

Чому саме ворон зробив поет символами зла,— зрозуміло: за народними повір'ями, ворони, круки — лиховісні птахи, уособлення біди й нещастя (з народних уявлень цей образ перейшов у романтичну поезію).

«Три ворони, які вихваляються одна перед одною своїми злочинами,— писав О. І. Білецький,— явно споріднені з трьома відьмами з «Макбета» Шекспіра»³⁹. Шевченко міг читати «Макбет» або в перекладі Ротчева (СПб., 1830), або, найвірогідніше, в перекладі М. Вронченка (СПб., 1837), зробленому безпосередньо з англійського оригіналу.

Подібність і змісту, і загального химерного колориту, і стилістики вірша в обох творах — безперечні. Три відьми, як і три «ворони», є втіленням зла. Відьми, як і «ворони», злітаються і наввипередки вихваляються заподіяним людям злом. В обох творах вони називають одна одну «сестрами»: «Где ты была, сестра?» (Шекспір) — «Я в Парижі була...», «Э, ...сестрица, много...», «Неначе три сестри старі, що діували, діували, аж поки мохом поросли» (Шевченко). Пор. зовнішній вигляд відьом: «Как тощи, дряхлы, дики одеждою и видом»⁴⁰. Перша відьма, як і перша «ворона», показує своїм «сестрам» здобич: одна — «кормщика пальчик», друга — «жовч декабриста»: «1-я ведьма.— А это-то что? погляди да скажи! 2-я ведьма.— Покажи, покажи! 1-я ведьма.— Это кормщика пальчик: плыл кормщик домой, видел дом, но на берег не вышел живой»⁴¹. Перша «ворона»: «Оце тобі, а це тобі. Я оце літала, аж у Сибір: та в одного декабриста вкрала трохи жовчі. От, бачите...». Перша відьма розповідає, як вона помститься жінці, що її образила. Друга й третя відьми пропонують їй свою допомогу подібно до того, як друга й третя «ворони» збираються допомогти першій знищити «нового Гонту»: «2-я ведьма.— Я

³⁹ «VII наукова шевченківська конференція. Тези доповідей», стор. 8.

⁴⁰ В. Шекспир, Макбет, перевел М. Вронченко, СПб., 1837, стор. 9.

⁴¹ Там же, стор. 8.

дам тебе ветер, сестра! 1-я ведьма.— Куда как ты стала добра! 3-я ведьма.— А я дам другою!»⁴² (пор. «Я золотом...», «Я царевими чинами...», «А я...»).

176 *Крав Богдан крам,*

177 *Та повіз у Київ,*

178 *Та продав злодіям*

Українське селянство — головна рушійна сила визвольної війни 1648—1654 рр.— не скористалося здобутками своїх перемог: феодально-кріпосницький лад не був зруйнований, місце польської шляхти посіли українські старшини і царські воеводи («злодії»?). Очевидно, саме так треба розуміти ці по-романтичному туманні рядки про Богдана Хмельницького.

180 *Я в Парижі була*

181 *Та три злота з Радзівілом*

182 *Та Потоцьким пропила.*

Див. також далі рядки 216—221. Поет підкреслює реакційну роль у польському національно-визвольному русі великих магнатів. Відомо, що класовий егоїзм великої шляхти, яка відмовилася піти на поступки селянству, був однією з причин поразки польського повстання 1830—1831 рр. Тут, як припускають, мова іде про Михайла Радзівілла (1778—1850) — польсько-литовського магната, і Томаша Потоцького (1809—1861) — власника величезних маєтків на Лівобережній Україні, які після придушення польського повстання розкошували в Парижі, в той час, коли краща частина шляхетських революціонерів конала в Сибіру і Оренбурзьких степах (з останніми Шевченкові скоро довелося зустрітися і потоваришувати).

183 *Через мост идёт чорт,*

184 *А коза по воде:*

185 *Быть беде. Быть беде.*

Нема підстав відшукувати в цих підкреслено таємничих, нібито багатозначних рядках якийсь алегоричний зміст. Їх сенс саме в алогізмі, в створенні враження, що відбувається щось химерне, жахливе, лиховісне. Пор. з рядками «Макбета»:

⁴² В. Шекспир, Макбет, стор. 7.

1-я ведьма

Вот мякнул кот!

Все три ведьмы

Лягушка зовет!

Идем, идем!

Добру быть злом, а злу добром!

Сквозь болотный пар, сквозь тумана дым

Летим, летим!⁴³

Тому цілком безпідставною є спроба Я. Дзири вивести коментовані рядки «містерії» з літопису Величка. За твердженням Дзири, цей уривок «тільки тоді можна по-справжньому зрозуміти, коли прочитати згадане оповідання про сатира і чортів». «Можливо,— додає той же автор,— що сатир в уяві Шевченка — це коза, оскільки сатира зображували з козячими копитами, шерстю, рогами і под.»⁴⁴ Штучність такого пояснення (яке, до речі, нічого не пояснює) не потребує доведення.

188 *На маякѣ, що на горі*

189 *Посеред лісу*

В деяких старих коментарях пояснювалося, що тут йдеться про сторожову вишку запорізьких часів (смоляна бочка на високих стовпах, яку запалювали, щоб подати знак про наближення ворога). Тимчасом з контексту очевидно, що в поемі згадується «маяк», споруджений царською владою. За припущенням О. І. Білецького, «маяк» — споруда для наукового спостереження комети: він пише про «появление кометы 1845 года, для наблюдения за которой были установлены специальные сооружения («помости та сідала», о которых говорят лирики)»⁴⁵. Це потребує істотних уточнень. 1845 р. над Україною взагалі не було комети. Комету над Україною можна було бачити 1843 р., але київські вчені астрономічних спостережень над цією кометою не провадили. Та й навіщо було б будувати астрономічну вишку десь під Суботовим, а не на київських горах — поряд із університетом?

⁴³ В. Шекспир, Макбет, стор. 2.

⁴⁴ «Українська мова в школі», 1961, № 5, стор. 35.

⁴⁵ А. І. Білецький, А. І. Дейч, Т. Г. Шевченко, стор. 62.

«Маяк», про який написано в поемі, це або топографічна вишка, або, найвірогідніше, одна з тих «вышек лесных» — «лесопожарных обзорных каланчей», які «устраиваются в обширных лесных дачах на возвышенных местах»⁴⁶.

Найцікавіше те, що «маяк» біля Суботова — це не домисел поета, він існував справді, і Шевченко його бачив. Він знаходився, як читаємо і в поемі, на горі в лісі. Гора звалася в народі Вовкова, або Вовчий шпиль («шпиль» в українській мові за Б. Грінченком — «холм, невысокая круглая гора»). Ось що розповідали лісові сторожі про Вовчий шпиль: «Нащось, правда, ще нашої пам'яті зроблений був маяк на йому. Товстий такий стовп, як хата у кого завтовш, крутий і високий був. На шпилі був старий дуб <...>. Був він високий, а маяк ще вищий вигнали. Така височінь була неймовірна. За цього дуба маяк узятий був скобами залізними, а як де, то й загнані було скоби в дуба. Поки й зогнив маяк, діти все в йому лазали, грались, коли скотину пасли в лісі»⁴⁷. Цілком ймовірно, що розповіді суботівських селян про цю споруду дали Шевченкові поштовх написати гостро сатиричну розмову лірників про призначення «маяка» (див. третю частину поеми).

197 *Аж у Сибір: та в одного*

198 *Декабриста вкрала*

199 *Тро[хи] жовчі.*

Це перша безпосередня згадка Шевченка про декабристів. (В поемі «Сон» поет малює образ засланого революціонера — «царя волі», який звичайно тлумачать як образ декабриста. В коментарі до цієї поеми зазначалося, що «цар волі», хоч, так би мовити, і включає в себе образ декабриста, є узагальненим до символу образом всякого борця за волю). Згодом Шевченко з благоговінням писатиме про декабристів у поемі «Юродивий» і на багатьох сторінках щоденника. Частково декабристська тема навіяла Шевченкові поему «Неофіти». Про ставлення Шевченка до декабристів див. у праці

⁴⁶ Див. Энциклопедический словарь Брокгауза — Ефрона, п/т 14, стор. 592.

⁴⁷ «Записки наукового товариства імені Шевченка», т. ХСІ, 1909, кн. V, стор. 23.

Ф. Я. Прийми «Шевченко и русская литература XIX века».

205 *Три указа накаркала*

206 *На одну дорогу...*

1

207 *На яку ж? на ковану?*

208 *Ну, вже наробила...*

3

209 *Да шесть тысяч в одной версте*

210 *Душ передушила...*

1

211 *Та не бреши, бо тільки п'ять.*

212 *Та й то з фоном Корфом.*

Йдеться про будівництво Петербурзько-Московської (тепер Жовтневої) залізниці, яке здійснювалося в ті роки і коштувало життя і здоров'я багатьом робітникам. 1 лютого 1842 р. Микола I видав указ про будівництво залізниці («три указа накаркала...»). Будівельні роботи розпочато 1843 р., офіційне відкриття залізниці відбулося 1 листопада 1851 р. Знаменно, що Шевченко тут висловлює палке співчуття трудящим — росіянам і білорусам, які склали основну масу будівників залізниці. Цей факт рішуче спростовує наклеп націоналістичних «коментаторів», ніби в поемі виявилось вороже ставлення Шевченка до російського народу. Залізницю будували в основному казенні і кріпосні селяни, найняті підрядчиками. 1844 р. за офіційними відомостями на будівництві працювало більше 35 000 робітників. Підрядчики нещадно визискували землекопів, про що свідчать документи й спогади сучасників. Учасник будівництва інженер В. Панаєв писав про землекопів: «Это был самый несчастный народ на всей русской земле, который походил скорее не на людей, а на рабочий скот, от которого требовали в работе нечеловеческих сил без всякого, можно сказать, вознаграждения»⁴⁸. Згаданий Шевченком фон Корф — це, очевидно, керуючий новгородською палатою державних маєт-

⁴⁸ «Русская старина», 1901. № 7, стор. 39.

ностей підрядчик барон Ю. Ф. Корф (припущення І. Я. Айзенштока). В листопаді 1843 р. на ділянці Корфа виникли заворушення землекопів у зв'язку із зниженням поденної плати⁴⁹. А наступного року жандармський полковник Вітковський, занепокоєний можливістю нових заворушень серед робітників Корфа (їх було понад 6000), доносив Л. В. Дубельту: «С приближением срока окончания работ, 1 ноября, значительная часть сих людей найдется в самом крайнем положении; от них заключены с подрядчиком контракты на работу урочную, которую отработать были не в состоянии: контрактами сими представлено подрядчику право делать с них вычеты за недоработку уроков, прогулы, содержание больных в лазаретах и выданное им платье, так что при окончательном расчете они вместо получения денег останутся в большом долгу у подрядчика»⁵⁰. Звичайно, про все це не писалося в тогочасних газетах. У «Киевских губернских ведомостях» (Прибавление, 1845, 23.II) Шевченко міг прочитати замітку «Железная дорога от Москвы до Петербурга», в якій повідомлялося, що залізниця буде збудована до 700-річчя Москви — 1847 р. і т. п. (цю ж замітку — передрук з «Московских губернских ведомостей» — поет міг прочитати і в «Полтавских губернских ведомостях», 1845, № 7). Очевидно, чутки про нелюдські умови праці на будівництві залізниці, велику смертність серед робітників, зловживання Корфа тощо дійшли до Шевченка з усних джерел. Поет безперечно не випадково згадав про все це в своєму творі. Є підстави вважати, що передова російська громадськість була занепокоєна й обурена тим, що царські сатрапи й підрядчики не шкодували життя й здоров'я робітників на будівництві «кованої дороги». Адже навіть через 13 років після збудування Петербурзько-Московської залізниці Некрасов написав поезію «Железная дорога», поклавши в її основу ті ж факти і ту ж суспільну тенденцію, що й Шевченко:

⁴⁹ Див. «Рабочее движение в России в XIX веке», т. I, ч. 2, Госполитиздат, М., 1955, стор. 328—329.

⁵⁰ Там же, стор. 336.

Многие — в страшной борьбе,
К жизни воззвал эти дебри бесплодные,
Гроб обрели здесь себе.
Прямо дороженька: насыпи узкие,
Столбики, рельсы, мосты.
А по бокам-то все косточки русские...
Сколько их! Ванечка, знаешь ли ты?⁵¹

На відміну від Шевченкової «містерії», «Железная дорога» — реалістичний твір. Цікаво, проте, що й Некрасов, розповідаючи про страждання будівників залізниці, вдався до засобів романтичної поетики: спів мерців за вікнами поїзда тощо (вклавши в цю романтичну картину цілком реальний зміст).

229 *Карамзіна,*

230 *Бачиш, прочитали!*

Тобто «Историю государства Российского» М. М. Карамзіна (1766—1826). Шевченко має на увазі реакційно-монархічні тенденції його «Истории», схарактеризовані у відомій епіграмі Пушкіна: «В его «Истории» изящность, простота доказывают нам без всякого пристрастия необходимость самовластия и прелести кнута» (1818).

241 *Я спалила*

242 *Польшу з королями*

Пор. ці слова української «ворони» з рядками «І мертвим, і живим...»: «А чванитесь, що ми Польшу колись завалили!» (див. коментар до них).

253 *Із шведською прибудую...*

В списку Ів. Лазаревського цей рядок Шевченко виправив на

З Мазепою прибудую.

Ця поправка дозволяє припустити, що слова «шведська прибудуа» адресовані не шведському королю Карлу XII, як звичайно коментують, а зраднику Мазепі. Остаточно це питання навряд чи вдасться розв'язати, оскільки за Б. Грінченком в українській мові слово «прибудуа» має значення і «бродяга, пришелець» (в ос-

⁵¹ Н. А. Некрасов, Полн. собр. соч. и писем, т. II, ОГИЗ, М., 1948, стор. 203.

танньому випадку це скоріше Карл XII), і «приставшее животное»⁵² (Мазепа!).

257 Сулу в Ромні загатила

258 Тільки старшинами

259 Козацькими...

В наведених рядках відбилися, на нашу думку, дві зміщені в пам'яті Шевченка події, описані в «Истории русов»: 1. зруйнування Ромен солдатами Петра I і 2. страта прибічників Мазепа в м. Лебедині. Наприкінці 1708 р. російські війська зайняли Ромни, де містилася головна квартира Карла XII і Мазепа (за «Историею русов» Ромни були взяті загоном вірних Петрові «малоросійських» козаків). Ця ж «История русов» розповідає, як цареві солдати «руйнували свою невинну братию, роменцев, прямо как неприятелей своих: жилища их были разорены и сожжены, скот отогнан и роздан по армии как добычный, и все приведено в запустение»⁵³. Петро I, до речі, у зруйнуванні Ромен не був винний: «Впоследствии Петр по поводу этого события,— пише М. Костомаров,— посылал туда нарочно производить следствие и наказать виновных»⁵⁴. Проте ані «История русов», ані інші історичні джерела не дають жодних відомостей про загибель в Ромнах «старшин козацьких». Припускаємо, що розповідь «Истории русов» про події в Ромнах в пам'яті Шевченка (який читав цю «Историю» раніше) злилася з описом страт у м. Лебедині, де, за псевдо-Коницьким, було страчено 900 прибічників Мазепа. Розповідь «Истории русов» про масові страти в Лебедині М. Костомаров вважав не відповідною історичним фактам: «Это известие принадлежит к разряду таких, о которых можно сказать, что они вероятны, но неверны»⁵⁵.

260 козаками

261 Фінляндію засіяла;

262 Насипала бурта

263 На Орелі... на Ладозу

⁵² Словарь української мови, т. III, стор. 407.

⁵³ «История русов», стор. 213.

⁵⁴ Н. Костомаров, Исторические монографии и исследования, т. 16, СПб., 1885, стор. 488.

⁵⁵ Там же, стор. 603.

- 264 Так гурти за гуртом
 265 Виганяла та цареви
 266 Болота гатила.
 267 І славного Полуботка
 268 В тюрмі задушила.

В цих рядках, як і в поемі «Сон», Шевченко осуджує Петра I, а в його особі самодержавство, за загибель тисяч козаків і селян на будівництві Петербурга, каналів і укріплень. Джерела цих відомостей — «История русов» та інші тогочасні історичні праці і народні пісні (див. коментар до поеми «Сон»). Орель — ліва притока Дніпра, вздовж якої 1716 р. почалося спорудження укріпленої лінії для прикриття південного кордону України від татар і турків. «На Ладогу...» — 1721 р. Петро I наказав відрядити на будівництво Ладозького обхідного каналу 15 000 козаків. Про Полуботка див. коментар до поеми «Сон».

- 271 Матер божа у Ржавиці
 272 Вночі заридала.

Ржавець, або Іржавець — село Прилуцького повіту на Полтавщині. Тут згадується легенда, за якою запорізька ікона богоматері заплакала після зруйнування Січі військом Петра I (Січ була зруйнована 1709 р., коли кошовий Гордієнко і старшини перекинулися на бік зрадника Мазепи). Цю легенду Шевченко пізніше поклав в основу поезії «Іржавець» (1847), в якій хронологічний виклад подій дещо відмінний від даного тексту: ікону перенесено в Іржавець вже після відновлення Січі (тобто 1734 р.), а не за життя Петра I (як за контекстом «Великого льоху»).

- 275 С Мучителем покутила,
 276 С Петрухою попила,
 277 Да немцам запродала.

«Мучитель» — Іван Грозний. «Петруха» — Петро I. «Немцам запродала», а далі — «У німецькі кайдани» (р. 280), — як і в багатьох інших поезіях, говорячи про «німців», Шевченко має на увазі численних осіб німецького походження серед вищої царської бюрократії, двору, офіцерства тощо (Бенкендорфи, Дубельти, Клейнміхелі, Адлерберги та ін.). Шевченкові було, звичайно, добре відомо й те, що члени правлячої ди-

настії Романових протягом майже століття одружувалися на особах з німецьких королівських родин і фактично були чистокровними німцями.

284 *Вже ж і в крепость завдала,*

285 *І дворянства страшну силу*

286 *У мундирах розплодила,*

287 *Як тих вошей розвела.*

В р. 284 йдеться про юридичне оформлення кріпосного права на Україні — указом Катерини II 3 травня 1783 р. В дальших рядках — про урівнення української козацької старшини в правах з російським дворянством (коли видана 1785 р. «Жалованная грамота дворянству» була повністю поширена і на «малороссийское дворянство»).

288 *Все вельможній байстряга!*

Пор. в «Стоїть в селі Суботіві»: «Байстряки Єкатерины сараною сіли» і в «Сліпому»: «Та бахурям і байстрякам люд закрепишила». Шевченко говорить тут не тільки про нащадків вельмож Катерини II, а й про «байстряг» сучасних йому панів. До речі, «вельможним байстряг» був і колишній власник Шевченка — П. В. Енгельгардт, позашлюбний син поміщика В. В. Енгельгардта.

310 *І церква б упала...*

311 *Тойді б разом дві руїни*

312 *В Пчеле описали...*

«Дві руїни» — тобто руїни Богданового будинку і Іллінської церкви. «Пчела» — «Северная пчела», петербурзька реакційна газета, урядовий офіціоз, видавалася в 1825—1859 рр. Ф. Булгаріним і М. Гречем.

317 *Сю ніч будуть в Україні*

318 *Родиться близнята.*

319 *Один буде, як той Гонга,*

320 *Катів катувати!*

321 *Другий буде... оце вже наш!*

322 *Катам помагати*

Алегоричний зміст образу близнят висвітлений в працях радянських шевченкознавців. «Поет хотів цим сказати,— пише Є. П. Кирилюк,— що не тільки в минулому і в сучасному, але й у майбутньому (ясна річ, до ліквідації класів) в українському суспільстві буде соці-

альна диференціація — одні поповнять шереди катів, гнобителів народу, інші піднімуться на боротьбу з ними»⁵⁶. Аналогічне загалом тлумачення дав О. І. Білецький: «Мова йде про соціальний антагонізм, що вже намітився в народній масі з початку формування нації (про «дві нації в одній нації»), який частково спостерігав, частково передбачав Шевченко»⁵⁷. Уточнимо: в поемі йдеться не стільки про антагонізм «в народній масі», скільки про антагонізм між народною масою і тими прошарками українського суспільства, які «катам помагають». Шевченкова творчість і суспільна дійсність його доби дають цілком чітку відповідь, про кого йдеться в образі брата Гонти: це вірнопіддане українське панство — всі ті великі й малі пани — Скоропадські, Галагани, Кочубеї, Селецькі, «Кирпи-Гнучкошиєнко-ви», «перевертні», «цинові гудзики», «недолюди», «розбойники неситі, голодні ворони», до яких поет звернувся з грізним запитанням: «по якому правдивому, святому закону і землею, всім даною, і сердешним людом торгуєте?» («Холодний Яр»). Уособлюючи в образі нового Івана Гонти майбутню народну революцію («розпустить правду й волю по всій Україні»), Шевченко водночас наголошує на тому, що певна частина українського суспільства з класових міркувань неминуче піде проти народу на захист існуючого суспільно-політичного ладу — буде «катам помагати». Природно, що, ставлячи в поемі питання про майбутнє України, поет-революціонер не міг не замислитися над антагонізмом всередині української нації — антагонізмом між гнобителями і пригнобленими.

2

335 Я золотом розтопленим

336 Заллю йому очі!..

1

337 А він, клятий недолюдок,

338 Золота не хоче.

⁵⁶ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 198.

⁵⁷ «VII наукова шевченківська конференція. Тези доповідей», стор. 9.

339 Я царевими чинами
340 Скручу ему руки!..

2

341 А я зберу з всього світа
342 Всі зла і всі муки!..

1

343 Ні, сестриці. Не так треба.
344 Поки сліпі люде,
345 Треба його поховати,
346 А то лихо буде!

Наполохані українська, російська і польська «ворони» об'єднуються, щоб «поховати» нового Гонту. Це дуже важливий з ідейного погляду мотив змови темних сил міжнародної реакції проти повсталого народу. Поет тут наче перестерігає бійців майбутньої революції: проти вас діятимуть і «свої» і «чужі» «кати». Наскільки глибокою була політична думка Шевченка, свідчать наступні події 1848—1849 рр., коли «кати вінчані» всієї Європи об'єдналися, щоб придушити революцію. Дуже важливою є тут і думка поета, що антинародні сили пануватимуть доти, «поки сліпі люде». Отже, «ворони» старого світу страшні народам тільки тому, що маси ще несвідомі.

Як відзначалося вище, змова трьох «ворон» проти нового Гонти має деякі спільні риси з сценою 1-ї дії «Макбета» Шекспіра.

Не виключено, що, крім «Макбета», на даних рядках «містерії» позначилося знайомство Шевченка з «Літописом» Величка. Є певна подібність, помічена Я. Дзирою, між планами «ворон» знешкодити нового Гонту («я золотом...», «я царевими чинами...», «а я зберу з всього світу всі зла і всі муки») і способами, що їх пропонував чортам Люципер «на вигубленіє» українського народу: «Идѣте-жѣ, мужественніи рицере мои, во вселенную, и собѣрайте силы свои на вигубленіе того затвердѣлого Газаро-Русского народа; ужійте на него всякихъ дощѣповъ и хитростей вашихъ <...> будте имъ завадою і шкодте всюди, уловите ихъ сѣтми дов-

дѣла вашого. Нехай по свѣту волочатся, яко заблудшіе без пастира овци, другіе затягаються на службу рознимъ посторонимъ монархамъ, и тамъ за денги гинуть, третіи въ пянствѣ утопають; четвертіи во всехъ свѣтовихъ роскошахъ, яко вепрове, нехай утивають; пятіи въ сладострастіяхъ плотскихъ нехай гнюснѣють и бога на ся ображають; шестіи на своихъ гетмановъ и начальниковъ нехай бунтуються, а раздвоєніями и незгодами внутрніми и междуособіями своїми сами себя нехай викореняють; нехай войско згине, нехъ му ся то станеть, же козаровъ память не зостанеть». Гневалися нечистіи духи, онои Луциперовой слухаючи мови, и болшей ея не дослухаючи, зъ великим шумомъ и вихромъ, якъ саранча безчисленная и облакъ темній, пречъ зъ Недобору на дѣла свои полѣтели»⁵⁸.

347 Он бачите, над Києвом

348 Мітла простяглася,

349 І над Дніпром і Тясмином

350 Земля затряслася.

351 Чи чуєте? Застоїнала

352 Гора над Чигрином.

353 О!.. Сміється і ридає

354 Уся Україна!

355 То близнята народились

Всі ці таємничі знамення провіщають, що сталося щось надзвичайне в житті народу. «Мітла» (комета), за старовинними народними уявленнями, віщує лихо. Тут вона віщує лихо «воронам», символізуючи майбутні соціальні катаклізми. Народне повстання, на думку поета, вже не за горами (адже новий Гонта вже народився!). Та народився і його близнюк-антагоніст, який буде «катам помагати»; тому «уся Україна» водночас і «сміється і ридає».

Звертаємо увагу на характерну романтичну образність наведеного уривка. Мотив лиховісних таємничих провіщань і знамень взагалі був улюблений поетами-романтиками. Пор. аналогічну образність у поемі Є. Гребінки «Богдан» (1842—1843), творі, який, на думку дослідників (О. І. Білецький, М. Коцюбинська),

⁵⁸ Летопись Самоила Величка, т. 2, К., 1851, стор. 406—407.

з формального боку в певній мірі перегукується з «Великим льохом»:

Кровавая ходит по небу комета
И звезды сметает широким хвостом.
На кровлях стенают зловещие птицы;
Над лесом клекочут орлы и орлицы...
И видела баба: над сонным Днепром
Недобрые тени в тумане летели,
Рыдали летя, как дитя в колыбели;
И на колокольне в лесу, за селом,
Сам колокол стонет во мраке ночном⁵⁹.

Слово «мітла» — старовинна народна назва комети (див. словник Б. Грінченка). Поет міг його запозичити як з народних уст, так і з літопису Величка. Я. Дзира звернув увагу, що «...образ «мітли» зустрічається в тому місці літопису, де йдеться про самий початок визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького проти польської шляхти: «Второй знак — мѣтла, albo розѣка, не иное что могл предвозвѣщати, точію сіе їж многии от земнородных всякого чина человекѡв, за своя беззаконія, мѣли тогда тоєю ж гнѣва божія розгою ударени бити»⁶⁰. Як і в інших випадках, гіперболізуючи (взагалі гіпотетичний) вплив Величка на твори Шевченка, автор розвідки робить висновок, що «у поемі «Великий льох» образ «мітли» можна правильно розкрити, тільки прочитавши літопис Величка»⁶¹. Тимчасом уявлення про мітлу-комету як знамення великих подій, «божого гніву», воен тощо здавна побутували в народній пам'яті і в літературі (див. наведений вище уривок з поеми Гребінки). А найголовніше те, що образ комети над Києвом, як встановлено М. М. Новицьким, навіяний поетові реальними подіями — кометою 1843 р. В коментарі І. Я. Айзенштока до відповідних рядків «містерії» читаємо: «Имеется в виду большая комета, наблюдавшаяся в начале 1845 г.»⁶². Про це ж, як згадувалося,

⁵⁹ Є. Гребінка, Твори в п'яти томах, т. I, К., 1957, стор. 222.

⁶⁰ «Українська мова в школі», 1961, № 5, стор. 35.

⁶¹ Там же.

⁶² Т. Шевченко, Собрание сочинений в пяти томах, т. I, стор. 58.

писали О. І. Білецький і О. Й. Дейч. 1845 р. справді було зареєстровано кілька невеликих комет (див. замітку «Кометы» в № 62 «Северной пчелы» за 1845 р.), та жодна з них не з'являлася над територією України. Напевне, поштовх до написання рядків про «мітлу» дали Шевченкові народні розповіді про величезну комету, яка в березні—квітні 1843 р. пролітала над нашою півкулею й була помічена над Україною. Комета 1843 р. «раскинула исполинский хвост и по праву считается самой замечательной из всех комет последних двух столетий»⁶³. Про комету 1843 р. чимало писали тогочасні газети (див. «Северную пчелу», 1843, № 64, 65, 66, 68, 73, 75, 78, 91, 93).

Ось документальне підтвердження появи комети над Україною: «Мы получили из Кременчуга, от 9-го марта, следующее известие о новой комете, появившейся ныне, и о которой уже писали в заграничных газетах: «В начале марта, когда луна стала примеркать, разнесся слух в народе о каком-то небесном явлении, замеченном в разных местах южных наших губерний. Наконец, 5-го числа, в половине восьмого часа вечера и мы его увидели: это явление — комета! Она по значительной длине своего хвоста оставляет далеко за собой все кометы этого столетия, особенно пресловутую Галлеву»⁶⁴. Природно, що таке незвичайне небесне явище викликало серед неосвічених людей забобонні чутки і т. п. («Северная пчела» в № 78 повідомляла з Лісабона: «Комета, явившаяся здесь, возбудила в высшей степени суеверие и страх простого народа, который думал, что настает конец света...»). Приїхавши на Україну наприкінці квітня 1843 р., Шевченко міг тоді ж чути народні розповіді про комету. Можливо й те, що чув їх він від суботівських селян, які розповідали йому легенди про Богданові льохи (це могло бути і 1845 р.).

Імовірно, що образи «земля затряслася», «застогнала гора над Чигрином» (йдеться про Замкову або

⁶³ С. В. Орлов, Природа комет, ОГИЗ, М.—Л., 1944, стор. 29.

⁶⁴ «Северная пчела», 1843, № 65. На цю кореспонденцію люб'язно звернув нашу увагу М. М. Новицький.

Кам'яну гору) теж в своїй основі мають реальні події — землетрус на Київщині. І. Я. Айзеншток в цитованих коментарях до російського видання Шевченка пише про легкий землетрус в районі Києва 1 травня 1845 р. Нам не пощастило знайти ці відомості. Але в спогадах є згадки про київський землетрус 1838 р. «Начало 1838 г. памятно мне сильными снегами и мятелями и в заключение их небольшим землетрясением... Генваря 11-го, в 9 часов вечера, при 17-ти градусах мороза, послышался необыкновенный гул, похожий на летний стук экипажей по мостовой <...>. Смотрю: на стене у меня закачался, как маятник, портрет нашего приснопамятного профессора И. Н. Даниловича; а на столе зашатался большой подсвечник... И продолжалось это около трех минут. Я говорил тогда словами летописца Печерского «се же знаменье не добро бысть»⁶⁵. «По этому поводу,— додає до спогадів М. Максимовича інший автор,— сказав своє «слово» Иннокентий на тему «о покаянии» <...>, а Погодин простер еще дальше свои размышления по поводу того же события»⁶⁶. Як бачимо, деякі навіть найхімерніші образи «містерії» мають свої реальні «прототипи». Дослідникам психології творчості Шевченка варто зацікавитися тим, як його поетична фантазія живилася враженнями дійсності і як ці життєві імпульси позначилися не тільки на загальному спрямуванні творчості поета, а й навіть на мікродеталях його поезій.

365 *Побіжить наш ярчук*

Ярчук, за народними повір'ями,— собака з вовчими зубами, яку бояться навіть відьми⁶⁷.

ТРИ ЛІРНИКИ

371 *Один сліпий, другий кривий,*

372 *А третій горбатий.*

373 *Йшли в Суботов про Богдана*

⁶⁵ М. Максимович, Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде, СПб., 1871, стор. 77—78.

⁶⁶ В. С. Иконников, Киев в 1654—1855 гг., К., 1904, стор. 285.

⁶⁷ Див. «Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш», т. II, СПб., 1857, стор. 38.

374 *Мирянам співаги.*

Третя частина «Великого льоху» — «Три лірники» — переключає алегоричну поему в знижено-реальний план. В літературно-генетичному плані цей контраст між соковитим побутописом останньої частини поеми і фантастикою її попередніх частин іде від традицій Шекспіра (в трагедіях якого майже завжди присутній знижено-комічний елемент як своєрідний контрастний акомпанемент до основної трагедійної мелодії твору) і від традицій тогочасних романтиків, які охоче поєднували в одному творі фантастичне й буденне (романтична поема-містерія російських і польських романтиків, романтична драма і проза). Проте перехід від гротескової символіки «Трьох душ» і «Трьох ворон» до повнокровних «реалій» «Трьох лірників» зумовлений не стільки вимогами жанру романтичної поеми-«містерії» і відповідною літературною традицією, скільки ідейно-художнім задумом поета: створити передумови для дальшого розгортання сатиричної теми твору.

Щодо сатиричної функції образів трьох лірників серед радянських шевченкознавців немає єдиної думки. За О. І. Білецьким, «три лірники («сліпий, кривий і горбатий») <...> зображені поетом у сатиричному плані (на свої пісні вони дивляться як на «поживу»). Можливо, що образи їх мають полемічний характер і по-середньо спрямовані проти письменників, які в 40-х роках прославляли Богдана у віршах і прозі (М. Максимович, Є. Гребінка, П. Голота та ін.)»⁶⁸. Більш категорично ця думка висловлена в іншій праці того ж автора: «Три лірника» — типическое обобщение бес-силной, беспомощной украинской интеллигенции»⁶⁹. Тобто, згідно з таким тлумаченням, образи лірників є своєрідними сатиричними алегоріями. Дещо суперечливе тлумачення образів лірників дав Є. П. Кирилюк. Приєднавшись до думки О. І. Білецького про сатиричний характер і полемічну спрямованість цих персонажів, він водночас цілком вірно відзначив, що «устами

⁶⁸ «VII наукова шевченківська конференція. Тези доповідей», стор. 9—10.

⁶⁹ А. И. Белецкий, А. И. Дейч, Т. Г. Шевченко, стор. 66.

лірників поет нещадно викриває панську зажерливість і царизм⁷⁰. Ще більш суперечливо тлумачить ці образи історик М. І. Марченко, який, з одного боку, твердить, що «три кобзарі-лірники це представники простого духовно скаліченого українського народу...», а з другого — щось явно протилежне і не сумісне із попереднім: «Кобзарі зібралися, щоб використати нагоду: коли будуть розкопувати льох, вони звернуться до народу з палким словом, з співом історичних пісень, з пропагандою визвольних ідей»⁷¹. Звичайно, лірники в поемі не є ані представниками простого «духовно скаліченого народу» (Шевченко взагалі ніколи не вважав простий український народ «духовно скаліченим»), ані свідомими пропагандистами «визвольних ідей».

Тлумачення образів лірників як сатиричної алегорії української інтелігенції не підтверджується реальним змістом твору. Образи лірників, безперечно, мають сатиричну функцію. Але вони, проте, не є сатиричними. Інакше кажучи, лірники тут — не об'єкт сатиричного осміяння, а лише його засіб.

Третя частина поеми, в свою чергу, складається з двох ніби підрозділів: першого — «діалогічного» (розмова лірників) і другого — розповідного (сцена розкопок у Суботові). Відповідно їй образи лірників мають подвійну сатиричну функцію: в першому підрозділі поет вкладає в уста лірників найдошкульніші саркастичні вислови, спрямовані проти царизму й панства, а в другому вони — дійові особи сатиричного оповідання на зразок притчі. Кумедна суперечка лірників щодо призначення «маяків» (рр. 375—414) на перший погляд здається цілком безглуздою і ніби підтверджує сатиричний характер цих персонажів. Але чим далі, тим ясніше читач відчуває за кумедними нісенітницями цієї розмови гіркий сміх великого сатирика — не над лірниками, звичайно, а над соціальною дійсністю тієї доби. Лірники найменше цікавлять Шевченка як певний соціальний чи психологічний тип: вони при всій своїй колоритності фігури «с л у ж б о в і», потрібні тут,

⁷⁰ Є. П. Кирилук, Т. Г. Шевченко, стор. 199.

⁷¹ М. І. Марченко, Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, стор. 153.

щоб передати ущіпливий сарказм і іронію саме в такій формі, яку обрав автор. СENS розмови лірників — не в її удаваній безглуздості, а в її суспільному спрямуванні. Коли третій лірник нібито наївно пояснює призначення «сідала»: «Ото потоп буде, пани тудя повилазять та дивитися будуть, як мужики тонуть», його устами промовляє класово свідомо «мужича правда колюча», а не «безпомічна українська інтелігенція». Ці рядки сатирично осміюють і викривають антинародність і антилюдянність панства. В абсурдне припущення того ж лірника: «Може, ще нестись заставлять, москаля плодити. Бо чутка є, що цар хоче весь світ полонити» — поет вклав народний протест проти загарбницьких воєн Миколи I. А в нісенітниці міркувань першого лірника: «...Понаставляли ті фігури он для чого: щоб люди не крали води з річки — та щоб нишком піску не орали...» — ми відчуваємо гіркий, воістину вистражданий сарказм селянина, який на власному досвіді переконався, що кожний захід царської влади нічого, крім нових бідувань, не несе народові.

Лірники в своїй розмові висловлюють народний погляд на дійсність — народний і за змістом, і за формою. І саме тому їх образи не можна тлумачити як сатиричне узагальнення української інтелігенції. Щоправда, вони мають цілком очевидне комічне забарвлення («один сліпий, другий кривий, а третій горбатий»), та воно не пов'язане з сатиричним завданням. Ідучи від традицій українського бурлеска, ці комічні риси надають образам лірників більшої життєвої і побутової вірогідності і створюють відповідну емоційну розрядку після суворого трагізму попередніх частин поеми. (Саме так треба розуміти згадку про «поживу»; це не більше як колоритна деталь без жодного сатиричного підтексту. Адже реальні лірники заробляли піснями, і їх сподівання на «поживу» цілком природні. Так само нема підстав шукати якусь алегорію в каліцтві лірників — ця деталь теж відповідала життєвій правді). Комічних рис образам лірників надає також безглуздість їх міркувань про «маяки». Як відзначалося, ця абсурдність — не засіб осміяння лірників, а засіб сатиричної дискредитації царизму й панства. Поет майстерно використав

тут комізм абсурдних висновків для завдань політичної сатири.

Вище говорилося про неспроможність спроб націоналіста Ст. Смаль-Стоцького тлумачити будь-який образ «Великого льоху» як алегорію або символ. Саме так він роз'яснив і сцену з лірниками, в якій нібито «...виступає живе українське духовне каліцтво в постаті трьох лірників — сліпого, кривого і горбатого. Вони сліпі на все, що на Україні кругом них діється, із викривленими поглядами на історичні і сучасні події, із zdeгенерованим інтелектом. Поет показує це на безглуздій їх суперечці якраз про маяки. В історії України маяки мали велике значення сторожинців перед небезпекою. В новітньому житті України духовні її провідники повинні б сповняти ролю колишніх маяків. Вони ж плетуть усякі нісенітниці, без найменшого хисту брешуть...»⁷². Останнє речення варто переадресувати націоналістичним «шевченкознавцям» і, зокрема, самому Ст. Смаль-Стоцькому, наукова безпорадність і груба тенденційність «інтерпретацій» (власне, містифікацій) якого самоочевидні і не потребують доведення. Націоналістичний коментатор побачив «zdeгенерований інтелект» «духовних провідників» саме в найгостріших висловленнях поета про самодержавство й панство!

391 *Може, ще нестись заставлять,*

392 *Москаля плодити.*

393 *Бо чутка є, що цар хоче*

394 *Весь світ полонити.*

Пор. в поемі «Сон»: «...Той неситим оком за край світа зазирає, чи нема країни, щоб загарбать...», «...руку простягає, мов світ увесь хоче загарбати». Сатиричний мотив викриття мілітаризму російського самодержавства і передусім Миколи I — наскрізний в політичній поезії Шевченка.

Характером гротескової образності й ідейним змістом рр. 391—394 дещо нагадують опис військового плацу в поемі Міцкевича «Dziady» (частина III, «Przegląd wojska»). Міцкевич подає ряд сатирично-гротескових

⁷² «Повне видання творів Тараса Шевченка», т. III, Варшава — Львів, 1935, стор. 299—300.

визначень військового плацу, зокрема називає плац «саранчарнею», де цар відгодовує сарану, яка «wyleci kiedyś i ziemię ogarnie» (вилетить колись і землю огорне)⁷³, а також порівнює плац з псарнею, звідки цар випустить псів на звіря, з точилом, на якому цар гострить ланцет, щоб протнути ним Європу тощо (пор. цей каскад гротескових визначень з гротесковими припущеннями лірників про призначення «сідал»).

424 *Я співаю. І про Ясси,*

425 *І про Жовті Вади,*

426 *І містечко Берестечко.*

Пісня про Ясси — очевидно, дума про похід Хмельницького в Молдавію (вперше надрукована 1827 р. в збірці М. Максимовича «Малоросійские песни»). В думі оспівано успішний похід козацького війська на чолі з сином гетьмана — Тимошем Хмельницьким на столицю князівства Молдавії Ясси (1652). Тиміш розгромив тоді під Батогом військо польського гетьмана Калиновського і примусив молдавського князя віддати за себе дочку. «Про Жовті Води» — історична пісня «Чи не той то хміль» про першу перемогу Богдана Хмельницького над польсько-шляхетським військом. 19 квітня 1648 р. козацьке військо оточило під урочищем Жовті Води польське військо, а 6 травня знищило його залишки під Княжими Байраками. Ця перемога мала величезний вплив на дальше розгортання визвольної війни 1648—1654 рр. «І містечко Берестечко» — найвірогідніше йдеться про історичну пісню «Висипали козаченьки з високої гори». Битва під Берестечком (на Волині) сталася в червні 1651 р. між військом Б. Хмельницького і шляхетською армією на чолі з королем Яном Казіміром. Козацьке військо зазнало поразки внаслідок зради своїх союзників-татар, які залишили поле бою і захопили в полон Хмельницького.

479 *Яременка в пику пише*

«Козака Яременка клуна на тім місці, де стояли Богданові палати» (прим. Шевченка). Як бачимо, поет приєднав до фантастичних і вигаданих персонажів «містерії» цілком реальну особу — мешканця Суботова Яре-

⁷³ A. Mickiewicz, *Dziela*, т. III, стор. 286.

менка. Функція цього персонажа — конкретизуюча: згадка про реальну особу має створити враження «вірогідності» і «фактичності» неймовірних подій поеми (ось живий свідок — Яременко!).

- 486 «Я вам дам Богдана,
487 Мошенники, дармоседы!
488 И песню сложили
489 Про тако[го] ж мошенника...»
490 «Нас, пане, навчили...»
491 «Я вас навчу!.. Завалить им!»

Те, що поліція часів Шевченка справді переслідувала кобзарів за їх «крамольні» співи, можна довести хоч би таким спостереженням Скальковського: «Украинские барды-бандуристы и слепцы-гусяры и лирики уж вовсе не существуют или скрываются от любопытных, боясь, как это часто случалось, попасть вместо поэта или антиквария на строгого земского исправника или грозного станового пристава»⁷⁴ (курсив наш.— Ю. І.). Нагадаймо, що у Шевченка лірників наказав відшмагати саме справник. Проте сцена розкопок — це дещо більше, ніж сатиричний малюнок з натури, вона має в певному розумінні символічний характер. Лірників відшмагали саме за те, що вони співали про Богдана — «Олексієва друга» (Шевченко), тобто історичного діяча, який зробив дуже багато для зміцнення Російської імперії. Це дошкульний сарказм, що переростає у символ невдячності царизму (в цьому — своєрідна «алегоричність» «Трьох лірників»). Справник тут — живе втілення самодержавства з його культом грубої сили, поліційною сваволею, зажерливістю й нещутвом. Символічна деталь: саме справник керує археологічними розкопками. Але ця деталь є водночас наслідком живого спостереження тогочасної дійсності. Справники в часи написання «Великого льоху» справді прикладали руку до розкопок. О. І. Левицький писав, що розкопки могили Перепетихи на початковій стадії були доручені місцевому справникові⁷⁵. Той же автор зазначає, що

⁷⁴ А. Скальковский, Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии, Одесса, 1845, стор. 144.

⁷⁵ Див. О. І. Левицкий, Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов, К., 1893, стор. 56.

генерал-губернатор Бібіков спеціальним циркуляром заборонив самовільні розкопки, оскільки «в разных местах юго-западного края не только частные лица — кладоискатели, но даже некоторые земские исправники и другие чины полиции самовольно разрывают древние курганы...»⁷⁶.

497 *Так малий льох в Суботові*

498 *Москва розкопала!*

499 *Великого ж того льоху*

500 *Ще й не дошукалась.*

Тут поет знову переводить поему з реального плану в умовно-символічний. Виявляється, що льох, який розкопали в Суботові і в якому крім кістяків у кайданах нічого не знайшли, це не «великий льох», а «малий». «Великого льоху» не дошукались. Цим акцентується на символічному значенні цього образу. О. І. Білецький: «Скарби «великого льоху», як не раз вказували дослідники,— це безсмертна сила народу («не вмирає душа наша, не вмирає воля»; пор. також кінець вірша «Розрита могила»), яка вселяє в поета тверезу віру, що «встане Україна і розвіє тьму неволі», подолає і царизм, і його прислужників»⁷⁷.

«СТОЇТЬ В СЕЛІ СУБОТОВІ»

Вірш записаний в автографі альбома «Три літа» після тексту «Великого льоху» і датований 21 жовтня 1845 р., с. Мар'їнське. Зміст твору безпосередньо пов'язаний із змістом Шевченкової «містерії» і являє собою наче підсумок написаного в попередньому творі. На думку деяких шевченкознавців, зокрема О. І. Білецького, «друкований як окремий вірш фрагмент «Стоїть в селі Суботові» є епілогом «Великого льоху»¹.

⁷⁶ О. І. Левицький, Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов, стор. 61.

⁷⁷ «VII наукова шевченківська конференція. Тези доповідей», стор. 10.

¹ Там же, стор. 7.

В цьому зв'язку звертали увагу на те, що «Великий льох» — єдиний не датований твір в альбомі «Три літа», тимчасом як записаний далі і дуже близький за змістом «Стоїть в селі Суботові» має дату. Врешті не має принципового значення, чи вважати цей твір тільки фрагментом, чи «варіацією» теми «Великого льоху». Але, враховуючи єдність їх змісту, відсутність дати під автографом поеми, послідовність їх запису в альбом, текст вірша слід друкувати безпосередньо за текстом «містерії» (так, як звичайно друкують).

7 *Щоб москаль добром і лихом*

8 *З козаком ділився.*

9 *Мир душі твоїй, Богдане!*

10 *Не так воно стало*

Ці рядки дуже важливі для розуміння Шевченкової оцінки Переяславських угод 1654 р. В рр. 7—8 поет своєрідно сформулював програму Богдана Хмельницького, з якою той їхав у Переяслав, і, як бачимо, цілком співчуває цій програмі. І не дивно: адже вона відповідає найзаповітнішим мріям поета про братерське єднання слов'ян (пор. «Щоб москаль добром і лихом з козаком ділився» з аналогічним зверненням Шевченка до польського народу: «Подай же руку козакові і серце чистее подай!»). Отже, критичні висловлення Шевченка про Богдана, добрі наміри якого він визнає (тому: «Мир душі твоїй, Богдане!»), зумовлені не принципово ворожим ставленням його до воз'єднання України з Росією, а тим, що «не так воно стало», що царизм, зрадивши духові й букві переяславських договірних статей 1654 р., соціально й національно пригноблював український народ. Але український народ єднався з російським всупереч царизму і в боротьбі з царизмом. Один з виявів цього — єднання українського поета-революціонера Шевченка з російським визвольним рухом і передовою літературою.

23 *Церков-домовину*

24 *Нема кому полагодить!!*

На деяких старих гравюрах (1825, 1865 рр.) Богдано-ва церква зображена з проламаним дерев'яним дахом. В радянські часи її реставровано і взято під державну

охорону, як визначний історичний і архітектурний пам'ятник.

29 *Отакє-то, Зіновію,*

30 *Олексійв друже!*

«Духовенство, а також козацька старшина в урочистій обстановці називали Хмельницького Зіновієм: мабуть, це було його друге ім'я, як бувало в ті часи; але сам Хмельницький ніколи не підписувався Зіновій, а тільки Богдан»².

39 *Так сміються ж з України*

40 *Сторонній люди!*

Це варіація рядків 43 псалма, взятих епіграфом поеми «Великий льох» (див. коментар). Пор. в «Давидових псалмах»: «І кивають, сміючися, на нас головами».

42 *Церков-домовина*

43 *РозвалитьсЯ... і з-під неї*

44 *Встане Україна.*

Пригадаймо закінчення «Великого льоху»: «Великого ж того льоху ще й не дошукалась» і цитовані розповіді селян про льох під мурованою церквою. Тут символічний образ великого льоху і його скарбів зливається з образом Богданової церкви-домовини, під якою захована воля України, воля народу. Поет закінчує вірш (а отже, й всю поему) ствердженням майбутньої перемоги «світу правди» над «тьмою неволі».

КАВКАЗ

В альбомі «Три літа» рукопис твору датований «18 ноября 1845 в Переяславі». Попередній твір, записаний в тому ж альбомі, — «Наймичка», — датований «13 ноября». Таким чином, «Кавказ» створено щонайбільше протягом п'яти днів. І справді, ця поезія здається написаною наче єдиним подихом ліричного почуття. Проте не виключено, що принаймні первісні начерки «Кавказу» були створені кількома тижнями раніше.

² І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 67.

Відвідавши восени того ж 1845 р. в с. Ісківцях О. Афанасьєва-Чужбинського, який нещодавно повернувся з Кавказу, Шевченко розпитував його про життя горців: «Нехай йому цур! Ось сядь лиш та розкажи мені про Кавказ і про черкесів». Долго мы беседовали о горцах; его все занимало, он спрашивал о малейших подробностях тамошнего быта»¹. Цей уривок із спогадів Афанасьєва-Чужбинського ще не доводить безперечно, що у Шевченка уже тоді склався задум «Кавказу» (до речі, жодних подробиць побуту горців у цьому творі немає). Але він свідчить про глибокий інтерес поета до життя кавказьких народів і співчуття їх боротьбі.

Деякий сумнів щодо написання «Кавказу» «єдиним подихом» 13—18 листопада вносять спогади Варфоломія Шевченка про перебування поета в Кирилівці у вересні 1845 р.: «Раз ходили ми з Тарасом по саду: він став декламувати: «За горами гори хмарами пови-ті...»². Спогади Шевченкового родича були написані вже в семидесятих роках, і пам'ять могла зрадити їх авторові. Але ж могла й не зрадити! Таким чином, або у вересні 1845 р. «Кавказ» вже був учорні написаний (могла бути написана вступна його частина), або автор спогадів помилився, і Шевченко читав тоді йому інший свій революційний твір, або, нарешті, читав «Кавказ», та в інший час і в іншому місці. Що ж до фактів, які дали поштовх до написання «Кавказу»,— смерть де Бальмена і Даргінський похід,— то у вересні вони вже могли бути відомі Шевченкові.

Як і більшість політичних поезій Шевченка періоду «трьох літ», «Кавказ» — одверто революційний твір, не розрахований на цензурний друк. Він побачив світ ще за життя поета — у лейпцігському безцензурному виданні 1859 р. — «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки», а до того поширювався в списках. Відомо, зокрема, що в грудні 1846 р. Шевченко через члена Ки-

¹ А. Чужбинский, Воспоминания о Т. Г. Шевченке, СПб., 1861, стор. 14.

² В. Г. Шевченко, Споминки про Тараса Григоровича Шевченка, «Правда», 1876, стор. 25.

рило-Методіївського товариства М. Савича, який їхав за кордон, передав Міцкевичу рукопис «Кавказу»³.

«Кавказ» написаний під безпосереднім враженням від звістки про загибель в бою з горцями друга поета — офіцера Якова де Бальмена. Про це переконливо свідчать присвята твору і ліричний епілог, звернений до адресата присвяти. Проте смерть де Бальмена була не єдиним поштовхом до створення «Кавказу». На нашу думку, цей твір є також поетичним відгуком Шевченка на останні події Кавказької війни, а саме на Даргінський похід графа Воронцова. Є підстави твердити, що цей епізод Кавказької війни позначився і на ідейному задумі твору і на його загальному ліричному настрої. Спробуємо це довести. Ще до 1845 р., майже з початку царювання Миколи I (тобто протягом всього свідомого життя молодого Шевченка), царський уряд зазнавав на Кавказі прикрих воєнно-політичних невдач. «Роковые и дорогостоящие неудачи 1840-го, 1841-го годов,— писав воєнний історик Б. М. Колюбакін,— разразились катастрофой 1843-го года в Дагестане, а значительное усиление войск в 1844-м году при нецелесообразном общем плане действий, продиктованном из Петербурга, ничуть не помогло делу. При таких условиях наступил памятный 1845-й год, ознаменованный попыткой кончить с Шамилем одним решительным ударом, нанесением его в центре его могущества, где и утвердиться, т. е. в Дарго, иначе так называемым «походом в Андию и Дарго...»⁴.

Похід експедиційного корпусу на Дарго почався 6 липня 1845 р. Його очолив сам намісник Кавказу граф В. С. Воронцов. Ціною величезних зусиль і втрат царським військам вдалося захопити й зруйнувати резиденцію Шаміля Дарго. Але відірваний від баз постачання й оточений горцями експедиційний корпус Воронцова сам опинився в критичному становищі. Ледве не знищений під час відступу, він був врятований загоном ген. Фрейтага.

³ Див. «Николай Иванович Савич», «Киевская старина», 1904, № 2, стор. 235.

⁴ Б. М. Колюбакін. Кавказская экспедиция в 1845 году. Рассказ очевидца В. Н. Н...ва, СПб., 1907, стор. 2.

Офіційно Даргінський похід був визнаний перемогою (Воронцову Микола I навіть надав титул князя), але фактично це була поразка, яка коштувала війську 3 генералів, 141 офіцера і більш як 2800 солдатів. В серпні — вересні 1845 р. в газетах друкувалися прикрашені повідомлення про закінчену в липні Даргінську експедицію і значно більш красномовні для читача накази про виключення із списків офіцерів, убитих під час походу. Шевченко безперечно читав ці повідомлення й накази, напевно чув розмови про Даргінську експедицію, а може, й розповіді офіцерів, які брали в ній участь.

Цей факт поразки царських військ (в той час головної підпори не тільки самодержавно-кріпосницького ладу, а й всієї європейської реакції), причому поразки від озброєного народу, що захищав свою свободу, не міг не викликати у Шевченка-революціонера того душевного піднесення, яке так помітно відбилосся на рядках «Кавказу». Справді, звідки у поета той суворий оптимізм «всупереч всьому» в творі, написаному в пам'ять загиблого друга? Звідки образ нескореного Прометейя й рядки: «не вмирає воля», «Встане правда! встане воля!», «Борітеся — поборете, вам бог помагає»? Звичайно їх пояснюють вірою поета в непереможність народу. Та це не була сліпа віра. Звідки ж вона? Здавалось би, історичний досвід і тогочасна дійсність суперечили оптимістичному твердженню поета «не вмирає воля»; в крові були потоплені гайдамацьке й пугачовське повстання, виступ декабристів і польське повстання 1830—1831 рр., не кажучи вже про численні селянські виступи проти поміщиків. Але крім цих фактів були й такі, як багатолітня боротьба кавказьких горців з самодержавством. Нещасливий для Миколи I Даргінський похід був наочним свідченням того, що царизм не є непереможним і що народ (а заgonи горців, власне, й були озброєною народною міліцією) може відстояти в боротьбі свої права. В цьому й полягала провідна — найважливіша для загальноросійського читача «від молдаванина до фіна» — політична «мораль» Шевченкового твору.

Ось чому «Кавказ» став для Шевченка не тільки жалібною симфонією в пам'ять загиблого друга і не

тільки інвективою проти справжнього винуватця його смерті — самодержавства, а й поемою надії і гімном непереможній волі.

Навіть у порівнянні з геніальною сатирою «комедії» «Сон», «Кавказ» був кроком вперед в ідейно-творчому зростанні поета. Більше того, це було нове слово в розвитку світової революційної поезії. Здається, в жодному поетичному творі світової літератури кінця XVIII — середини XIX ст. ідея інтернаціонального братерства народів у боротьбі з гнобителями не підносилася з такою силою, як у Шевченковій інвективі (за винятком хіба що «Дерева свободи» Бернса). За визначенням І. Франка, «Сон» — це «...велике оскарження «темного царства» за всі теперішні й минувші кривди України, оскарження, піднесене збільше, хоч не виключно партикулярного становища українства. Натомість «Кавказ» побудований уже на ширшій, можна сказати, загальнолюдській основі. Всяка боротьба за волю, всяке змагання проти «темного царства» знаходить прихильника в нашій поеті. «Кавказ» — це огниста інвектива проти «темного царства» зі становища загальнолюдського, се, може, найкраще свідoctво могутнього, всеобіймаючого, щиролюдського почуття нашого поета»⁵.

Приєднання Кавказу до Росії було дуже складним, важким і суперечливим історичним процесом, на який впливали різні фактори як внутрішньоросійського, так і міжнародного характеру. Треба розрізнити дві сторони цього процесу. З одного боку, історичну прогресивність самого факту приєднання як кращого в тих конкретних умовах розв'язання долі народів Кавказу. Приєднання до Росії врятувало кавказькі народи від поглинення їх східними деспотіями Туреччини і Персії, які стояли на незрівнянно нижчому ступені суспільного розвитку, ніж Росія. Історична прогресивність приєднання Кавказу до Росії стала особливо очевидною в наші часи, коли великий Жовтень відкрив перед кавказькими народами світлу перспективу побудови комуністич-

⁵ І. Франко, Темне царство, Твори в двадцяти томах, т. 17, Держлітвидав, К., 1955, стор. 14.

ного суспільства в єднанні з іншими народами колишньої Російської імперії. «Диалектика истории такова,— писав Б. Пономарев,— что вопреки реакционным целям и методам царизма присоединение народов к России, объединение их сил с силами русского народа в борьбе против национального и социального гнета подготовило общий фронт всероссийского революционного движения, которое во главе с пролетариатом и его ленинской партией привело в конце концов к освобождению всех народов бывшей царской империи и к созданию невиданного в истории социалистического содружества национальностей, населяющих нашу Родину»⁶. З другого боку, немає жодних підстав виправдувати колоніальну політику царизму на Кавказі. Підкорені народи зазнавали найжорстокішого національного й соціального гноблення. Явно спотворювали історичну правду ті коментатори «Кавказу», які в роки культу Сталіна твердили, нібито Шевченко в цьому творі виступив за приєднання Кавказу до Росії. Нагадаємо: «В период культа личности Сталина в нашу литературу проникли ложные характеристики, когда чуть ли не все войны, которые вела царская Россия, объявлялись справедливыми и прогрессивными. В ряде случаев не проводились различия между исторически прогрессивными результатами войны и реакционными целями, которые ставил царизм»⁷.

Шевченко не порушував і, як революціонер, в умовах миколаївської Росії не міг і не повинен був порушувати в своєму творі питання про позитивне значення приєднання Кавказу до імперії. В конкретних обставинах 40-х років XIX ст. це означало б підтримку найреакційнішого миколаївського режиму. Як і слід було чекати від демократа й революціонера, Шевченко заставував загарбницьку політику царизму на Кавказі і зробив це з такою геніальною силою художнього узагальнення, що його твір став сатирою на всякий і всякий колоніалізм. Таке принципове й беззастережне

⁶ Б. Пономарев, Историческая наука и образование, «Коммунист», 1963, № 1, стор. 21—22.

⁷ Там же.

осудження загарбницької політики царизму на Кавказі було виявом справжнього революційного мислення, яке піднеслося до розуміння єдності інтересів всіх народів Росії у боротьбі проти спільного ворога — самодержавства. В цьому Шевченко не був самотнім: його сучасники — петрашевці, прагнучи створити єдиний фронт народів імперії проти царизму, враховували значення демократичного розв'язання кавказького питання. Відомо, що Петрашевський робив спроби організувати революційну пропаганду серед черкесів, які жили в Петербурзі. За вказівками Петрашевського для черкесів була складена пропагандистська записка з викладом його поглядів на суспільний лад Кавказу після революції. В записці зазначалось, що «война России с Кавказом не есть желание народа, а только политика правительства»⁸. Петрашевський, як і Герцен, був прихильником федеративного союзу народів Росії. Провокатор Антонеллі доносив, що, за припущенням Петрашевського, після перемоги революції «все народы, составляющие Россию, разделятся на отдельные племена, и <...> тогда Россия будет собою представлять нынешние Соединенные Штаты Северной Америки»⁹ (тобто федерацію).

Зміст твору виходить далеко за межі осудження кавказької війни. Тема Кавказу є немовби організуючим ядром для сатири на всі політичні, соціальні й ідеологічні абсолюти самодержавства: царя, кріпосництво і церкву. Сатирична дискредитація церкви й релігії посідає тут значно більше місце, ніж у сатирі поеми «Сон», і здійснюється в формі гострих богоборчих монологів і найдошкульніших сарказмів, що викривають православну церкву як вірну служницю кріпосницького самодержавства.

Викривальне спрямування в творі домінує. Воно зумовило і співвідношення позитивного і сатиричного елементів поезії. Позитивна тема — прославлення боротьби народу за свою свободу, дуже важлива в ідей-

⁸ В. И. Семевский, М. В. Буташевич-Петрашевский и петрашевцы, ч. I, М., 1922, стор. 137.

⁹ Там же, стор. 138.

но-художньому задумі «Кавказу», все ж підпорядкована сатиричній темі. Тому ми називаємо «Кавказ» сатиричним твором.

Традиційне визначення «Кавказу» поемою можна прийняти тільки умовно. Справді Шевченко створив тут індивідуальну лірико-сатиричну форму, характер якої був зумовлений конкретним ідейно-художнім завданням. Це завдання примусило об'єднати в єдине художнє ціле і сатиру на самодержавство, і гімн волі, і реквієм жертвам війни.

Искреннему моему Якову де Бальмену.— Граф Яків Петрович де Бальмен (1813—1845), офіцер, талановитий художник-аматор, син власника с. Линовиці Прилуцького повіту Полтавської губернії. З де Бальменом Шевченко познайомився наприкінці червня 1843 р. в маєтку Т. Волховської (с. Мойсівка Прилуцького повіту). «По отзывам всех знавших его,— характеризує де Бальмена Л. Жемчужников,— он был чрезвычайно симпатичен, талантлив и красив»¹⁰. Причини взаємної симпатії Шевченка і де Бальмена слід шукати також у ширій захопленості останнього поезією «Кобзаря» і в тому, що цей нащадок шотландського шляхетського роду, очевидно, в якійсь мірі поділяв поетове невдоволення тогочасною дійсністю¹¹. Нещодавно в Полтавському архіві виявлено рукописний збірник з дванадцяти повістей, написаних, як встановив А. Ю. Кузьменко, де Бальменом. Виявлені рукописи, на думку

¹⁰ Л. М. Жемчужников, Мои воспоминания из прошлого, вып. II, 1927, стор. 88.

¹¹ В колі найближчих знайомих Якова де Бальмена, серед яких назвемо братів Віктора й Михайла Закревських, О. Капіста, родину Репніних, існували якщо не радикальні, то досить ліберальні настрої. В цьому плані є показовим донос пирятинського повітового предводителя дворянства Д. Селецького на братів Закревських і Сергія де Бальмена, в якому він повідомляв губернатора, що 15 квітня 1848 р. на обіді у поміщиці Т. Волховської М. Закревський виголосив тост на честь Французької республіки, а Сергій де Бальмен разом з Закревськими «находился в тесных связях с известным Шевченком, который даже проживал у него и у Закревских» (зб. «За сто літ», кн. II, ДВУ, 1928, стор. 104). Тут же Селецький повідомляв, ніби Сергій де Бальмен «сам хвастался между многими, что к сочинениям отчаянного Шевченка между многими пасквилями нари-

дослідника, свідчать про вплив на де Бальмена ідей декабристів¹². В 1844 р. разом з своїм родичем художником М. Башиловим де Бальмен переписав латинопольською транскрипцією й ілюстрував збірку Шевченкових поезій «Wirszy T. Szewczenka» (в яку ввійшли «Кобзар» 1840 р., «Гайдамаки» і «Гамалія»). «Они писаны латинскими буквами для того,— пояснював він у листі до В. Закревського,— чтобы в случае фантазии Тараса издать это за границей, все могли бы читать,— в особенности поляки»¹³.

Можна припустити, що могутня особистість Шевченка — співця волі й патріота України — мала певний вплив на суспільні настрої де Бальмена і, зокрема, позначилася на його українофільських симпатіях. Про наявність таких симпатій говорять і характер його ілюстрацій до «Гайдамаків» і «Гамалії», зроблених у дусі козакофільської романтики, і самий факт створення де Бальменом (разом з М. Башиловим) ілюстрованої рукописної збірки Шевченка. Про це ж посередньо свідчать і рядки «Кавказу»: «Не за Україну, а за її ката довелось пролить кров добру, не чорну», в яких можна вгадати відгомін розмов поета про Україну з своїм загиблим другом. Очевидно, де Бальмен, як натура артистична й романтична, під впливом поезій Шевченка захопився героїчним минулим батьківщини Хмельницького й Наливайка і в розмовах з поетом висловлював співчуття долі України, пригнобленої «катом» — Миколою І. Проте немає жодних доказів на користь того, що досить проблематичне «українофільство» де Баль-

совал будто виньетку, в которой изобразил, что вооруженные малороссийские казаки зажгли костер и привели к нему в цепях закованного генерал-губернатора кн. Долгорукова и другого генерала» (там же). Якщо навіть це вигадка донощика (Сергій не ілюстрував Шевченка, а серед творів його брата Якова подібного малюнка не знайдено), то й вона посередньо характеризує взаємини де Бальменів з Шевченком.

¹² Див. А. Ю. Кузьменко, З відомостей про Якова де Бальмена, «Радянське літературознавство», 1963, № 1, стор. 126—128.

¹³ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», Держполітвидав, К., 1950, стор. 71—72.

мена мало якийсь послідовний і принциповий характер (зокрема, в наведених рядках «Кавказу» Шевченко міг лірично перебільшити відповідні настрої свого друга, подібно до того, як у вірші «Гоголю» він «підтягнув» автора «Тараса Бульби» до власного революційного світосприймання).

Факт присвяти волелюбно настроєному де Бальмену (вірніше, його пам'яті) революційного твору не дає ще підстав вважати його революціонером, засланим у діючу армію за свої політичні переконання. Проте версія про заслання де Бальмена на Кавказ подекуди зустрічається в літературі. Л. Хінкулов пише: «По-видимому, позже Якова де Бальмена за что-то сослали на Кавказ, в действующую армию, где он был убит...»¹⁴. Думку Хінкулова про заслання де Бальмена повторив Бельчиков: «А талантливый художник Яков [де Бальмен.— Ю. I.] был в 1844 году за что-то сослан на Кавказ...»¹⁵. Ще раніше про заслання де Бальмена на Кавказ писав М. Драгоманов, не навівши, проте, жодних аргументів¹⁶. За яких обставин потрапив де Бальмен в діючу армію, досі, на жаль, не з'ясовано. Версію про заслання його на Кавказ за політичні злочини заперечив свого часу М. Новицький: «Графський стан за цією родиною стверджено було тільки р. 1846. Коли б Я. де Бальмен був політичним злочинцем, коли б Бальмени справді додержувалися якихось радикальних думок,— то хіба Миколай I дарував би їм високий титул?»¹⁷. Додамо, що коли б де Бальмен був засланий на Кавказ за якусь політичну провину, його не призначили б на досить відповідальний пост ад'ютанта командира 5-го корпусу ген. Лідерса (Б. Колюбакін відзначає, що штаб Лідерса складався з людей, які не були знайомі з умовами війни на Кавказі, і що «из Петер-

¹⁴ Л. Хінкулов, Тарас Шевченко, стор. 125.

¹⁵ Н. Ф. Бельчиков, Тарас Шевченко, ГИХЛ, М., 1961, стор. 68.

¹⁶ Див. М. Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм, К., 1914, стор. 35.

¹⁷ М. Новицький, «Мочиморди» перед судом сучасників і досліду, «Життя і революція», 1930, № 3, стор. 140.

бурга для участия в походе прибыло значительное число именитой военной молодежи...»¹⁸). На думку А. Ю. Кузьменка, де Бальмен виїхав у діючу армію за власним бажанням: «Головною причиною були інтимні переживання і важкий душевний стан, викликаний розлукою з Софією Вишневською» (з якою батько не дозволив йому одружитися)¹⁹. Дослідник згадує лист де Бальмена від 28 червня 1835 р., де той писав сестрі нареченої «про свій намір виїхати на війну і скласти там голову» (проте між цим листом і Даргінським походом — відстань у десять років!).

Де Бальмена вбито 14 липня 1845 р. під час відступу царських військ від Дарго. Ось офіційне повідомлення про його смерть, яке Шевченко міг прочитати в тогочасних газетах: «Высочайшим Приказом, 6-го Сентября, убитые в делах против горцев, гусарского Е. И. Высочества Наследника Цесаревича Полка, Адъютант Генерал-Лейтенанта Данненберга I-го Ротмистр граф де Бальмен и Замосцского Егерского Полка Поручик Голубницкий исключены из списков»²⁰. Оце й була вся шана загиблому офіцерові від царя! В цьому офіційному документі є помилка: де Бальмен був ад'ютантом не Данненберга, а Лідерса, що підтверджується численними свідченнями сучасників і воєнних істориків²¹. Деякі відомості про загибель де Бальмена подають у своїх записках барон Ніколаї і В. Н[оро]в. 14 липня авангард російських військ, які відступали від Дарго, був відрізаний від головних сил. «Отправился затем генерал Лидерс под небольшим прикрытием пе-

¹⁸ Б. М. Колюбакин, Кавказская экспедиция в 1845 году, стор. 3.

¹⁹ «Радянське літературознавство», 1963, № 1, стор. 128.

²⁰ «Северная пчела», 1845, 19.IX, № 210.

²¹ Див. «Обзор военных действий на Кавказе в 1845 году», Тифлис, 1846, стор. 63—64; А. Зиссерман, История 80 пехотного Кабардинского генерал-фельдмаршала кн. Барятинского полка, т. II, СПб., 1881, стор. 442; «Кавказский сборник», т. VI, Тифлис, 1889, Приложение к статье А. Ржевусского, стор. 15; «Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко», изд. II, СПб., 1881, стор. СXXXIV; А. И. Николаи, Из воспоминаний о моей жизни, Даргинский поход 1845, «Русский архив», 1890, № 6, стор. 272.

хоты, с намерением присоединиться к авангарду. Оказалось впоследствии, что он в это время не достиг его, а был задержан завалом, который неприятель вторично занял в тылу авангарда; пришлось генералу Лидерсу, прикрывшись бугром, ожидать в таком положении прихода колонны. Сия последняя двинулась, не зная, что ее ожидает на пути; ибо посланные с обеих сторон для установления сношений и для разведания адъютанты главнокомандующего Лонгинов и генерала Лидерса граф Бальмен и Башилов были убиты на пути»²². «...Горцы, сброшенные нами с дороги,— писав про бій авангарду в районі Шуанійських висот В. Н[оро]в,— опомнясь от стремительного на них натиска, снова заняли дорогу и отрезали нам сообщение с отрядом... Постигая трудное наше положение, генерал Лидерс послал на удачу с известием к главнокомандующему». «Посланы три офицера, адъютант главнокомандующего поручик Лонгинов и адъютанты Лидерса — граф Бальмен и Башилов, и все трое по пути убиты, почему граф Воронцов долго не знал о затруднительном положении авангарда и лично самого генерала Лидерса»²³.

Про смерть де Бальмена Шевченко міг довідатися або з надрукованого в газетах «высочайшего приказа» від 6 вересня, або, найвірогідніше, від родичів і друзів загиблого, коли восени 1845 р. подорожував по містах і маєтках Полтавщини²⁴.

3 Споконвіку Прометей

4 Там орел карає

Прометей — за старогрецькими міфами титан — покровитель людей, який викрав вогонь з Олімпа й віддав його людям (за іншими легендами, створив людей, на-

²² «Русский архив», 1890, № 6, стор. 272.

²³ Б. М. Колубакин, Кавказская экспедиция в 1845 году, стор. 152.

²⁴ За Д. Косариком, Шевченко довідався про смерть де Бальмена від Закревських, коли приїхав до них в Березову Рудку в жовтні 1845 р. (Див. Д. Косарик, Життя і діяльність Шевченка. Літературна хроніка, «Рад. письменник», К., 1955, стор. 69). Думка Д. Косарика, на жаль, нічим не доведена, хоч поет справді міг почути цю сумну звістку від близьких приятелів загиблого — Закревських.

вчив їх наук, ремесел і мистецтв). Зевс покарав за це титана, наказавши прикувати його до скелі в Кавказьких горах. Щодня орел видирав у нього печінку, та вона знову виростала за ніч (рр. 9—10: «Воно знову оживає і сміється знову»). Прометей став одним із «вічних образів» світової літератури, про нього писали Гесіод, Есхіл, Овідій, Кальдерон, Вольтер, Гете, Шеллі, Байрон та ін. При всій різноманітності художніх інтерпретацій Прометей в світовому мистецтві — це узагальнений до символу образ незламного борця за щастя людства, ворога тиранії і водночас її жертви²⁵. Маркс писав про Прометея, що він «самий благородний святий і мученик у філософському календарі»²⁶. Природно, що образ Прометея був популярним і в колах передової російської громадськості часів Шевченка. Уважний читач російських літературних журналів, Шевченко, напевне, не проминув у 1841 р. і статті Белінського в «Отечественных записках», де великий критик писав: «Прометей похитил с неба огонь, возжег его теплотою и светом мертвые дотоле тела людей; Зевс увидел в этом восстание против богов и, в наказание, приковал Прометея к скале Кавказских гор <...>. Зевс ожидает от преступника покорности; но жертва горделиво сносит свои страдания и презрением отвечает палачу своему. Вот миф, которого одного достаточно, чтобы служить источником и почвою для развития величайшей художественной поэзии»²⁷. В тих самих «Отечественных записках» за 1841 р. (№ 10) надруковано вірш М. Огарьова «Прометей». В підцензурному вірші російського поета миф про Прометея став водночас і засобом пропаганди і засобом маскування визвольних

²⁵ Про образ Прометея в світовій літературі див. О. І. Білецький, Прометей Есхіла і його потомки в світовій літературі (в кн. Есхіл, Прометей закутий, «Мистецтво», К., 1949).

²⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. I, М.—Л., 1929, стор. 26. Цікаво, що сучасники Маркса порівнювали його з Прометеєм. Див. відомий сатиричний малюнок «Закутий Прометей», який поширювався в 1843 р. в Німеччині в зв'язку з заборною «Рейнської газети». На малюнку Прометей-Маркса, прикутого до друкарського верстата, клює прусський державний орел.

²⁷ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. V, стор. 320.

ідей. Поет прагнув збудити у сучасників прометеївський дух — ненависть до тиранії, революційну безкомпромісність і здатність на самопожертву.

Шевченків Прометей — це трагічний і разом з тим оптимістичний образ, який символізує безсмертя народу-борця, стверджує непереможність народу, що б'ється за свою свободу. Прометей — образ гранично узагальнений і своїм змістом виходить за межі теми «царизм і Кавказ». І водночас він «локальний» і конкретний, являючи собою класичний зразок переосмислення «вічного образу» в актуальній політичній поезії (як відзначалося, мотив непереможності народу був зумовлений успіхами визвольної боротьби горців проти царизму). У творі він виникає цілком органічно тому, що міф про Прометея пов'язаний з Кавказом, а ще тому, що кат-орел Зевса легко асоціюється з двоголовим орлом самодержавства.

40 *Отам-то милостивії ми*

Вираз «милостивії ми» — приклад нерідкого у Шевченка пародіювання офіційної мови. Звичайно пояснюють, що поет зпародіював тут традиційну формулу царських маніфестів — «Божію милостию мы...». Але оскільки в словах «милостивії ми» осміюється саме царська, а не «божа» милість, правильніше пов'язати їх з так званими «всемилостивейшими маніфестами» (про дарування «милостей» народові з приводу якихось подій) і з такими виразами «высочайших грамот», як «всемилостивейше пожаловали мы...». Показуючи, що́ таке справді царська милість (море сліз і крові), поет викривав фальш сакраментальних політичних формул самодержавства, дискредитував ту політичну мову, якою царі «розмовляли» з народом.

43 *Лягло костьми*

44 *Людей муштrowаних чимало.*

Шевченко безперечно читав оголошений того ж року «высочайший манифест» від 3 лютого про додатковий рекрутський набір в зв'язку з втратами царської армії на Кавказі. «Постепенное покорение горских племен Кавказа, упрочивая владычество России над отдаленным краем, влечет за собою необходимость увеличения наших военных сил, предназначенных действовать на

Кавказе, без ослаблення состава прочих частей армии, соразмерных потребностям и достоинству Империи.

Повелеваем: на сей раз собрать с тысячи душ по семи рекрут...»²⁸.

65 Чурек і сакля — все твоє

Чурек — прісний хліб кавказьких горців, має форму великого коржа. Сакля — хатина горців.

74 До нас в науку! ми навчим,

75 По чому хліб і сіль по чім!

76 Ми християни; храми, школи,

77 Усе добро, сам бог у нас!

142 Просвітились! та ще й хочем

143 Других просвітити,

144 Сонце правди показати

145 Сліпим, бачиш, дітям!!

Не обмежуючись у своїй сатири засудженням антилюдяності війни, Шевченко викриває й політичне лицемірство царизму, який намагався виправдати свою колоніальну експансію місією «просвіщення» відсталих народів. На цю ж типову рису політики самодержавства вказували й класики марксизму: «Усякий територіальний грабіж, усяке насилля, усяке гноблення царизм здійснював не інакше, як під приводом просвіщення, лібералізму, визволення народів», — писав Ф. Енгельс²⁹. Безперечно, передова російська культура справляла могутній позитивний вплив на народи, що входили до складу Російської імперії. Але самодержавство не мало нічого спільного з передовою російською культурою і тільки перешкоджало її засвоєнню іншими народами. Сатирична дискредитація нібито цивілізаторської місії царизму щодо підкорених народів дозволила Шевченкові розгорнути тут послідовне викриття всієї кріпосницько-жандармської системи самодержавства.

Претензія агресора на нібито «просвітительську» місію щодо своїх жертв, як і виправдання агресії релі-

²⁸ «Северная пчела», 1845, № 30, 7. II.

²⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, стор. 24.

гійними та іншими міркуваннями,— старий політичний блеф колонізаторів і мілітаристів усіх часів — від римських цезарів до імперіалістів ХХ ст. і від середньовічних хрестоносців до проповідників «хрестового походу» проти соціалістичних країн. Тому цей сатиричний мотив «Кавказу» залишається актуальним і в наш час, коли конаючий вже колоніалізм шукає більш гнучких і витончених засобів впливу на колоніальні й залежні народи. Серед цих засобів пропаганда нібито цивілізаторської місії Заходу щодо «кольорових» народів посідає не останнє місце.

В цих, як і в багатьох інших рядках твору, поет сатирично викриває роль церкви й релігії як політичного знаряддя самодержавства. Наскільки актуальним було таке спрямування Шевченкової сатири, проілюструємо кількома прикладами з тогочасних газет. Мракобіс Кулжинський, доводячи, що царська Росія «...это одно великое семейство, счастливое под правлением единого Отца-Государя...»³⁰, писав: «А ущелья Кавказа? А Хивинские степи? Какие богатые места для сеяния семян христианского просвещения!»³¹. Шевченко тут наче відповів Кулжинському, розкривши, яким є справді «християнское просвещение» в «ущельях Кавказа» (стаття Кулжинського, з якої цитуємо, надрукована 6.VII 1845 р. в газ. «Киевские губернские ведомости» і могла бути відомою Шевченкові). «Счастлива Россия, где под благодетельною сению Православия и златым скипетром Самодержавных ревнителей Веры и Просвещения, как при плодотворящей росе и животворном солнце, прозябают, растут и получают правильное направление дарования и умы...»,— проголошував того ж року єпископ Феодотій³². Отже, царі — це «самодержавные ревнители веры и просвещения» — саме єдність цих понять (цар, церква, «християнське просвіщення») і розкриває сатира Шевченка (обидві

³⁰ И. Кулжинский, О значении России в семействе европейских государств, «Киевские губернские ведомости», отд. второй, 1845, № 27, стор. 222.

³¹ Там же, стор. 223.

³² Див. «Северная пчела», 1845, № 204, 12.IX.

наведені цитати цікаві ще й тим, що в них проголошується облудна теза про щасливе життя народу під царською владою, теза, яку послідовно викриває поет у своїй сатири).

«Сам бог у нас!» — ці слова, очевидно, є перелицюванням відомого виразу «з нами бог!», яким агресори різних країн і епох виправдовували свої загарбницькі війни (навіть на пряжках пасків гітлерівських солдатів було викарбовано це ж лицемірне «Gott mit uns!»!). Отже, тут свідоме чи несвідоме пародіювання: замість «з нами бог», тобто освячує нас, веде нас, — «бог у нас», тобто ми володіємо богом. Здавалось би — абсурд? Та цей абсурд був дуже схожий на те, що друкувалося в тогочасних газетах і журналах. Варто навести хоч би такий рядок з вірша М. Маркова «Русский царь», надрукованого в «Библиотеке для чтения»:

Кто против нас? Кто против бога?³³

Шевченко так глибоко пізнав політичну психологію миколаївщини, що своїм «сам бог у нас» немовби передбачив нашумілі слова маніфесту, яким Микола I загрожував у 1848 р. революційній Європі: «С нами бог, разумеете, языци, и покоряйтесь, яко с нами бог!»³⁴.

Не випадково в ту добу став крилатим вираз «русский бог» («русский бог велик!» і т. п.), що теж могло вплинути на появу Шевченкового «Сам бог у нас». Сатиричну інтерпретацію цього крилатого виразу див. у відомому вірші П. Вяземського «Русский бог» (1827), а в пізніші часи його згадував Достоевський в романі «Бесы»: «Надо же было с кем-нибудь обменяться за вином известного сорта веселенькими мыслями о России и «русском духе», о Боге вообще и о

³³ «Библиотека для чтения», т. 8, 1835, стор. 6.

³⁴ Після виголошення царського маніфесту від 14 березня 1848 р. архієпископ Інокентій говорив у своїй агітаційній проповіді: «Не знаем, кто с вами: а с нами бог великий и премудрый», на що Чернишевський зауважив у щоденнику: «...Инокентий жет, если говорит: «С нами бог, а кто с вами — не знаю» (Н. Г. Чернышевский, Полн. собр. соч., т. I, М., 1939, стор. 72),

«русском боге» в особенности»³⁵. Цікаво, що в так званій «солдатській пісні» про Даргінський похід (складеній, безперечно, не солдатом, а офіцером, можливо, автором записок, опублікованих Б. М. Колюбакінім) є рядок «Русский бог велик, ура!», наче спародійованій Шевченком в його «Кавказі»³⁶.

89 У нас же й світа як на те —

90 Одна Сибір неісходима,

³⁵ «Полное собрание сочинений Ф. М. Достоевского», т. VII, СПб., 1891, стор. 31.

³⁶ Як і Шевченків «Кавказ», «солдатська пісня» є безпосереднім відгуком на Даргінський похід Воронцова, і вже тому варто навести її для порівняння. Ця «пісня» наочно показує, якій «літературі» протистояла геніальна інвектива поета-революціонера:

Х о р

Ура! Граф Воронцов, ура, ура, ура, ура!

О д и н г о л о с

Мы шагнули молодцами
Через Андийские ворота;
Царския знамена с нами
Возле снежного хребта.

Против шашек, пуль штыками
Дружно грянем мы ура!

От маршей мы отдохнули,
Русский бог велик, ура!

Царь-отец наш верно скажет:
«Ай спасибо за труды».

Всяк вождю из нас докажет,
Что его достойны мы;
Первый он ведет нас к бою
И ледет как дедей,
Барабан наш бьет к покою,
Он не спит среди ночей,
И от холода, от зноя
Терпит только за людей.

Х о р

Ура! Граф Воронцов, ура, ура, ура, ура!

О д и н г о л о с

Указал царь православный
Цель похода нам Дарго;
Там приют Шамиля давний,
Логовище там его.
Предстоит еще бой главный,
Но кавказцам ничего.
Вот пришли... теперь, штык славный,
Встрепенись, тебе пора.
Чу... бегут. На всех страх равный
Ты нагнал, наш граф, ура!

О д и н г о л о с с с е в е р а в о т д а л е н н о с т и

Ура, князь Воронцов, ура, ура, ура, ура!

Х о р

Ура, князь Воронцов, ура, ура, ура, ура!

(Б. М. Колюбакін, Кавказская экспедиция
в 1845 году, стор. 198—199).

91 А тюрм! а люду!.. Що й лічить!

92 Од молдаванина до фіна

93 На всіх язиках все мовчить,

94 Бо благоденствує!

Ця знаменита Шевченкова характеристика самодержавної Росії як «тюрми народів» (Ленін) ще в ХІХ ст. набула поширення і поза контекстом твору. Проте сучасному читачеві вже важко відчутти, що в цитованому уривку поет не просто таврує внутрішню політику Миколи І, а й водночас сатирично дискредитує політичну мову, поширені словесні формули публіцистів і письменників консервативного табору.

Рядки 89—94, зокрема рядок «У нас же й світа як на те» і рядок «Од молдаванина до фіна», є сатиричним переосмисленням дуже поширеного в тогочасній російській поезії вихвалення військової і державної могутності імперії, її розмірів, незліченності населення тощо. Вже з кінця ХVІІІ ст. цей мотив стає в поезії традиційним і набирає характеру своєрідної «габаритної» формули «от—до», в яку, щоправда, поети вкладали різний ідейний зміст залежно від своїх політичних переконань і призначення вірша. Проте в кінці ХVІІІ ст. і в першій половині ХІХ ст. формула «от—до» найчастіше вживалася у віршах, що славили могутність самодержавства. Ось кілька прикладів із творів, більшість з яких Шевченко міг читати до написання «Кавказу»:

Герой, от Лены до Невы,
Возлегли на лавровом поле...

(Г. Державин, «На взятие Варшавы», 1794)³⁷

...По целому полсвету
Имя царское гремит.
Ей повсюду отвечая,
Мчится русское «ура»
От Кавказа до Алтая,
От Амура до Днепра.

(В. Жуковский, «Многолетие», 1834)³⁸

...там царство без границы
Надвинулось на многие моря;

³⁷ Г. Державин, Стихотворения, «Советский писатель», 1947, стор. 142.

³⁸ Полное собрание сочинений В. А. Жуковского, изд. т-ва Вольф, стор. 208.

И запад, и восток, и юг, и север
В одно слились; везде язык славянский,
Везде святая, праведная вера,
И правит им один великий царь...
(Є. Гребінка, «Богдан», 1839)³⁹

Царство Білого Царя широко розляглося,
Од восходу до заходу сонця простяглося.
(А. Метлинський, Пожар Москви)⁴⁰

Отсель — до Ситхи, до Эвксина,
Припав покорным исполином —
Внимает Русь глагол Царя!..
(І. Нагібін, «Два города», 1843)⁴¹

От Нила до Невы, от Эльбы до Китая —
От Волги до Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское...
(Ф. Тютчев, «Русская география», 1848)⁴²

Кількість подібних прикладів можна було б значно збільшити. Проте ця «габаритна» формула не була виключною монополією консервативних поетів. У другій половині ХІХ ст. вона переосмислюється російською революційною поезією (див. «Отречемся от старого мира» — П. Лаврова), а в наш час — радянськими поетами (див. відому пісню громадянської війни «Белая армия, черный барон» або «Песню о Родине» Лебедева-Кумача). Шевченко в «Кавказі» дав перший зразок революційного переосмислення цієї «габаритної» формули для завдань антисамодержавної сатири.

«На всіх языках все мовчить...». — Мотив мовчання Росії, образ народу, якому царизм затиснув рот, був дуже поширений в російській нелегальній літературі середини ХІХ ст. Зберігаючи при всіх варіаціях виразне викривальне забарвлення, цей образ використовувався в основному в двох планах: у плані викриття деспотизму самодержавства і в плані викриття рабської покірливості. В «Кавказі» сатиричний мотив мовчання народів Росії спрямований безпосередньо проти

³⁹ Є. Гребінка, Твори в п'яти томах, т. І, ДВХЛ, К., 1957, стор. 229.

⁴⁰ А. Метлинський, Думки і пісні, Львів, 1897, стор. 61.

⁴¹ «Маяк», 1843, т. 9, стор. 6.

⁴² Ф. І. Тютчев, Полное собрание стихотворений, «Академия», т. ІІ, стор. 13.

самодержавного ладу, а не проти «німих рабів». Рабське мовчання «вірнопідданих» Шевченко затаврував в поезіях «Сон», «І виріс я на чужині», «Юродивий» та ін.

Шевченко один з перших вводить мотив викриття «німої Росії» в практику загальноросійської революційної сатири. Після Шевченка, але незалежно від нього, образ мовчання народу найчастіше зустрічається в безцензурній публіцистиці Герцена, який називав миколаївську Росію царством «мгли, произвола, молчаливого замиранья, гибели без вести, мучений с платком во рту»⁴³: «Николай лишил нас языка... Должны ли мы подчиниться этой немоте и остаться с намордниками на устах?»⁴⁴. «Молчание — знак согласия, оно явно выражает отречение, безнадежность, склонение головы, сознанию безвыходность»⁴⁵, «Зимний дворец окружен царством немоты, а в нем говорят одни николаевские генерал-адъютанты»⁴⁶. «...В этом немом крае света, который называется Русью»⁴⁷, «Немота поддерживает деспотизм»⁴⁸, «Заключенные в нашей исправительной империи, с кляпом во рту...»⁴⁹, «...Я провел мою жизнь в стране, где превосходно учатся красноречиво молчать»⁵⁰ і т. д. (останнє дуже нагадує шевченківський образ мовчання «на всіх языках»).

Образ «німої Росії» знаходимо також у російській нелегальній поезії XIX ст., напр., у віршах І. Нікітіна (рік написання невідомий):

Тяжкий крест несем мы, братья,
Мысль убита, рот зажат...⁵¹,

⁴³ А. И. Герцен, Собр. соч. в тридцати томах, т. VI, стор. 12.

⁴⁴ А. И. Герцен, Полн. собр. соч. и писем, т. VII, стор. 234.

⁴⁵ Там же, стор. 186.

⁴⁶ Там же, стор. 267.

⁴⁷ А. И. Герцен, Собр. соч. в тридцати томах, т. XII, стор. 256.

⁴⁸ А. И. Герцен, Полн. собр. соч. и писем, т. VI, стор. 364.

⁴⁹ А. И. Герцен, Полн. собр. соч. и писем, т. IX, стор. 150.

⁵⁰ Там же, т. VII, стор. 395.

⁵¹ «Былое», 1906, кн. 7, стор. 3.

або у «Предисловии к «Колоколу» М. Огарьова:

Россия тягостно молчала,
Как изумленное дитя,
Когда, неистово гнетя,
Одна рука ее сжимала⁵².

Ми навели таку кількість цитат, щоб підкреслити: Шевченко викривав у «Кавказі» не випадкові пороки суспільного життя, а те найтипніше соціальне зло, проти якого виступали всі кращі люди Росії. Нагадаймо в цьому зв'язку, що В. І. Ленін, говорячи про створення Герценом вільної російської преси, використав цей традиційний образ революційної літератури: «Рабське мовчання було порушене»⁵³.

Крилатий вираз, дещо схожий на Шевченкове «На всіх языках все мовчить», існує в німецькій мові: «In sieben Sprachen schweigen»⁵⁴ (на семи мовах мовчати). За Г. Бюхманом, цей вираз походить від висловлення німецького філософа Фрідріха Шлейєрмахера (1768—1834) про філолога І. Беккера (1785—1871). Вираз «Молчать на семи языках» зафіксований в російському збірнику С. Г. Займовського «Крылатое слово» з поясненням: «Нынешний смысл этого крылатого слова отклонился от первоначального его значения. Подразумевается вынужденное молчание угнетенных народностей»⁵⁵. Проте жодне інше джерело не підтверджує існування даного виразу в цьому значенні в російській літературній і розмовній цитації. Можливість знайомства Шевченка з даним німецьким крилатим висловом здається нам дуже проблематичною.

«...Бо благоденствує». — Сатиричну влучність цього виразу можна до кінця зрозуміти, лише врахувавши, що вже з кінця XVIII ст. слово «благоденствие» стало своєрідним офіційним визначенням становища держави й народу російського в урядовій і «благонаміреній» літературі. В цьому плані згадаймо оди молодого Жу-

⁵² «Колокол», 1857, № 1.

⁵³ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 11.

⁵⁴ Georg Büchmann, *Geflügelte Worte*, Berlin, 1905, стор. 260.

⁵⁵ С. Г. Займовский, *Крылатое слово*, ГИЗ, М.—Л., 1930, стор. 216.

ковського «Благоденствие России, устрояемое великим ея самодержцем Павлом Первым» (1797), «Могущество, слава и благоденствие России» (1799) або його пізніший одичний вірш «Русская слава» (1831), де є рядки «Отец твой будет честь царей; возблагоденствует Россия». В 1824 р. уряд заборонив ультраблагонамірену статтю мракобіса Магницького «О конституциях» лише на тій підставі, що «нет нужды и пользы ниже приличия рассуждать публично о конституциях в государстве, *благоденствующем под правлением самодержавным*»⁵⁶ (курсив наш.— Ю. І.). Безперечно добре знайоме Шевченкові друге видання «Истории Малой России» Бантиша-Каменського вийшло з присвятою Миколі І, де Шевченка не могли не обурити такі рядки: «Удостойте, Всемилостивейший Государь, благосклонного воззрения Историю народа верного, храброго, *продолжающего благоденствовать под Мудрым Правлением Вашим*» (курсив наш.— Ю. І.).

Про те, що Шевченко відчував гостру суспільну потребу викрити облудність тверджень про «благоденствие» народу «под правлением самодержавным», доводить, зокрема, той факт, що вже через місяць після написання «Кавказу» він вдруге осміяв цей модний термін у вірші «Три літа». Новий рік несе на Україну в латаній жebraцькій торбині царський подарунок:

Благоденствіє, указом
Новеньким повите.

Попередниками Шевченка у викритті брехні про «благоденствие» кріпосницько-самодержавної Росії були декабристи. Декабрист Я. Андреевич говорив: «Я не знаю, для чего Россию называют благоденствующею, когда народ и войско обливаются слезами...»⁵⁷.

Глибина узагальнення, сатирична гострота і афористичність Шевченкового висловлення «Од молдавнина до фіна на всіх языках все мовчить, бо благоденствує» сприяли тому, що воно набрало самостійного значення і поза контекстом твору і перейшло в мову

⁵⁶ История СССР, т. II, 1954, стор. 108.

⁵⁷ «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. III, стор. 100.

української і російської публіцистики і живу мову як крилате визначення гнобительського ладу самодержавства. Відомо, що Чернишевський блискуче використав цю сатиричну формулу Шевченка в статті «Национальная бестактность» (1861): «Нашим русским малороссам даны все права и выгоды, каких только когда-либо желали они. Их обидеть не может теперь никакое племя. Они благоденствуют по совершенно верному и очень удачному выражению своего любимого поэта Шевченко»⁵⁸. Очевидно, цей вираз Шевченка набрав уже на той час певного поширення в антиурядових колах, бо цензура зрозуміла сарказм Чернишевського і викреслила цитовані рядки. Першу в легальному друку цитатію цього Шевченкового вислову знаходимо в № 48 газети «День» за 1863 р. в полеміці І. С. Аксакова з Б. Чичеріним: «Что касается до молчания, как доказательства благополучия, то слова г. Чичерина напоминают нам стих Шевченко, что от Кавказа до Финляндии и от Балтики до океана у нас «...все молчат, бо благоденствуют...»⁵⁹. Роком пізніше напівзамасковану цитату цього вислову подає у своєму відомому збірнику приказок М. Номис: «Бо благоденствує». Кобз.»⁶⁰. Використав крилатий Шевченків вислів і М. Лєсков. Його стаття «Русские общественные заметки» в «Биржевых ведомостях» за 1869 р. починається словами: «Шевченко в одном из своих больших стихотворений рассказывал нечто об одном довольно разноплеменном государстве, где все народы на тридцати языках молчат, «бо благоденствуют». В этом «благоденствии», выставленном причиною молчания на тридцати языках, заключалась вся соль ядовитого намека на действительность далеко противоречившую благоденствию. Все на трид-

⁵⁸ Н. Г. Чернышевский, Полн. собр. соч., т. VII, стор. 793.

⁵⁹ Наведене місце з статті І. Аксакова процитував Салтиков-Шедрін у своїй хроніці російського громадського життя «Наша общественная жизнь» (див. М. Салтиков-Шедрін, Полн. собр. соч., т. 6, ГИХЛ, М., 1941, стор. 229. В друкованому тексті журн. «Современник», 1864, кн. 12, це місце було вилучено).

⁶⁰ М. Номис, Українські приказки, прислів'я., СПб., 1864, стор. 42.

цяти языках молчали потому, что никто ни на одном языке не смел вскрикнуть. Такое положение считалось возмутительным положением, да и нельзя было считать его никак иначе»⁶¹. «Одна Россия жарится на солнце — «бо благоденствует» — как сказано у Шевченки», — писав Тургенев до П. В. Анненкова 28.VIII 1882 р.⁶² В статті П. Л. Лаврова «И. С. Тургенев и русское общество» (надрукованій 1884 р. в № 2 «Вестника Народной Воли») читаємо: «Оно [правительство.— Ю. I.] почувствовало себя даже настолько в опасности, что решилось (20 августа) призвать на помощь то самое русское общество, которому с незапамятных времен вменялось в главную гражданскую обязанность «молчать на всех языках», по выражению Шевченко»⁶³. В шевченкознавчій літературі, здається, не зафіксовано, що цей крилатий вислів використав і О. Купрін. В його оповіданні «Корь» (1904) студент Воскресенський, сперечаючись з чорносотенцем Завалішиним, говорить про народ: «Он безмолвствует, ибо благоденствует, и вы лучше его не трогайте, оставьте в покое. Не нам с вами разгадать его молчание»⁶⁴. Ці ж Шевченкові слова використані в листівці Петербургського комітету РСДРП, виданій в листопаді 1904 р.: «Выразительница общественного мнения — печать не имела права говорить о всех происходящих безобразиях. Убийства и насилия производились под покровом глубокой канцелярской тайны. От молдаванов аж до финнов... на всех языках все молчит, бо благоденствует»⁶⁵.

Варте уваги, що К. Маркс, читаючи брошуру М. Драгоманова «Література українська, переслідувана російським урядом» (франц. мовою), серед інших

⁶¹ «Биржевые ведомости», 1869, № 305.

⁶² «Красный архив», т. 32, 1929, стор. 201.

⁶³ «Тургенев в воспоминаниях современников», «Academia», М.—Л., 1929, стор. 47.

⁶⁴ А. И. Куприн, Собр. соч. в шести томах, т. 3, ГИХЛ, М., 1958, стор. 200.

⁶⁵ «Листовки петербургских большевиков (1902—1917)», т. I, Госполитиздат, 1939, стор. 432—433.

відкреслив абзац «Од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить...», каже поет!»⁶⁶.

97 *Що цар якийсь-то свині пас*

98 *Та дружню жінку взяв до себе,*

99 *А друга вбив. Тепер на небі.*

За біблійною легендою іудейський цар Давид, щоб здобути красуню Вірсавію — дружину свого воєначальника Урії, послав його на війну, де той був убитий під час спровокованої поразки. За біблією Давид в юнацтві був пастухом. Шевченко іронізує з того, що розпусник і вбивця Давид дуже поважався християнською церквою. В 1848 р. поет використав цей біблійний сюжет в поемі «Старенька сестро Аполлона», розгорнувши його в окремий перший розділ — віршоване оповідання про Давида й Вірсавію — і надавши йому виразного антисамодержавного й антицерковного спрямування (в другому й третьому розділах поеми також використані епізоди з біблійної розповіді про Давида). До біблійної легенди про Давида поет звернувся згодом також в антимонархічній поезії «Саул» (1860).

107 *У нас! чого то ми не вмієм?*

108 *І зорі лічим, гречку сієм,*

109 *Французів лаєм.*

Ці рядки, що є складовою частиною саркастичної хвальби поета-сатирика «благами» самодержавного ладу, очевидно, навіяні реальними обставинами тогочасної дійсності. Так, слова «зорі лічим» можна пов'язати з такою заміткою в «Северной пчеле» (1844, № 87) під назвою «Николаевская обсерватория»: «Одним из главных трудов, совершенных на Николаевской обсерватории, должно считать пятый лист небесного атласа, издаваемого Берлинской академией наук...» «...Ныне же первый [п'ятий? — Ю. І.] лист этого атласа составляется в Николаеве». Додамо, що в роки життя в Петербурзі молодого Шевченка здійснювалося будівництво Пулковської обсерваторії, місце для якої було вказано Миколою І (освячення обсерваторії відбулося 1839 р.).

⁶⁶ Див. Є. С. Шабліовський, З особистої бібліотеки Карла Маркса, «Радянське літературознавство», 1962, № 1, стор. 97.

Очевидно, й слова «гречку сієм» не є випадковими, а містять натяк, зрозумілий сучасникам поета. Найвірогідніше, що в даному контексті (саркастичне хизування «благами» миколаївської імперії: «чого то ми не вмієм?») гречка згадана як одна з, так би мовити, квазінаціональних основ буття і навіть могутності держави Миколи I. Що це з нашого боку не перебільшення, можна довести цитацією із статті «Гречиха» у відомому Шевченкові «Энциклопедическом лексиконе» видання Плюшара: «О гречневой крупе конечно нечего говорить русскому. Нигде в Европе не делают такой прекрасной крупы, как в России...». Далі читаємо, що капуста «составляет вместе с кашею основание русской силы». «Невольно рождается вопрос, чем и как существовала славная наша Русь до введения гречихи и капусты. Быть может, так называемая новая историческая школа и права, отвергая подлинность русских летописей за все время, предшествовавшее четырнадцатому столетию, и начиная достоверную историю только с эпохи вымышления капусты и гречневой каши»⁶⁷. Це писалося не в журнальному фейлетоні, а в солідному енциклопедичному виданні! Як бачимо, в часи Шевченка існували не тільки квасні, а й гречані (і капуста-ні) «патріоти»; проти них, очевидно, й спрямований тут сарказм поета. Цікаво, що пізніше цей гречаний «патріотизм» був осміяний авторами Козьми Пруткова у вірші «Современная русская песнь»:

Уж как мы ль друзья, люди русские!..
 Всяк субботний день в банях паримся,
 Всякий божий день жирны щи едим,
 Жирны щи едим, гречневку лопаем...⁶⁸

«Французів лаєм».— В царювання Миколи I вільнодумну й «безбожну» Францію лаяла і сервілістська преса від «Северной пчелы» до «Маяка», і уряд, і дворянсько-поміщицькі кола. Хоч у цей час у Франції була конституційна монархія, уряди феодальної Європи не без підстав були занепокоєні впливом ідей фран-

⁶⁷ Энциклопедический лексикон, т. 15, СПб., 1838, стор. 130.

⁶⁸ «Сочинения Козьмы Пруткова», ГИХЛ, М., 1960, стор. 79.

цузької революції і французького утопічного соціалізму на народи своїх країн. Нагадаємо, що автор «Кавказу» був сучасником французької революції 1830 р., повстань 1832, 1834, 1839 рр. і кількох замахів на Луї-Філіппа і що за всіма ознаками Франція тоді була напередодні нової революції. Отже, поет добре знав, за що реакціонери «французів лають». В згаданій у нашому коментарі статті «О значении России в семействе европейских государств» Кулжинський називав Францію часів революції «гнездом нечестия и безначалия» і підкреслював: «Стоя на страже общественного спокойствия света, Россия одним легким движением своих сил усмиряет возникающие беспорядки»⁶⁹.

109

Продаем

110 *Або у карти програем*

111 *Людей... не негрів... а таких*

112 *Таки хрещених... н о п р о с т и х.*

113 *Ми не гішпани*

І в цьому випадку сатиричний сенс Шевченкових рядків не можна повністю зрозуміти поза їх зв'язком з конкретними суспільно-політичними подіями того часу. Слова про негрів і «гішпан» є своєрідним саркастичним відгуком Шевченка на трактат про боротьбу з торгівлею неграми, складений Росією, Австрією, Великобританією, Пруссією і Францією в грудні 1841 р. В зв'язку з трактатом п'яти держав 26 березня 1842 р. Микола I підписав «высочайший указ» «О предании суду и наказании российских подданных, которые будут изобличены в каком-либо участии в торговле неграми». В цьому указі, зокрема, декларувалося: «...отрасль торговли, известная под именем торговли африканскими неграми, была, по справедливости, добродетельными и просвещенными людьми всех времен почитаема равно противною законам человеколюбия и общей нравственности...»⁷⁰. За указом торгівля неграми вважалася тяжким злочином: «...определено признавать всякое

⁶⁹ «Киевские губернские ведомости», отдел второй, 1845, № 27, 6.VII, стор. 223.

⁷⁰ Див. «Полное собрание законов Российской империи», собрание второе, т. XVII, отд. первое, СПб., 1843, № 15429, стор. 229.

покушение на возобновление или продолжение сего торга преступлением, равным морскому разбою...»⁷¹.

На суспільному тлі кріпосницької Росії, де торгівля білими рабами-кріпаками була санкціонована законом, ця гуманна декларація не могла не здаватися більш ніж дивною й лицемірною. Як російську паралель до рядків Шевченка наведемо уривок з нелегальної «Думи при гробе Оленина» М. Добролюбова:

Не ты ль, наш царь, с негодованьем
Продажу негров порицал?
Филантропическим воззваньем
Не ты ль Европу удивлял?
А между тем, в твоей России
Не негры — пленники войны,
Свои славяне коренные
На гнусный торг обречены⁷².

Вірш Добролюбова був написаний вже через тринадцять років після публікації згаданого указу, що свідчить про тривалий резонанс цієї події в суспільній думці Росії.

Слова «Ми не гішпани» підказані поетові тим, що в його часи торгівля неграми була переважно в руках іспанців (і португальців), які постачали рабів для своїх колоній в Америці. Іспанія активно протидіяла міжнародному засудженню работоргівлі. Трактат п'яти держав певною мірою був спрямований проти іспанських економічних інтересів, оскільки позбавляв її американські колонії дешевої робочої сили, а її купців — джерела величезних прибутків від работоргівлі (в чому була зацікавлена Англія). Отже, «ми не гішпани», щоб торгувати неграми, а от своїх «не негрів... но простих» «продаем або у карти програем!»⁷³ — так сатирик зі-

⁷¹ Див. «Полное собрание законов Российской империи», собрание второе, т. XVII, отд. первое, СПб., 1843, № 15429, стор. 229.

⁷² Н. А. Добролюбов, Стихотворения, «Советский писатель», 1948, стор. 13.

⁷³ Белінський у відомому листі до Гоголя писав про «...ужасное зрелище страны, где люди торгуют людьми, не имея на это и того оправдания, каким лукаво пользуются американские плантаторы, утверждая, что негр — не человек...» (В. Г. Белінський, Полн. собр. соч., т. X, 1956, стор. 213).

рвав машкару людяності з «просвіщеного» Миколи І, що здивував Європу своїм виступом на захист рабів.

Звідси гірка іронія вигуку «Ми по закону!» (р. 115), яким закінчується удавана похвальба поета «благами» самодержавного ладу. «По закону» Російської імперії торгівля неграми вважалася «преступленням, рівним морському разбою», і «по закону» можна було володіти селянами-кріпаками. На відміну від «хатньої сатири» панівних класів, яка виходила з принципу «законы святы, да исполнители лихие супостаты», революційна сатира Шевченка заперечувала всі закони кріпосницького суспільства.

148 *Як і тюрми муровати,*

149 *Кайдани кувати,*

150 *Як і носить!.. і як плести*

151 *Кнути узловати,—*

152 *Всьому навчим*

Отож «тюрми», «кайдани», «кнуты узловати» — це й є те «все», чого може навчити царизм підвладні народи. Ці слова, зберігаючи у творі буквальне значення конкретних знарядь кари у царській Росії, набирають одночасно емблематичного змісту, символізуючи гніт самодержавства. Відзначимо в цьому зв'язку, що слово «кнут» широко вживалося в російській нелегальній літературі першої і частково другої половини ХІХ ст. в значенні символу самодержавства. Загальновідомі пушкінські слова про «прелести кнута» в його епіграмі на Карамзіна, його ж сатира «Заступники кнута и плети». У вірші «Четыре нации» — Полежаєв писав:

В [России] чтут
[Царя] и к[нут];
В ней [царь] с к[нутом],
Как п[оп] с к[рестом].
Он им живет
И ест и пьет⁷⁴.

В цьому ж значенні вживав слово «кнут» Белінський у відомому листі до Гоголя: «Она,— говорить він про церкву,— всегда была опорой кнута и угодни-

⁷⁴ А. И. Полежаев, Стихотворения, «Academia», 1933, стор. 152—153.

цей деспотизма»⁷⁵. «Сибирь — кнут, кнут — Сибирь...» — до такої формули зводив Герцен історію царювання Миколи I⁷⁶ (характерно, що обидва ці слова є й у Шевченка в «Кавказі!»). «В этом громадном беспредельном царстве, занимающем почти шестую часть света,— писал 1849 р. Бакунін,— от севера до юга и от запада до востока слышится теперь только один звук, и это — свист кнута, который неутомимо с утра до вечера падает на спины шестидесяти миллионов царских подданных»⁷⁷. «Подлыми рыцарями кнута» називав Добролюбов (в «Думе при гробе Оленина») прибічників кріпосницького самодержавства. В безцензурних виданнях ХІХ ст. не раз передруковувалися анонімний вірш «Кнут» (сатиричний «переспів» «Ветки Палестины» Лермонтова) й однойменний вірш, що приписується І. Тургенєву («переспів» поезії Пушкіна «Цветок»). В обох віршах сатирично оспівувався самодержавний «кнут» — «двигатель народный», «власти верный часовой»⁷⁸, «опора трона, друг святыни, символ страны моей родной»⁷⁹. Подібну функцію слово «кнут» мало і в закордонній «антимиколаївській» літературі, зокрема у творах Міцкевича. Є. П. Тарле в дослідженні «Самодержавие Николая I и французское общественное мнение» відзначає: «Главный позор России — самодержавный кнут» — играет, конечно, видную роль в памфлетной литературе»⁸⁰.

Ми свідомо зупинили увагу читача на функції слова «кнут» в творах російських революційних письменників. Російська революційна література протягом ХІХ ст. поступово виробила свою образну мову — мала свої улюблені образи, слова-символи й стилістичні формули. На прикладі Шевченкових образів мовчання Росії і «кнутів узловатих» читач міг переконатися, що

⁷⁵ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. X, 1956, стор. 214.

⁷⁶ А. И. Герцен, Полн. собр. соч. и писем, т. IX, стор. 150.

⁷⁷ М. Бакунин, Собр. соч. и писем, т. 3, стор. 376.

⁷⁸ «Вольная русская поэзия второй половины XIX века», «Сов. писатель», Л., 1959, стор. 49 і 50.

⁷⁹ Там же, стор. 57.

⁸⁰ «Былое», 1906, кн. 10, стор. 148.

український поет вніс свою частку у вироблення образної мови загальноросійської революційної літератури (це можна було б ще довести порівняльним аналізом слів типу «кайдани», «раби», «зоря», «правда» в поезіях Шевченка і російських безцензурних поетів).

Згадуючи про «кнути узловаті», Шевченко протестує проти ганебного явища сучасної йому дійсності — тілесної кари. В ті часи заборона тілесної кари була однією з першочергових вимог всіх передових людей Росії. Цю вимогу, зокрема, висуває Белінський у своєму листі до Гоголя. Адже в царювання Миколи I за законами імперії накласти тілесну кару можна було майже на всіх підданих обох статей (за винятком дворян, духовництва та деяких інших привілейованих категорій)! Додамо, що тілесні екзекуції виконувалися не тільки за судовим вироком, а й за наказом поміщика, влада якого над душею й тілом своїх кріпаків тільки формально обмежувалася законом. Сучасник Шевченка А. Солтановський писав: «Секли крепостных паны и пани, секли их управляющие, секли экономы; секли полицейские и всякие другие власти, секли за преступления и проступки, секли по суду и без всякого суда; секли даже из животной страсти видеть вздрагивания страдающего человеческого тела, видеть брызги и потоки крови»⁸¹.

Цікаво, що у рік написання «Кавказу» (1845) кара «кнутом» за бажанням Миколи I була замінена карою... плітьми⁸². До речі, слова «плести кнуты узловаті» вказують, що Шевченко мав на думці саме пліті (на відміну від батога вони спліталися з окремих ременів і мали вузли).

157

Не за Україну,

158 *А за її ката довелось пролить*

159 *Кров добру, не чорну.*

«Катом» тут поет називає Миколу I. Вже те, що в за-

⁸¹ «У старорежимній провінції. Оповідання А. Солтановського, проминені при виданню 1892—4 р.», «Україна», 1925, кн. 5, стор. 119.

⁸² Белінський у листі до Гоголя (15 липня 1847 р.) саркастично згадує про «комическое замещение однохвостого кнута треххвостой плетью» (Полн. собр. соч., т. X, стор. 213).

гибелі друга Шевченко обвинувачує не горців, від кулі яких загинув де Бальмен, а справжнього винуватця війни — царя, говорить про безкомпромісність революційного інтернаціоналізму автора «Кавказу».

167 *А покищо мої думи,*

168 *Мое люте горе*

169 *Сіятому,— нехай ростуть*

Мотив «посіву дум» неодноразово зустрічається в поезіях Шевченка періоду «трьох літ»: «...А на перелозі... я посію мої сльози, мої щирі сльози» («Чигрине, Чигрине»), «А що вродить з того плачу?» («Гоголю»).

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕНИМ ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ В УКРАЇНІ І НЕ В УКРАЇНІ МОЄ ДРУЖНЕЄ ПОСЛАНІЄ

В альбомі «Три літа», де записано єдино відомий автограф послання, твір датований «14 декабрю 1845. Вьюнища». На цій підставі Ф. Я. Прийма прийшов до висновку, що «точная дата написания его, 14 декабря 1845 года, как заметил в свое время еще В. И. Семевский, указывает на то, что поэт посвятил это произведение памяти декабристов»¹. Припущення це безпідставне. Зміст твору не має нічого спільного з героями повстання 14 грудня. Послання — твір великий за розміром (261 рядок) і складний за змістом, писався, очевидно, не один день, і 14 грудня позначена (як звичайно в автографах Шевченка) лише дата його закінчення.

Послання «І мертвим, і живим...», на відміну від написаного перед цим «Кавказу» з його загальноросійською тематикою, є національною сатирою. Виникнувши цілком на українському ґрунті, воно порушує ряд найгостріших питань соціально-політичного життя України того часу. Адресатом послання є українське панство, ті «земляки», які «людей запрягають в тяжкі яр-

¹ Ф. Я. Прийма, Шевченко и русские славянофилы, «Русская литература», 1958, № 3, стор. 161.

ма» (рр. 14—15), деруть шкуру «з братів незрящих, гречкосіїв» (р. 47). Наведені рядки свідчать, що поет у першу чергу звертається до помісного панства, до власників людських душ (а не тільки служилої дворянської інтелігенції).

«І мертвим, і живим...» — один із дуже нечисленних в творчості Шевченка зразків «виправної», «усовістительної» сатири. Функціонально сатира Шевченка майже завжди розрахована на викриття в очах народу пануючих класів і їх соціально-політичних інститутів (за винятком образів, що таврують покірливість мас). Своєрідність послання в тому, що тут об'єкт сатиричного осміяння — українське панство — є водночас і його читацьким адресатом. Об'єкт сатири повинен був засоромитися самого себе і, як наслідок, змінити свою соціально-політичну практику. Адресуючи послання насамперед ліберальному і «національно свідомому» українському панству, Шевченко закликав найбільш громадянсько активну на той час частину українського суспільства до єднання з народом: «Обніміте ж, брати мої, найменшого брата» (рр. 246—247). А в умовах 40-х років ХІХ ст. такий заклик означав не що інше, як пропозицію включитися у боротьбу за знищення кріпосницьких відносин.

Тому «І мертвим, і живим...» не тільки сатира, не тільки викриття. Сатиричне викриття поєднується в ньому з безпосередньою пропагандою позитивної програми, з політичною декларацією, зверненою до цього ж адресата. Більше того, сатира твору суворо підкорена саме цьому позитивному завданню: «усовістити» національне дворянство й дворянську інтелігенцію, спонукати їх служити народу.

В 40-х роках ХІХ ст. об'єктивна суспільна роль послання загалом відповідала цьому задуму автора. Твір в якійсь мірі сприяв консолідації на Україні сил, опозиційних до кріпосницького миколаївського режиму. Проте із зміною історичних обставин, приблизно з початком 60-х років, соціальна функція твору змінюється. В період боротьби за шляхи розв'язання селянського питання ліберали-дворяни, до яких передусім звертається поет, закликаючи їх спілкуватися з демо-

кратією, переходять до табору спільників уряду. Отже, та найближча суспільна мета, заради якої було написано послання, перестала існувати, а його декларативний елемент (пов'язаний із закликком до «земляків»-дворян «схаменутися» і «єднатися») історично застарів. Водночас дедалі поширюється демократична база читачів послання (відомого в 40-х роках лише невеликій кількості осіб). Природно, що в нових історичних умовах і в широкому демократичному середовищі «І мертвим, і живим...» сприймається передусім як твір, що викриває українське панство.

Викривальна сила цієї сатири виявилась такою могутньою, портрет ліберальствующого націоналістичного панства таким різуче правдивим, що Шевченкове послання і сьогодні залишається нестаріючою зброєю боротьби з націоналістичною демагогією.

«*Аще кто речет, яко люблю бога, а брата своего ненавидит, ложь есть*». Цей епіграф, запозичений з біблійного послання апостола Іоанна, наголошує на основній ідеї твору (спрямованій проти панів-«патріотів»): не можна любити Україну і одночасно пригноблювати «братів незрящих, гречкосіїв». Ця «любов» — «ложь есть».

6 *І день і ніч плачу*

7 *На розпутьях велелюдних*

Ці рядки явно перегукуються з рядками Книги пророка Ієремії (IX, 1), взятими Шевченком за епіграф до написаного місяцем раніше «Кавказу»: «Кто даст главе моей воду и очесам моим источник слез, и плачуся и день и ночь о побииенных...». Взагалі стилістичні формули й звороти біблії помітно відбилися на стилі послання, в якому поет заговорив воістину громовим голосом біблійних пророків — викривачів зла й неправди (як і інших поетів світу, Шевченка найбільше приваблював у біблії викривальний громадянський пафос).

9 *І не бачить, і не знає —*

10 *Оглухли, не чують...*

І тут поет використовує викривальні вирази біблії для завдань революційної сатири. Пор. «...и слышати не возмогут: се слово господне бысть к ним в поношение и же воспримут того» (Ієремії, VI, 10).

25 Розкуйтеся, братайтеся!

Це, власне, двоєдина формула-програма, з якою поет звертається до українського дворянства. Оскільки заклик «Розкуйтеся» адресований саме дворянству, зрозуміло, що йдеться тут про політичну й духовну емансипацію (а не про соціальну). Тобто поет закликає тут «національно свідомих» дворян звільнитися від вірно-підданського схиляння перед царизмом (пор. р. 45 «І хилитесь, як і хилились!»). В слово «братайтеся!» Шевченко, безперечно, вкладав антикріпосницький зміст: в історичних умовах 40-х років «брататися» з народом значило сприяти його соціальному визволенню від кріпацтва (про заклик до «братання» див. також коментар до рр. 246—261).

31 *В своїй хаті своя й правда,*

32 *І сила, і воля.*

Відірвані від контексту твору, ці рядки дали привід деяким критикам (від М. Драгоманова до вульгарних соціологів 20—30-х років) тлумачити їх як заклик до відгороджування від передової культури Європи і вияв національної обмеженості поета. Проте контекст твору не дає підстав для такого тлумачення. Рядки 31—32 продовжують думку рядків 26—30: «У чужому краю не шукайте, не питайте того, що немає і на небі, а не тільки на чужому полі». Тобто поет радив освіченим «землякам»-дворянам шукати відповідь на питання, що ставила перед ними українська дійсність (питання про «правду» і «волю»), не за кордоном, а на рідній землі («в своїй хаті»), у єднанні з власним народом. Про це ж (і майже тими ж словами) писав роком пізніше Белінський у статті «Взгляд на русскую литературу 1846 года», застерігаючи проти механічного, некритичного запозичення європейських ідей для розв'язання російських справ: «У себя, в себе, вокруг себя, вот где должны мы искать и вопросов, и их решения»². Наведені рядки послання треба розуміти як заклик до патріотичного служіння власному народові і до творіння національної культури, близької і потрібної йому. «125 ро-

² В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. X, Изд-во АН СССР, М., 1956, стор. 32.

ків тому,— писав Ленін у статті «Як єпископ Никон захищає українців?»,— коли не було ще розколу нації на буржуазію і пролетаріат, лозунг національної культури міг бути єдиним і цільним закликком до боротьби проти феодалізму і клерикалізму»³. Шевченків вислів про «свою хату» — поемічно загострений. Ця загостреність пояснюється занепадом національної культури і денационалізацією українських освічених верств в умовах колоніальної політики царизму на Україні. Те, що рядки 31—32 не були для Шевченка гаслом якоїсь «культурної автаркії», доводять дальші рядки (220—221): «І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь». Як писав І. Франко, ця Шевченкова думка «не значить, що він домагався, аби вони [«земляки».— Ю. І.] покинули вчитися у чужих, освіченіших народів. Ні, він виразно, в тім самім посланню, зауважував самотньо розумну дорогу: і чужому навчається, й свого не цурайтесь. Се повинна бути та своя мудрість — синтеза свого рідного матеріалу, свого життя зі здобутками чужої, загальнолюдської, чи властиво чільної людської науки. Саме хапання вершків чужої мудрості, нічим не зв'язаних з темним, безпросвітним околком українського народу, плодило лише розбрат між українським народом і його інтелігенцією, розбрат, пагубний для обох сторін, бо ж і ті ніби вчені українці, не бачучи на Україні суголосного ґрунту для своїх здалека принесених ідей, ниділи духовно. Ті ідеї, деінде справді живі й плодovitі, перемінювалися у них на пусту забаву, на золоті брязкальця, непридатні до буденного життя і ховані лише про велике свято та про рівно пустомовних гостей. Люди, що з заґрянці привозили знання санскриту, історії французької революції, найліберальніших американських та європейських конституцій та найрадикальніших філософій, на Україні в щоденному життю робилися огидливими здирцями та тиранами своїх кріпаків і навіть своєї найближчої рідні. Ось що мав на думці Шевченко, бажаючи тим людям своєї мудрості, себто освіти, виплеканої на ріднім ґрунті і органічно виросої на нім, такої, що відповідала б його потребам і обставинам,

³ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 335.

була б йому доступна і була б справді плодотворна серед тих обставин, серед яких йому доводилося жити»⁴.

- 33 Нема на світі України,
- 34 Немає другого Дніпра,
- 35 А ви претесея на чужину
- 36 Шукати доброго добра,
- 37 Добра святого. Волі! волі!
- 38 Братерства братнього! Найшли,
- 39 Несли, несли з чужого поля
- 40 І в Україну принесли
- 41 Великих слов велику силу,
- 42 Та й більш нічого. Кричите,
- 43 Що бог создав вас не на те,
- 44 Щоб ви неправді поклонились!..
- 45 І хилитесь, як і хилились!
- 46 І знову шкуру дерете
- 47 З братів незрящих, гречкосіїв

Наведені рядки незаперечно доводять; що сатиричним адресатом Шевченкового послання були передусім ті українські пани, які вважали себе лібералами й вільнодумцями. «І мертвим, і живим...» — перша на Україні й одна з перших в Російській імперії сатира на лібералів. Хоч лібералізм миколаївської доби не був явищем суцільно негативним, Шевченкові вдалося помітити в лібералі 40-х років деякі «класичні» риси пізнішого лібералізму: політичне лицемірство, кричуще розходження між словом і ділом, схильність до прекраснодушної «лівої» фрази в поєднанні з плазуванням перед владою, фальшиве народолюбство і такий же фальшивий патріотизм. Тобто, створивши у посланні сатиричний портрет українського панства, Шевченко з гідною подиву проникливістю розкрив далеко ще не ясні сучасникам морально-політичні «готовності» предків сучасного українського націоналізму. В цій частині твору поет піддає сатиричному викриттю найтипівішу рису лібералів — нещирість їхнього народолюбства. Прекраснодушним словоблуддям про «добро» й «братерство», «правду» й «волю» українські і російські ліберали маскували

⁴ «Літературна спадщина. Іван Франко», вип. I, Вид-во АН УРСР, К., 1956, стор. 380.

своє плазування перед самодержавством («Кричите, що бог создав вас не на те, щоб ви неправді поклонились!.. І хилитесь, як і хилились!») і головне — свою класову поміщицьку природу («І знову шкуру дерете з братів незрящих, гречкосіїв»).

Зрозуміло, що Шевченко тут виступає не проти «великих слів» про «волю» й «братерство братнє», тобто не проти волелюбних ідей, які привозила на Україну з Європи українська ліберальна інтелігенція. Великі слова широко вживав у своїй поезії і сам Шевченко, до «братерства» і «волі» закликав він і в цьому творі (хоч вкладав у поняття «волі», «правди», «братерства» інший зміст, ніж його «земляки»-ліберали). Сарказм поета спрямований проти політичної демагогії й спекуляції «великими словами», проти тих «народолюбців» з українського панства, в яких крім цих слів не було для народу «більш нічого». Першим помітивши в суспільному житті України цей різновид українського панства, Шевченко не раз повертався до його сатиричного викриття і в наступні роки. «Кричить, распинається за новые идеи, за цивилизацию, за человечество, а сам...

Мужичков под пресс кладет
Вместе с свекловицей» (IV, 244),—

писав згодом поет у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». Сатиричний портрет одного з таких фальшивих «народолюбців» — поміщика Петра Скоропадського намалював він у роки заслання в поезії «П. С.» (1848). Не виключено, що П. Скоропадський був одним з тих «земляків», кого поет безпосередньо мав на увазі, пишучи своє послання.

В цих і дальших рядках послання Шевченко гостро осміює не тільки фальшивий й корисливий характер панського «народолюбства», а й схиляння освічених верхів українського суспільства перед іноземною культурою. В словах «А ви претесь на чужину» і далі — про «німця» — відчуваємо і гнів і роздратування поета, викликані, звичайно, не західною культурою взагалі, а рабським схилянням освіченого панства перед іноземщиною. Шевченко бачив також, що засвоєння європейської культури дворянською інтелігенцією не

наближало цю «національну еліту» до народу, а віддаляло від нього. Між освіченими верствами українського суспільства і народом росла прірва — і культурна, і психологічна. Шевченко був свідком процесу денационалізації дворянської інтелігенції України, спостерігав, як зневажаються національні традиції, — і виступив проти цього в своєму посланні. Виступив, бо його послання — не тільки заклик до освічених дворян-українців служити народові, а й заклик до творення національної культури — народної в своїй основі.

В тезах про 300-річчя воз'єднання України з Росією відзначено, що творчість Шевченка відіграла велику роль у формуванні як соціальної, так і національної самосвідомості українського народу. Треба наголосити на великому значенні послання саме у формуванні національної самосвідомості українського народу. Викриваючи антинаціональну суть дворянської інтелігенції, Шевченко заклав тут основи демократичного розуміння патріотизму і національного питання. У посланні поет не говорить про практичні шляхи розв'язання національного питання на Україні (нерозривно пов'язаного з долею загальноросійської революції і єднанням братніх народів Росії проти царизму). Але тут він указав на, так би мовити, внутрішньоукраїнську передумову його розв'язання. Поза народом, без народу національного питання не розв'язати. Самий шлях до національного відродження України лежить тільки через соціальне визволення. І «просвітители», «земляки» заслуговують на ім'я патріотів лише в тій мірі, в якій вони обстоюють інтереси народу. Фактично поет обвинувачує тут українське панство в національному зрадництві. Останнє не обов'язково полягає в плазуванні перед царизмом або схиланні перед «німцем», а передусім — у жорстокому гнобленні власного народу.

Це був новий в суспільній думці України демократичний погляд на розуміння патріотизму, національної культури, національної самосвідомості. Новий, але не несподіваний, бо виник він, врешті, як наслідок і відповідного розвитку соціальних взаємин і боротьби ідей в тогочасній літературі — російській і українській. Загальновідомі факти осміяння галломанії в російській

літературі XVIII ст. Ще більшого поширення набирає критика дворянського космополітизму в російській літературі і публіцистиці після Вітчизняної війни 1812 р. Причому ця критика поєднується із ствердженням ідеї патріотизму й національної самобутності (в творах Пушкіна, декабристів, Грибоедова, Гоголя та ін.). Не випадково Шевченко взяв епіграфом до своєї передмови 1847 р. до «Кобзаря» рядки «Горя от ума»:

Воскреснем ли когда от чужевластья мод?
Чтоб умный, добрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за немцев.

Явно перегукується з рядками послання (не тільки за змістом, а навіть своїм словесним оформленням) хоч би такий уривок з промови Тараса Бульби про «братство»: «Перенимают, чорт знает, какие бусурманские обычаи; гнушаются языком своим; свой с своим не хочет говорить; свой своего продает, как продают бездушную тварь на торговом рынке. Милость чужого короля, да и не короля, а паскудная милость польского магната, который желтым чоботом своим бьет их в морду, дороже для них всякого братства»⁵.

В українській літературі до Шевченка великого значення ствердженню ідеї національної самобутності надавали в своїх художніх творах і публіцистичних висловлюваннях романтики (І. Срезневський, А. Метлинський, О. Корсун та ін.), хоч їх розуміння національного було соціально обмежене й інколи відверто реакційне. Одним із попередників Шевченка в постановці питання про національну самобутність і критиці космополітизму був Бодянський, деякі думки якого в книзі «О народной поэзии славянских племен» (1837), можливо (за припущенням П. Г. Приходька), позначилися на рядках послання. «В наше время всеобщего стремления к самобытности и самостоятельности,— писав вчений,— почти все народы, особенно европейцы, хотят жить жизнью, в полном смысле им принадлежащею, вытекающею из собственных их недр, слагающеюся из совокупности всех стихий человеческого бытия, коими навсегда устанавливается физиономия народа,

⁵ Н. В. Гоголь, Полн. собр. ссч., т. II, стор. 133—134.

резко и метко отличающая его от соседней и прочих народов; короче, хотят быть независимыми, истинно народными»⁶. «Ныне все твердо убеждены, и убеждены основательно, что не все чужое хорошее — равно хорошо для всех, не всегда можно его взаимствовать простым перенесением...»⁷. «Прошла уже пора соблазнительных идей космополитизма; народы Европы перестали рабски копировать один другого или перекраивать себя по какому-нибудь образцу, признанному безусловно изящным, видеть в нем верх совершенства; прошла уже пора обезьянства. Нет, в настоящее время как всякое неделимое человеческого рода, так и всякий народ хочет оставаться тем, чем он есть, чем он может сделаться, <...> хочет быть собой, жить своей коренной жизнью, мыслить своей головой, чувствовать своим сердцем, желать своей волей, действовать сам собой, непосредственно, и так. об., жить всеми силами своего бытия, сделаться вполне народным»⁸. (Наведені цитати з Бодянського своєрідно коментують також рядки послання про «свою хату»). Зрозуміло, що у Бодянського годі шукати того класового й революційного осмислення ідеї національного, яке характерне для «мужичького революціонера» Шевченка.

В російській, як і в українській, суспільній думці питання національної самобутності підносилось не тільки в поступових, а й в консервативних колах (від представників офіційної народності до слов'янофілів). Демократ Белінський виступав водночас як проти космополітів, так і проти слов'янофілів і «квасних» патріотів, коли писав: «...одни бросились в фантастическую народность, другие — в фантастический космополитизм во имя человечества»⁹. Важливо підкреслити, що й Шевченко, стверджуючи в посланні демократичне розуміння «національної ідеї», картав водночас і космополітизм українського панства, і його доморосле слов'яно-

⁶ Иосиф Бодянский, О народной поэзии славянских племен, М., 1837, стор. 3.

⁷ Там же, стор. 4.

⁸ Там же, стор. 4—5.

⁹ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. X, стор. 25.

фільство, і дворянську націоналістичну ідеалізацію минулого України (див. далі).

52 *Дідами крадене добро*

«Крадене добро» — землі й села, які предки («діди») сучасних Шевченкові українських поміщиків Лівобережжя — козацькі старшини випрошували у російських царів. «Тотчас же по воссоединении Украины с Россией», — пише історик В. Голобуцький, — отдельные представители старшины, сначала только высшей, стали обращаться к царю с просьбами о пожаловании имений и крестьян. Царское правительство охотно шло навстречу украинским феодалам и щедро оделяло их грамотами на «вечное и потомственное владение» селами и городами. Весной 1654 года царь отдал Богдану Хмельницкому «на булаву» Чигиринское староство, а затем «в вечность ему и потомкам его» г. Гадяч. Одновременно были подтверждены права Богдана Хмельницкого на м. м. Медведевку и Жаботин, <...>. Тогда же войсковой судья С. Богданович-Зарудный и переяславский полковник Тетеря ходатайствовали о пожаловании им сел и местечек: Зарудный просил м. Старый Млиев «с подданными, в нем будущими, и со всеми землями, издавна до Млиева належачими», а Тетеря — м. Смелую. Иван Золотаренко, назначенный в 1654 г. наказным гетманом казачьего войска, <...> просил пожаловать ему «место Батурино со всеми волостями, до того места належачими». Его брат, нежинский полковник Василий Золотаренко, претендовал на м. Новые Млины с окрестностями. В следующем году Иван Золотаренко предъявил «права» на м. Борзну, а брат его — на м. Межу. Царское правительство удовлетворило эти просьбы. Но аппетит, как говорится, приходит во время еды. В том же году Иван Золотаренко просил отдать ему г. Глухов. Тогда же стародубский полковник Тимофей Оникієнко, родственник Золотаренко, выпросил себе м. Сосницу. В последующие годы старшина стремилась прибрать к рукам посредством царевых грамот все новые и новые владения. В 1656 г. киевский полковник Антон Жданович подал челобитие на м. м. Обуховку, Гармашовку, Любеч и с. Королевку. Но едва ли не наибольшую алчность в смысле захвата и официального закреп-

ления за собой имений проявил войсковой писарь Иван Выговский и его многочисленные родственники. Они буквально засыпали царскую канцелярию своими челобитными. В ответ на это царь пожаловал Ив. Выговскому г. Остер с селами, м. м. Козелец, Бобровицу, Триполье и Стайки, а также с. с. Лесовичи, Кошеватое и г. Ромны с селами»¹⁰. «Лично для себя и для старшины [гетман] Брюховецкий просил жалованных грамот на села и местечки. Так, за собой хотел он закрепить владение Шептаховской сотней (под Новгород-Северском) с селами, угодьями и живущими там крестьянами. Правительство удовлетворило челобитную Брюховецкого. Гетман получил звание боярина, полковники — дворянство. Всем им были выданы грамоты на земельные пожалования. Брюховецкий и самостоятельно, помимо правительства, раздавал села и местечки казацким старшинам, украинским шляхтичам и монастырям. <...>. Некоторые из старшин, как, например, генеральный судья П. Забела, киевский полковник В. Дворецкий, нежинский М. Гвинтовка, лубенский Г. Гамалия, не удовлетворяясь уже полученными именьями, спешили получить новые, и непосредственно, через голову гетмана, обращались с просьбами к царю»¹¹. Процес «законного» і самовільного захоплення земель і покріпачення селянства й козацтва старшиною та її нащадками тривав у XVIII ст. «Неоспоримо тот доказать может, кто Малороссии внутренность знает,— писав у своїй відомій записці член Малоросійської колегії Г. М. Теплов,— что казаки старшинами и другими чиновными такожде и денежными людьми к себе в подданство обращены»¹². Особливо багато маєтностей роздав козацькій верхівці останній український гетьман Кирило Розумовський. Катерина II зрівняла в правах українську старшину з російським дворянством, закріпила за нею спадкові права на кріпаків і землі. Хоч царі дарували величезні маєтності на Україні російським вельможам (Потьомкіну, Вяземському,

¹⁰ В. А. Голобуцкий, Запорожское казачество, К., 1957, стор. 299—300.

¹¹ Там же, стор. 313.

¹² «Записки о Южной Руси», т. II, стор. 178.

Прозоровському та ін.), поміщицтво Лівобережної України в часи Шевченка складалося в більшості з нащадків козацької старшини.

57 *Не плакали б діти, мати б не ридала*

Рядок являє собою варіацію р. 53 поезії «Розрита могила»: «Не плакали б діти, мати б не журилась». Одна з характерних (хоч не головних) рис Шевченкової поетики — повторення в різних творах тих самих виразів, сталих словосполучень, постійних словесних формул, — очевидно, риса, запозичена Шевченком з фольклору.

62 *І не покивали б на вас головою.*

В цьому рядку перефразований вираз з біблійних псалмів Давида: «Положил еси нас <...> покиванню главы в людех» (псалом XLIII, 15), раніше використаний Шевченком як епіграф до «Великого льоху».

Пор. поетичний переклад цього ж місця в «Давидових псалмах»:

І кивають, сміючися,
На нас головами...

(«Давидові псалми» Шевченко записав в альбом «Три літа» 19 грудня 1845 р., тобто через п'ять днів після того, як закінчив послання).

67 *Настане суд, заговорять*

68 *І Дніпро і гори!*

69 *І потече сторіками*

70 *Кров у синє море*

71 *Дітей ваших... і не буде*

72 *Кому помагати.*

73 *Одцурається брат брата*

74 *І дитини мати.*

75 *І дим хмарою заступить*

76 *Сонце перед вами...*

В картині майбутнього народного суду над гнобителями Шевченко стилістично йшов від есхатологічних образів біблійного страшного суду. Пор., зокрема, рядки «Одцурається брат брата і дитини мати» з біблійними рядками «Предаст же брат брата на смерть и отец чадо; и восстанут чада на родители и убийют их» (Марк, XIII, 12) або: «Разделится отец на сына, и сын на отца, мати на дщерь, и дщи на матерь» (Лука, XII, 53).

На думку Ф. Прийми, Шевченко в наведених рядках

послання «вспользовался также и пушкинской картиной страшного суда» в третьому «Подражании Корану»:

Но дважды ангел вострубит;
На землю гром небесный грянет:
И брат от брата побежит,
И сын от матери отпрянет.
И все пред бога притекут,
Обезображенные страхом;
И нечестивые падут,
Покрывают пламенем и прахом.

«Эти стихи, вызвавшие в свое время восхищение Рылеева («Страшный суд ужасен!»), поразили также и воображение молодого Шевченко»¹³.

- 91 Якби ви вчилися так, як треба,
92 То й мудрость би була своя.
93 А то залізете на небо:
94 «I ми не ми, і я не я,
95 I все те бачив, і все знаю,
96 Нема ні пекла, ані раю,
97 Немає й бога, тільки я!
98 Та куций німець узловатий

За вдалим визначенням Франка, ці рядки «надихані ненавистю до тих, хто матір [Україну.— Ю. І.] забуває, хто відцурався її, <...> задивавшися в високі привіди філософії, науки, відірваної від життя і затопленої в абстрактах, у яких розпливалися конкретні потреби, інтереси й прикмети рідного народу»¹⁴. В часи Шевченка ідеалізм був не тільки офіційно визнаною, а й найбільш поширеною, популярною серед тогочасної інтелігенції філософською системою. В цьому розумінні сарказм сатирика стосується і вітчизняних ідеалістів, зокрема прихильників німецьких ідеалістичних шкіл. Проте було б натяжкою розглядати коментовані рядки послання як спеціальний і цілеспрямований виступ Шевченка проти філософії німецького суб'єктивного ідеалізму. Шевченко тут осміює не стільки якусь конкретну філософську систему, скільки, по-перше, абстрактне філософствуван-

¹³ Див. Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, стор. 111—112.

¹⁴ «Літературна спадщина. Іван Франко», вип. I, стор. 379—380.

ня взагалі — не потрібне й чуже народові заумне панське базікання, а по-друге, сліпе схилення дворянської інтелігенції перед іноземними авторитетами та її претензії на, так би мовити, монопольне володіння істиною, а отже, й на провід духовним життям українського народу. Тут поет помітив такі соціально-психологічні риси українського панства, як гіпертрофічно роздута зарозумілість, класове чванство, індивідуалізм, що межує з егоцентризмом: «все знаю», «тільки я!». Щодо рядка «І ми не ми, і я не я», то його зміст роз'яснюється нижче:

99 «Добре, брате!

100 Що ж ти таке?»

101 «Нехай скаже

102 Німець. Ми не знаєм»

Тобто: ми (українці) — не ми, і я (українець) — не я, а те, що скажуть про нас «німці». Дещо схоже слововживання знайдемо у О. Корсуна в його вступі до перекладу вірша Челаковського «Від чого чапура живе біля моря і чому вона їсть жаб та гадюк»: «А пани в їх [західних слов'ян.— Ю. І.] не говорять уже по-простому, по-своєму, а усе по-німецькому. От-то боже мій! дурні!— Хіба ж таки... Єж бо ні, бачите! Ми то не ми, а тее-те, як його, німці!»¹⁵. Останнє речення явно переформується з рядком «І ми не ми, і я не я».

Викриття позичкового характеру «мудрості» «премудрих» — дуже важливий момент у сатиричній дискредитації українського панства в посланні. Зважмо на те, що ліберальствующі і українофільствующі поміщики і близька до них дворянська інтелігенція вбачали в собі єдину культурну й моральну силу, яка здатна говорити від імені нації. Монополія на культуру служила панівному класу обґрунтуванням його права експлуатувати народ. Саме ж право експлуатації містифікувалося як право «премудрих» керувати «немудрими» (старий ідеологічний трюк експлуататорських класів різних країн і епох): «...вони на світі на те тільки, щоб панувать» (рр. 82—83). Шевченко в посланні не тільки провістив:

¹⁵ «Сніп. Український новорічник, скрутив Александер Корсун», Х., 1841, стор. 212—213.

«премудрих немудрі осудять» (рр. 89—90), а й розвінчав саму «мудрість» культури українського панства.

Рядки «Нема ні пекла, ані раю, немає й бога...» Шевченко не міг вкласти в уста послідовників німецьких ідеалістів ще й тому, що філософія останніх аж ніяк не поривала з християнством. Звичайно, немає в цих рядках і осудження атеїзму: вони належать поетові-матеріалісту, який саме в цей час писав:

Нема раю на всій землі,
Та нема й на небі.

(«Не завидуй багатому». — 1845)

Нарешті, й останні слова самовикривального монолога українського ліберала-«західника»: «...Тільки я! Та кудий німець узловатий, а більш нікого!..» — теж не свідчать, що цей монолог безпосередньо спрямований проти німецького суб'єктивного ідеалізму. Поет осміює тут схилення «земляків» перед закордонними авторитетами та їх безмежну самозакоханість і зарозумілість (навіть такі «абсолюти», як рай, пекло, бог, — ніщо перед моїм «я», моєю «мудрістю» і джерелом моєї «мудрості» — «німцем»).

«Німець» тут — не якась конкретна особа, а уособлення того європейського, передусім німецького гелертерства, перед яким сліпо схиляються освічені «земляки» поета («узловатий» — хитромудрий). Нема потреби дискутувати з безглузким твердженням націоналістичних інтерпретаторів послання, ніби під словом «німець» Шевченко розумів росіян і навіть конкретно... історика Карамзіна! «А той німець кудий, узловатий, — писав С. Смаль-Стоцький, — це ніхто інший, як Карамзін»¹⁶ (на доказ чого наводяться рядки «Великого льоху»: «Карамзіна, бач, прочитали тай думають, що ось то ми!»). В «Великому льоху» українська «ворона» звертається до російської «ворони» як до читача Карамзіна, тут же йдеться про українських читачів, серед яких не було шанувальників цього історика (не кажучи вже про те, що таке тлумачення слова «німець» суперечить і загальному контексту послання і характеру

¹⁶ «Повне видання творів Тараса Шевченка», т. III, Варшава — Львів, стор. 309.

вживання цього слова в інших поезіях Шевченка). Вираз «куций німець» знаходимо і в повісті Шевченка «Близнецы»: «...Если мы из-за презренного серебряника надругаемся над священными преданиями старины, что же тогда из нас будет? И выйдет какой-нибудь француз или, чего боже храни, куций немец, а о типе, или, так сказать, о физиономии национальной и помину не будет. А по-моему, нация без своей собственной, ей только принадлежащей, характеризующей черты похожа просто на кисель, и самый безвкусный кисель» (IV, 9). Як бачимо, тут, як і в посланні, Шевченко вжив вираз «куций німець» для осміяння поверхового космополітизму, того, що він у листі до М. О. Осипова влучно назвав «шишкой предпочтения немцев всему отечественному» (VI, 112). Гострота Шевченкового виступу проти «німця» пояснюється саме тим, що «предпочтение немцев всему отечественному» він спостерігав в усіх галузях державного і культурного життя. Німці (переважно з остзейських дворян) займали найвищі державні посади і вважалися найвірнішими слугами царя. Та й самі російські царі протягом кількох поколінь одружувалися з німецькими принцесами і фактично вже не мали в своїх жилах російської крові. Проте Шевченко в посланні виступає не проти цих «внутрішніх» німців і не проти німецької культури взагалі, яку він глибоко поважав, а проти рабського схиляння українського освіченого панства.

105 Німець скаже: «Ви моголи».

106 «Моголи! моголи!»

107 Золотого Тамерлана

108 Онучата голі.

Згадку про «моголів» Є. П. Кирилюк справедливо пояснює тим, що в часи Шевченка в світовій історичній науці існувала теорія про монгольське походження слов'ян¹⁷. На думку дослідника, поет читав критику цієї теорії в перекладеній Бодянським книзі Шафарика «Славянские древности». Називаючи імена В. Шюца, І. Л. Паррота та інших німецьких учених і публіцистів, Шафарик писав: «Одни только те писатели, для коих

¹⁷ Див. Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 213.

в их тесном кругозоре познаний мир славянський еще по сю пору покрит непролимаемым мраком, не перестают, вопреки просвещению нашего века, причислять народ славянский к племени монгольскому...»¹⁸. «Такие кривые толки, особенно немецких бумагомарателей, и теперь даже нередко направляются против нас...»¹⁹. Як припускає Є. П. Кирилюк, Шевченко міг також знати працю Ю. Венеліна «Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении» (М., т. I, 1829, т. II, 1841), в якій автор заперечив теорію тюрксько-татарського походження болгар і обстоював їх кровні зв'язки з слов'янами²⁰.

Тамерлан, або Тімур (1336—1405) — середньоазіатський завойовник, за походженням із монгольського племені барлас. Створив у Середній Азії велику військово-феодалну державу з столицею в Самарканді. Уславився походами в Персію, Малу Азію, Закавказзя та Індію.

122 Як німець покаже

123 Та до того й історію

124 Нашу нам розкаже

Як вірно зазначає Є. П. Кирилюк, ці сатиричні рядки слід пов'язати з посиленою увагою німецької історичної науки до історії слов'янства²¹. Ще з XVIII ст. чимало німецьких вчених на російській службі і за кордоном займалися дослідженням східнослов'янської історії (в Росії — А. Шлецер, Г. Міллер, Г. Байєр, І. Круг, І. Шріттер, Ф. Аделунг; в Німеччині — Й. Тунман, Л. Гебгарді, Й. Енгель, Рорер та ін.). Водночас важко погодитися з думкою Я. Дзири, нібито «на підставі літопису Величка можна вважати, що в словах «Як німець покаже та до того й історію нашу нам розкаже» Шевченко мав на увазі насамперед німецького історика Самійла Пуфендорфа, праці якого для Величка були од-

¹⁸ П. И. Шафарик, Славянские древности, т. I, кн. 1, М., 1837, стор. 69.

¹⁹ Там же, стор. 70.

²⁰ Див. Є. П. Кирилюк, Шевченко і слов'янські народи, Вид-во АН УРСР, К., 1958, стор. 15.

²¹ Див. Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 213.

ним з головних джерел для написання «Літопису»²². Явно перебільшуючи вплив літопису Величка на Шевченкове послання, Я. Дзира не враховує, що поет тут виходив із значно ширшого й сучаснішого кола явищ, ніж використання Пуфендорфа українським літописцем часів Петра I. Чому тоді не пов'язати ці рядки і з французом Бопланом, «Описание Украйны» якого вийшло в російському перекладі 1832 р. і справді щироко використовувалось тогочасними істориками й письменниками (Бантишем-Каменським, Срезневським, Гоголем та ін.)?

113 *І Коллара читаєте*

114 *З усієї сили,*

115 *І Шафарика, і Ганка,*

116 *І в слав'янофіли*

117 *Так і претесь... І всі мови*

118 *Слав'янського люду —*

119 *Всі знаєте. А свої*

120 *Дастьбі...*

Коллар Ян (1793—1852) — чеський поет і вчений, автор праць з слов'янської філології, міфології, історії. В поемі «Дочка Слави» (1824) один з перших підніс ідею слов'янського єднання. Уривок з цієї поеми надрукований Бодяньським в його книзі «О народной поэзии славянских племен» (1837) і, очевидно, був відомий Шевченкові. Напевне, читав Шевченко і статтю Коллара «О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими», надруковану 1840 р. в «Отечественных записках» (кн. 1—2). Є припущення, що згадані твори мали певний вплив на формування слов'янських симпатій Шевченка.

Про Шафарика див. коментар до поеми «Єретик».

Ганка Вацлав (1791—1861) — поряд із Шафариком і Колларом один із видатних діячів чеського національного відродження, поет і філолог. Автор кількох слов'янських граматик, зокрема російської, перекладач «Слова о полку Ігоревім» і українських народних пісень. Перу Ганки належать збірники епічних і лірич-

²² Я. Дзира, До питання про джерела архаїзмів у мові творів Тараса Шевченка, «Українська мова в школі», 1961, № 5, стор. 34—35.

них поезій «Краледворський рукопис» (1819) і «Зеленогорський рукопис» (1820), які він надрукував як новознайдені твори стародавньої чеської літератури. Видання цих «рукописів» сприяло поживленню національно-визвольного руху в Чехії. Ім'я Ганки, як і імена Шафарика й Коллара, було дуже популярне серед російських і українських слов'янофілів. Уривки з «Краледворського рукопису» перекладали А. Метлинський (в зб. «Думки, пісні та ще дещо», 1839), М. Костомаров (Ієремія Галка) і О. Корсун (в альманасі «Сніп», 1841). Останній вмістив у цьому ж альманасі свій переклад поезії Ганки з власною присвятою. Серед українських шанувальників Ганки, які були знайомі з ним особисто, або листувалися, назвемо також П. Лукашевича, М. А. Маркевича, М. Д. Іванішева, П. Куліша.

Викриваючи в посланні провінційне «західництво» української дворянської інтелігенції, Шевченко водночас різко виступає і проти доморослого українського слов'янофільства. Причому поет тут не дуже дбає про те, щоб чітко розмежувати ці ідейні різновиди українського панства, адресуючи свої інвективи, власне, одному адресату — тим освіченим «землякам»-дворянам, які вихваляли все іноземне (чи то «німця», чи то «слов'янина»), забуваючи про свій патріотичний обов'язок перед власною батьківщиною.

В 30—40-і роки слов'янофільські і панславистські ідеї і настрої набули певного поширення серед української дворянської інтелігенції, хоч і не оформились в якусь єдину вироблену ідеологію (тому самий термін «українське слов'янофільство» має умовний характер). Шевченкові рядки спрямовані, зокрема, проти тих слов'янофільствующих «земляків», які проголошували право на самостійний розвиток усіх слов'янських мов і народів, крім власної мови і власної нації — української. Так, мракобіс І. Г. Кулжинський називав царську імперію «особым славянским миром» і «одним семейством, счастливым под правлением единого Отца-Государя» (див. коментар до «Єретика») і був запеклим ворогом «зарожающейся, так называемой, малороссийской литературы». Таких, як Кулжинський, серед українського панства було чимало, якщо не більшість. «Вчерашняя ка-

зацкая старшина ухватила за свої правовые привилегії обими руками,— писав один з дореволюційних дослідників Шевченкової доби,— и изо всех сил старалась отмежеваться от народа и избавиться от внешних признаков своей кровной связи с ним в виде «простонародного языка», одежды, быта и т. п.»²³. Шевченкова критика слов'янофілів спрямована і проти тих «патріотів-хуторян», які на словах вважали себе щирими українцями, але зневажали вже не рідну мову, а рідний народ. Йдеться про слов'янолюбів типу згаданих вище О. Корсуна, П. Лукашевича та їм подібних. Вони виявляли неабиякий інтерес до слов'янщини і брали участь в українському культурному житті. Та це не заважало їм обстоювати найреакційніші засади тогочасного політичного й соціального життя. Один із перших українських фольклористів, полтавський поміщик Платон Лукашевич 1839 р. відвідав Прагу, де зустрічався, зокрема, з Шафариком, Колларом і Ганкою (з останнім він потім листувався). Шевченко познайомився з Лукашевичем 1843 р. і того ж року мав сумну нагоду розпізнати в цьому освіченому слов'янофілі й українофілі запеклого і переконаного кріпосника (див. про це в книзі М. К. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченко», стор. 40, та в листі В. Репніної до Ш. Ейнара — «Русские пропилеи», т. 2, М., 1916, стор. 216). Лукашевич міг бути одним із тих уявних адресатів, до яких безпосередньо звертався поет, пишучи своє послання. Такими ж «конкретними» адресатами послання (підкреслюємо: всього послання, а не тільки рядків «у слав'янофіли так і претесь...») могли бути харківські слов'янофіли А. Метлинський і О. Корсун. Наївно консервативні погляди першого з них на слов'янське питання найкраще характеризують рядки його власного вірша «Самотні співці»:

Є в нас віра, цар і мова,
І чимало нас, словен,
Все своє в нас, ну чого вам
Ще шукати в бусурмен?²⁴

²³ «Украинская жизнь», 1914, № 2, стор. 79.

²⁴ «Харківська школа романтиків», т. 2, ДВУ, Х., 1930, стор. 59.

Реакційним слов'янофільством пройнята вступна частина перекладу вірша Челаковського «Чому чапура живе біля моря» О. Корсуна, де декларація симпатій до братів-«словен» і своєрідний «малоросійський» патріотизм поєднуються з відвертим вірнопідданством. Якщо окремі висловлювання О. Корсуна про долю слов'янства («...брати наші червонорусці, сербини, чехи та й ще деякі звались, як і ми,— словенами і жили укупі. А далі, як наш народ піддався під ляха, то й вони покорились німцю: і з того часу усі словени порозповзлись, мов цвіркуни від чаду»²⁵) дещо перегукуються з рядками присвяти «Шафарикові», то загальна ідейна тенденція його твору не могла не викликати огиди й осудження у Шевченка. «І я, і ви, і усі ми породились і повиростали на Україні,— писав Корсун.— Вона годувала нас, діток своїх,— і за те усі ми, скільки нас ні є, кохаємо її, мов рідную мати. Та тільки он-то: бачите, вона мати — стало быть — жінка; а жіноче діло звісно: що вона? жінка та й годі <...>. Адже ж нас усіх, що говоримо по-наськомому, більш десяти тисячів тисяч: казна-як і перелічить! То куди ж таки нам жити без батька?! Воно хоч бач і тее... та ні! все-таки лучче, як на коню узда, а біля волів погонич... <...>. Так так-то: дякуйте господу милосердному, що він не зоставив нас сиротами, що він дарував нам Рідного Батьку, Царя Православного!»²⁶.

Ми знаємо, що Шевченко був ентузіастичним другом слов'янства, що він присвятив Шафарикові одну з кращих своїх поем. Отже, виступає тут він не проти засвоєння українською дворянською інтелігенцією ідей слов'янської спільності, що їх пропагували Шафарик і Коллар, а проти реакційної ідеології й соціальної практики слов'янофільствуючих українських панів. Не можна співчувати пригнобленим слов'янським народам і зневажати свій власний народ і його мову. Кріпосник і «благонамірний» вірнопідданий царя не може бути справжнім патріотом України. А той, хто не є патріо-

²⁵ «Сніп», стор. 212.

²⁶ Там же, стор. 211.

том своєї (теж слов'янської!) батьківщини, не може стати й щирим патріотом слов'янства. Цікаво, що Шевченкова критика зневаги до рідної мови має багато спільного з висловлюваннями згаданих тут Коллара і Шафарика. «Кто унижает свою нацию,— писав Коллар,— не уважает и не любит ее языка, презирает ее дух и характер, тот не может питать и настоящей любви к своей земле»²⁷. Аналогічні думки висловлював у «Славянском народописании» і Шафарик.

128 *І заговорили*

129 *Так, що й німець не второпа,*

130 *Учитель великий,*

131 *А не те, щоб прості люде.*

Варто порівняти ці рядки з висловленням Шевченка в передмові 1847 р. до «Кобзаря», спрямованим проти аналогічних явищ в російській культурі: «А чом москалі самі нічого не пишуть по-своєму, а тільки переводять, та й то чорт-зна по-якому. Натовкмачать якихсь індивідуалізмів тощо, так що аж язик отерпне, поки вимовиш» (I, 374). Взагалі передмова 1847 р. своєрідно коментує і конкретизує думки, висловлені в посланні: критика денационалізації українського панства і заклик до єднання з народом у передмові мають конкретного адресата — українських літераторів.

133 *І гармонія, і сила,*

134 *Музика та й годі.*

135 *А історія!.. поема*

136 *Вольного народа!*

Наведені рядки дуже нагадують фразеологію Куліша в повісті «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад»: «...Вспомните дивную историю Малороссии, эту поэму-историю, которая как героическая песня легла на скрижалях мира,— и вы не можете не призадуматься над судьбою этого необыкновенного народа, который явился чудесным образом, как роскошный цветок посреди враждебных для него стихий, блеснул необычайным блеском славы, дал знать о се-

²⁷ Иоанн Коллар, О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими, «Отечественные записки», 1840, т. VIII, № 1, стор. 13.

бе целому свету; но недоставало в нем сил для его кипучей жизни, и он склонил голову преждевременно, он исчез, как сверхъестественный призрак, почти перед нашими глазами»²⁸. Повість Куліша вийшла 1843 р. і напевне була відома Шевченкові. Автор послання в своїй сатирі не раз викривав ворожі йому ідеї шляхом сатиричної компрометації і пародіювання фразеології носіїв цих ідей. В посланні майстерно пародіюється фразеологія ліберально-націоналістичних кіл, причому пародіюється не тільки те, що поет читав, а й те, що він тоді чув у середовищі дворянської інтелігенції України. Тобто ці і дальші рядки (при всій їх сатиричній заостреності) в повному розумінні мають значення мемуарно-документального свідчення сучасника. Історія України — «поема вольного народа»; у ній — «і гармонія, і сила, музика та й годі!»; козацька старшина — це справжні «Брути і Коклеси», перед якими «що ті римляни убогі!». Додамо сюди ще такі вирази, як «добро», «воля», «братерство», «сонце-правда», «просвітити», «повести за віком», — і ми матимемо цілий букет ліберальних слівцець, які були модні серед «патріотів-хуторян» 40-х років ХІХ ст.

Критика націоналістичної ідеалізації минулого України, яку розгортає тут поет, займає важливе місце у викритті соціальної і національної демагогії українського ліберального панства. Соціальний смисл цієї ідеалізації (яку взяв на озброєння і сучасний буржуазний націоналізм) полягав у прагненні підтримати класові привілеї нащадків козацької старшини «історичними традиціями», ствердити ідею класового миру між гнобителями і пригнобленими в ім'я національного братства, яке нібито існувало колись на Україні. «Посланіє» Шевченка було пристрасним виступом проти буржуазно-націоналістичної ідеї «безкласовості» української нації, проти звеличування української панівної (старшинсько-поміщицької) верхівки як «мозку» й «серця» нації»²⁹.

139 У нас Брути! і Коклеси!

²⁸ «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад, сочинение П. Кулиша», К., 1843, стор. 11.

²⁹ Є. Ш а б л і о в с ь к и й, Народ і слово Шевченка, стор. 104.

Брут Люцій Юній — 509 р. до н. е. очолив республіканський переворот в Римі, внаслідок якого царська влада була знищена і встановлений республіканський лад. Засудив на смерть двох власних синів — учасників змови проти республіки. Брут Марк Юній (85—42 р. до н. е.) — римський республіканець, один із головних учасників змови проти Юлія Цезаря і його убивства (хоч був другом останнього). Ім'я Брутів стало символом республіканських і громадянських чеснот і героїзму. Коклес (Одноокий) Публій Горацій — легендарний герой римської історії. 507 р. до н. е. врятував Рим, один захищаючи міст через Тібр від етрусків. Пор. сатиричне використання імен героїв-республіканців і, зокрема, імені Брута в «Современной песне» Д. Давидова, спрямованій проти російських лібералів:

А глядишь: наш Лафайет,
Брут или Фабриций
Мужиков под пресс кладет
Вместе с свекловицей³⁰.

(«Современная песня» надрукована 1840 р. в альм. «Утренняя заря»).

150 Прочитайте znovu

151 Тую славу. Та читайте

152 Од слова до слова,

153 Не минайте ані титли,

154 Ніже тії коми

Титло — знак над скорочено написаним словом в церковнослов'янських, а також в стародавніх українських і російських книжках.

Коментуючи наведені рядки, Я. Дзира писав: «Раніше вважалося, що Шевченко під словом «титли» мав на увазі позначки в церковнослов'янських текстах. Проте титла вживалася і в рукописах козацьких літописів XVII—XVIII ст. Очевидно, саме про них і говорить Шевченко. Насамперед, на нашу думку, йдеться про літопис С. Величка». «Поет закликає вивчати історію України за першоджерелами. І Шевченко мав на увазі насамперед літопис Величка, який 1845 р. був

³⁰ Д. Давыдов, Полн. собр. стихотворений, Л., 1933, стор. 134.

ще в рукописі, з титлами»³¹. Тлумачення Я. Дзири, який зводить узагальнені образи поета до пропаганди вивчення історії за першоджерелами і передусім за літописом Величка, здається явним спрощенням.

157 *Чий сини? яких батьків?*

158 *Ким? за що закуті?..*

Пор. ці рядки з висловленням Чернишевського в рецензії на історичну драму М. Кукольника «Азовское сидение» (1855): «...Славные запорожцы, дивную храбрость и высокое благородство которых признавали даже враги их, татары и турки, и потомки которых, черноморцы, своими подвигами показывают, *«каких отцов они дети...»*³². За припущенням Є. П. Кирилюка, підкреслений тут вираз свідчить про те, що Чернишевський познайомився з посланням *ще* до повернення Шевченка із заслання³³. Водночас цей же вираз нагадує рядок з вірша «До Основ'яненка»: «І чий ми діти».

161 *Раби, подножки, грязь Москви,*

162 *Варшавське сміття — ваші пани,*

163 *Ясновельможнії гетьмани.*

В історичному минулому України Шевченко побачив не ілюзорну класову й національну гармонію, а жорстоку боротьбу антагоністичних суспільних сил, грабування народу пануючим класом (р. 52 «Дідами крадене добро») і національну зраду «дідів» сучасного йому українського панства. «Незабаром він, — писав про Шевченка П. Грабовський, — зрозумів, що прославлюваний патріотизм українських героїв — не більше як міф, що боротьба велась не за свободу і рівність, а за «козацькі привілеї» на шкоду інтересам маси; що згубила Україну саме ця соціальна привілейованість одних поряд з пригніченим становищем інших і зумовлений цим класовий антагонізм, що червоною ниткою проходить через всю історію козаччини»³⁴. В посланні Шевченко позбавляється тих елементів ідеалізації минулого Укра-

³¹ «Українська мова в школі», 1961, № 5, стор. 34.

³² Н. Г. Чернышевский, Полн. собр. соч., т. II, М., 1949, стор. 700.

³³ Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко, стор. 504—505.

³⁴ Павло Грабовський, Зібрання творів у трьох томах, т. 3, Вид-во АН УРСР, К., 1960, стор. 174—175.

їни, які дещо помітні в ранніх його історичних поезіях, і висловлює цілком новий погляд на історію своєї батьківщини.

Які джерела цієї нової історичної концепції Шевченка? За Я. Дзирою, «під впливом літопису Величка Шевченко змінив своє ставлення до гетьманів і переоцінив недалеке минуле України»³⁵. С. Величко справді різко негативно (і гостріше, ніж інші літописці) оцінює Виговського, Юрася Хмельницького, Тетерю, Самойловича та інших гетьманів і старшин (деяких з них він іменує «виродками отчизны наша»). Не могли не бути близькими Шевченкові й уболівання літописця за долю України. В цьому розумінні гіпотеза Я. Дзири заслуговує на увагу. Проте його твердження про рішучий вплив Величка на історіософію Шевченка здається нам надто категоричним і однобічним. Нову демократичну концепцію історії України Шевченко виробив не під впливом одного якогось джерела, а передусім внаслідок самостійного осмислення історичних фактів і сучасного становища українського народу. Цих фактів було більш ніж досить не тільки в літопису Величка, а й в «Истории русов», в «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського, в «Истории Малороссии» М. Маркевича та ін. Відомі Шевченкові літописці й історики, пишучи про сумну добу української історії XVII ст. після смерті Б. Хмельницького, описували військові свари й суперництво численних гетьманів і старшин, що служили Москві, Варшаві, Стамбулу, зраджуючи всіх і кожного і завжди — власний народ.

Виникає питання: чому ж сучасники Шевченка — Бодяньський, Куліш, Максимович, Костомаров, яким не гірше від нього був відомий літопис Величка, сприйняли думки послання про «ясновельможних гетьманів» як відкриття, нове слово, навіть одкровення, а не як вплив ідей Величка? За розповіддю В. В. Тарновського-батька, «у него в сороковых годах, в Киеве, бывали литературные вечера, которые посещали Н. И. Костомаров, Вас. Мих. Белозерский и другие друзья и знакомые Тарновского и в числе их и Шевченко. Однажды при-

³⁵ «Українська мова в школі», 1961, № 5, стор. 34.

шел он и прочитал только что написанное им известное «Посланиє до земляків». Общее содержание этого произведения и в особенности те места, где говорится о казацких гетманах, которых Шевченко первый понял и выставил в их истинном виде, произвело на всех присутствующих потрясающее впечатление: с этого момента поклонение ясновельможным и представление их героями-рыцарями рушилось. Слово Шевченко низвело их с пьедесталов и поставило на надлежащие места»³⁶.

Очевидно, вирішальний вплив на вироблення історичної концепції послання мали не літопис Величка, а сучасна Шевченкові дійсність і революційно-демократичний світогляд поета, що сформувався саме в цей період його ідейно-творчого життя. Як слушно зауважує Є. Шабліовський, «глибоке усвідомлення сучасності неминуче вело до того, що він проникливіше почав дивитися на минуле»³⁷. Історизм — характерна риса мислення Шевченка. В сучасності він бачив наслідок минулого і саме з цього погляду оцінював минуле. Усвідомлення того, чим є для України нащадки «ясновельможних», допомогло поетові зрозуміти й історичну роль предків сучасного йому українського панства. Осмислюючи з революційно-демократичних позицій історичні матеріали, Шевченко, безперечно, використав і літопис Величка, знайомство з ним в якійсь мірі могло відбитися на рядках послання, що проте не дає підстав говорити про рішучий вплив цього джерела на історичні погляди поета. В оцінці історичних подій і осіб Шевченко і Величко далеко не були одноставні. Так, ставлення Шевченка до Б. Хмельницького, як воно відбилося в творах періоду «трьох літ», різко відмінне від оцінки цього діяча в літопису Величка (як, до речі, і в усіх інших українських літописах і тогочасних історичних працях). Цей факт зайвий раз доводить, що Шевченко робив цілком самостійні висновки з відомих йому історичних матеріалів.

³⁶ Див. Н. Белозерский, Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц, «Киевская старина», 1882, № 10, стор. 69.

³⁷ Є. Шабліовський, Народ і слово Шевченка, стор. 69.

Вираз «раби, подножки» (р. 161) тут вжито не випадково. Це досить рідкий у Шевченка зразок сатиричного використання «ліврейної мови» колишньої української старшинської верхівки (природно, що поет частіше осміював сучасну йому офіційну мову — вирази типу «благоволять», «благосклонні перебували» тощо). За спостереженням Є. Шабліовського, українські гетьмани в листах до польських королів і російських царів підписувалися: «Прямые и верные слуги и подножки», «вашему царскому величеству во всем повольные и нижайшие слуги и подножие»; «твоего царского величества во всем готовые и нижайшие слуги и подножие» (див. збірник документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией», т. III, Изд-во АН СССР, М., 1953, стор. 257, 365, 511)³⁸. Пор. використання цього ж виразу в «Енеїді» Котляревського: «Підніжок твій я і підданець, із слуг твоїх послідній ланець»³⁹.

166 *Що добре ходите в ярмі,*

167 *Ще лучче, як батьки ходили.*

Поет звертається до нащадків української старшини; отже, йдеться тут не про ярмо кріпосництва, як в рр. 14—15 («Людей запрягають в тяжкі ярма»), а про політичне (зокрема, національне) ярмо російського самодержавства. Пор. звернень до того ж адресата вираз «Розкуйтеся» (р. 25).

172 *Що Сінопом, Трапезонтом*

173 *Галушки варило.*

Сіноп і Трапезунд—чорноморські міста Туреччини, які не раз захоплювали запорожці під час своїх морських походів (перша половина XVII ст.). Шевченко тут не ставить під сумнів героїчність цих походів («Правда!.. правда! наїдались, а вам тепер вадить»), але полемізує з тими, хто в минулому українського народу не бачив нічого, крім козацької героїки, і заплющував очі на його сучасне становище. Рядки послання спрямовані і проти літературної «козацької романтики», якій поет сам віддав певну данину в своїх ранніх поезіях і, зокрема,

³⁸ Є. Шабліовський, Народ і слово Шевченка, стор. 71.

³⁹ І. П. Котляревський, Повне зібрання творів, т. I, стор. 274.

в творах «Гамалія» і «Іван Підкова», присвячених морським походам запорожців (див. коментар до них). «Сей новий патріотизм нашого поета,— писав І. Франко,— не полягає вже на споминах «славної бувальщини», гетьманських булав, жупанів та війн. Він ґрунтується свідомо та твердо на любові до всіх людей, на бажанні загальнолюдського братерства, на прихильності до всіх пригноблених і покривджених, між котрими перша і найближча серцю поета його рідна Україна»⁴⁰.

176 *І на Січі мудрий німець*

177 *Картопельку садить*

Ці рядки, безперечно, слід пов'язати з власними спостереженнями Шевченка, який влітку 1843 р. подорожував по землях, що колись належали Запорізькому кошу. Відвідав він тоді і острів Хортицю (на Дніпрі), де, як тоді помилково вважалося, була колись розташована Січ (в «Тарасе Бульбе» Гоголя Січ — теж на Хортиці). На цих землях, і зокрема на Хортиці, з 1789 р. були засновані німецькі землеробські колонії. «Земли им [німецьким колоністам.— Ю. І.] были отведены в нын[ешней] Екатерин[ославской] губ[ернии] на правом берегу Днепра с островом Хортицей, где они основали 8 деревень»⁴¹. Про відвідання Хортиці Шевченко писав 26.XI 1844 р. Я. Г. Кухаренкові, згадавши в цьому зв'язку й «катової віри німоту» (VI, 34). Ще раніше згадує поет про німецьку колонізацію колишніх запорізьких степів у вірші «Розрита могила» (див. коментар до рр. 29—30 цього твору).

186 *А чванитесь, що ми Польщу*

187 *Колись завалили!..*

188 *Правда ваша: Польща впала,*

189 *Та й вас роздавила!*

Наслідком визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і воз'єднання України з Росією було різке послаблення Польщі. В 1772, 1793 і 1795 рр. Польща була поділена між Росією, Австрією і Пруссією. Шевченко тут пов'язує відмовлення російських царів від

⁴⁰ Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. 17, стор. 13.

⁴¹ Д. И. Багалея, Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры, стор. 89.

виконання Переяславських договірних статей і скасування залишків державної автономії України із зміцненням могутності самодержавства внаслідок ліквідації самостійної Польської держави.

196 *Гірше ляха свої діти*

197 *Її розпинають.*

Під словом «лях» Шевченко тут розумів не стільки польську шляхту часів Речі Посполитої, скільки добре знайоме йому ще з кріпацького дитинства польське поміщицтво Правобережної України (де помісне дворянство складалося переважно з поміщиків-поляків).

На Лівобережжі більшість поміщиків належала до українського панства. Перебуваючи 1843 і 1845 р. на Чернігівщині й Полтавщині, Шевченко мав досить можливостей пізнати життя лівобережного селянства під владою «своїх», українських панів. Думку про те, що українські пани для українських кріпаків не кращі за польських, поет неодноразово висловлював і пізніше. «Наші пани й підпанки за Дніпром ще ліпші, ніж ляхи,— говорив він 1846 р. поляку-студенту Ю. Беліні-Кенджицькому.— Так само катують мужика, як ваші економи. На все прийде своя пора»⁴². Цю ж думку з посиланням на свідчення Шевченка знаходимо й у відомій статті Чернишевського «Национальная бестактность»: «...Малорусскому поселянину не было бы ни на волос легче, если бы все паны в Малороссии были малороссы,— напротив, было бы малороссу тяжелее от этого, как свидетельствовал нам Шевченко»⁴³.

Про те, що українське панство аж ніяк не було добрішим до своїх єдинокровних кріпаків, ніж польські поміщики Південно-Західного краю, маємо свідчення й інших сучасників Шевченка. Так, М. Костомаров у листі до К. М. Сементовського (грудень 1844 р.), пишучи про жорстокий визиск селян польськими поміщиками на Волині,— «...бедный русский крестьянин рабо-

⁴² Цит. за кн. «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників», Вид-во АН УРСР, К., 1958, стор. 109, де записки Ю. Беліні-Кенджицького передруковані з газ. «Український голос» (Перемишль), 1927 р.

⁴³ Н. Г. Чернышевский, Полн. собр. соч., т. III, ГИХЛ, М., 1950, стор. 792.

тает помещику вместо указанных трех дней целую неделю», — тут же добавил: «что водится и у Ваших полтавцев, краснея, должен это сказать!»⁴⁴. Цікавим коментарем до Шевченкового твору є й рядки спогадів А. Солтановського: «В губерниях Черниговской, Полтавской существовала малороссийская интеллигенция в лице помещиков — но эта отупевшая интеллигенция не имела никаких идей. Она кутила, пьянствовала, дебоширствовала, старалась во что бы то ни стало добыть мундир и чин и глумилась и жестокосердствовала над своим единовѣрным и единокровным крепостным мужиком, который является более забитым, чем мужик юго-западного края, состоящий под властью польского пана»⁴⁵.

200 *Просвітити, кажуть, хочуть*

201 *Материні очі*

202 *Современними огнями.*

В цих рядках поет виступає, звичайно, не проти освіти й сучасної науки, а проти тих поміщицьких інтелігентів, які підміняли справжнє служіння народу базіканням про просвітницьку місію дворянства, про сучасну європейську культуру тощо. Чи не натякав поет своїм «просвітити <...> современними огнями», зокрема, і на реакційний журнал «Маяк современного просвещения», в якому співробітничали деякі українські й українофільствующі літератори?

246 *Обніміте ж, брати мої,*

247 *Найменшого брата,—*

248 *Нехай мати усміхнеться,*

249 *Заплакана мати.*

260 *Обніміться ж, брати мої.*

261 *Молю вас, благаю!*

В заклик «обняти найменшого брата» («брататися») поет втілює основну позитивну ідею свого послання, ідею, заради якої воно, власне, було написане. Закликаючи «земляків» з дворян пожертвувати своїми кла-

⁴⁴ «Україна», 1925, кн. 3, стор. 48.

⁴⁵ «У старорежимній провінції. Оповідання А. Солтановського, проминені при виданні 1892—4 р.», «Україна», 1925, кн. 5, стор. 123.

совими привілеями на користь селянства, Шевченко звертався передусім до патріотичних і гуманних почуттів своїх адресатів («Нехай мати усміхнеться, заплакана мати»). «Мати» тут — Україна. Подібні аргументи морально-етичного і емоційного плану не можна недооцінювати. Пристрасне Шевченкове слово справді впливало на свідомість окремих — найбільш чуйних і чесних — представників панівного класу. Але навіть найгеніальніший твір безсилий був скільки-небудь змінити соціальну практику цього класу (класу, який був твердо переконаний, що він існує «на те тільки, щоб панувати!»). Сам Шевченко надто добре знав соціальну психологію українського панства, щоб звертатися тільки до патріотичних емоцій «земляків». Водночас він звертається й до практичного розуму поміщиків, переконуючи їх, що скасування кріпацтва — в їхніх власних інтересах: «Схаменіться! будьте люде, бо лихо вам буде!» (рр. 63—64).

В цьому розумінні в посланні Шевченка є певна суперечливість. Вона, звичайно, не в тому, що поет тут фактично вказує на два можливі шляхи ліквідації кріпосництва — реформу зверху або революцію знизу. Суперечливість у тому, що письменник водночас і страхає поміщиків революцією, і буквально благає їх «полюбити» свій народ («Молю вас, благаю!»). Ця суперечливість помітно відбилася на фразеології твору: адресати послання одночасно і «недолюди», і «брати мої». Звичайно, погрозою революційного розв'язання селянського питання можна було примусити «схаменутися» навіть найбільш твердолобих кріпосників. Відомо, що перспектива революційної ліквідації кріпосництва була головною причиною селянської реформи 1861 р. Але жодною погрозою, жодним «схаменіться!» не можна було примусити дворянство «полюбити», «обняти найменшого брата». Економічно й політично це «полюбити» означало б сприяти скасуванню кріпосництва в інтересах селянства, тобто сприяти ліквідації поміщицького землеволодіння. Ці суперечності послання Шевченка по-своєму відбили реальні труднощі і суперечності раннього етапу демократичного руху на Україні і в Росії, який у ті часи тільки зароджувався.

Щоб відповісти на питання про політичну доцільність цього звернення «мужицького революціонера» Шевченка до діячів панівного класу України, треба зважити на конкретно-історичні умови доби. В 40-х роках на Україні і в Росії поглиблюється криза кріпосницької системи. Розклад кріпосницького господарства, формування буржуазних відносин, стихійний селянський рух впливали на зростання антикріпосницьких настроїв серед певної частини українського дворянства і національної буржуазії. Так з'явився на історичній арені лібералізм Білозерських, Костомарових, Кулішів, які тремтіли перед привидом селянської революції, але розуміли соціальну небезпечність кріпосницьких відносин і по-своєму були незадоволені колоніальною політикою царизму на Україні. В ті роки безпосередньої революційної ситуації в країні не було. Самодержавство перебувало в апогеї своєї могутності. І молода ще демократія змушена була шукати спільників серед тих суспільних сил, які виявляли хоч найменшу незгоду з кріпосницьким ладом. Такими спільниками демократів могли на Україні стати ті представники національного дворянства, які з різних причин бажали знищення кріпосного права і національного гноблення. Можна сказати, що послання революціонера Шевченка до ліберального панства з закликом «єднатися» було обумовлене слабкістю демократичних сил на Україні і в Росії. Написане 1845 р., воно своєрідно відобразило той перехідний етап визвольного руху в країні, коли дворянська революційність вже себе історично вичерпала, а демократичний рух ще тільки зароджувався і був відірваний від своєї соціальної бази — селянства.

Треба зважити й на те, що в ті роки дворянство фактично було єдиним культурним прошарком у бідній культурою країні (майже всі визначні українські письменники, вчені, культурні діячі тих часів належали до дворянського стану — Котляревський, Квітка, Гулак-Артемівський, Куліш, Гребінка, Афанасьєв-Чужбинський, Бантиш-Каменський, Маркевич тощо). Різноманітна інтелігенція була ще кількісно мізерною. Революційний рух поповнювався кадрами у значній мірі за рахунок вихідців з дворянства. «Кріпосна Росія забита

і нерухома,— писав Ленін.— Протестує мізерна меншість дворян, безсилах без підтримки народу. Але кращі люди з дворян допомогли *розбудити народ*»⁴⁶. Шевченко не міг не розуміти, що визвольний рух потребує кадрів, які допоможуть розбудити народ. Нарешті, від волі поміщиків (а деякі з них удавали з себе патріотів і народолобців) залежало звільнити власних селян ще до того, як доля кріпосного права буде вирішена у державних масштабах, чи то шляхом реформи зверху, чи революції знизу.

Отже, в ті роки на Україні (як і в Росії) існували об'єктивні і суб'єктивні передумови для спілкування (політичного блоку) демократів і лібералів. І послання Шевченка об'єктивно висловило ідею такого спілкування. Водночас треба підкреслити, що суб'єктивно поет пішов далі ідеї «блоку», закликаючи «земляків» перейти на бік демократії. Створення десь на початку 1846 р. таємного антикріпосницького Кирило-Мефодіївського товариства, до якого входили як демократи, так і ліберали, було практичним втіленням ідеї спілкування опозиційних сил на Україні. Нема ніяких підстав твердити, що Шевченкове послання дало безпосередній поштовх до створення Кирило-Мефодіївського товариства, але вплив революційних поезій Шевченка на його членів, причому не тільки на ліве крило, а й на таких, як Костомаров, незаперечний. Своєрідним блоком демократичної і ліберальної опозиції були в ті часи й гуртки петрашевців. У 40-х роках і Белінський, і Герцен, і Некрасов різко критикували лібералів як західницького, так і слов'янофільського напрямку, в той же час спілкувалися з ними проти миколаївської реакції. «При Николае I блок демократов с либералами казался достаточно крепким»,— правильно відзначає К. Чуковський у своїй монографії про Некрасова⁴⁷.

Таким чином, звертаючись до найбільш громадсько активної і далекоглядної частини українського панства — лібералів — із закликом до єднання з народом, Шевченко стояв на реальному ґрунті остільки, оскільки

⁴⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 287.

⁴⁷ К. Чуковський. Мастерство Некрасова, М., 1952, стор. 130.

в умовах 40-х років спілкування демократів і лібералів диктувалося об'єктивною логікою боротьби і співвідношенням соціально-політичних сил у країні. В той же час Шевченко мислив як утопіст, оскільки він зберігав певні ілюзії, що його заклик «єднатися» і «брататися» може спонукати якусь частину українського панства добровільно відмовитися від своїх класових привілеїв в ім'я національно-патріотичної ідеї. Історія Кирило-Мефодіївського товариства показала, що лише окремі представники пануючого класу виявлялися здатними на безкорисливий захист інтересів селянства. А ліберальна опозиція кріпосництву мала класово своєкорисливий характер і не переросла у активне сприяння визволенню селянства всіма засобами. Та й кількісно дворянські ліберали були в 40-х роках незначною меншістю, яка не спроможна була вплинути на соціальну практику українського панства.

В посланні Шевченка, як бачимо, є певна переоцінка «слова», його можливостей «просвітити» і «перевиховати» представників панівного класу. Такий соціальний ідеалізм характерний для революційної думки домарксового періоду — передусім для утопічних соціалістів і просвітителів. В майбутньому і власний досвід Шевченка, і усвідомлені ним уроки історії звільнять його від подібних ілюзій. «Зрозуміло, що порада «обняти найменшого брата» давалася «старшим братам», — писав про це М. Рильський. — Але «молити і благодати» цих старших братів, тобто представників панівних класів, довелося поетові недовго. Він скоро безповоротно зрозумів усю марність таких усовіщань і для змалювання поміщиків-«народолюбців» знайшов найнещадніші фарби»⁴⁸.

До сатири на лібералів Шевченко ще повертається у творах «Княжна», «П. С.», «Осії. Глава XIV» та ін., але це буде вже не «усовістительна» сатира, а нещадна сатира «на винищення».

⁴⁸ Максим Рильський, Поезія Тараса Шевченка, «Рад. письменник», К., 1961, стор. 51. Про наявність суперечностей у посланні Шевченка див. також у статті М. Рильського «Поетика Шевченка», «Т. Г. Шевченко в критиці», К., 1953, стор. 182.

Розглядаючи соціологічні аспекти звернення Шевченка до українських панів-лібералів, слід зважити на те, що «І мертвим, і живим...» — поетичний твір, а не розроблена політична програма. В посланні поет не прагнув дати відповідь на всі наболілі питання визвольного руху на Україні. Висловлюючи свої заповітні думки про соціально-політичне буття українського народу, Шевченко писав воістину кров'ю серця. В рядках послання — біль і гнів найбільш пригнобленої і зневаженої частини нації, шукання виходу з трагічних суперечностей доби, пристрасне бажання поета не колись в майбутньому, а тепер, негайно, хоч як-небудь полегшити долю народу, «усовістити», примусити «схаменутися» хоч кого-небудь з «оглухлих» совістю «земляків» своїх.

ХОЛОДНИЙ ЯР

Безпосередній поштовх до написання поезії «Холодний Яр» (17 грудня 1845 р.) дала, очевидно, книга відомого своїми реакційними поглядами історика А. Скальковського «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768». Книга вийшла в Одесі 1845 р. (цензурний дозвіл 22.XI 1844). Водночас цей вірш є ніби ліричним відгуком поета на відвідання урочища Холодний Яр (у Чигиринському повіті), де 1768 р. «гайдамаки табором стояли». Шевченко міг бачити Холодний Яр або 1843 р., коли проїздив через Чигиринський повіт, або 1845 р. Вірш написаний наче під свіжим враженням баченого. Упорядники VII тома академічного зібрання творів Шевченка в десяти томах датують альбом з чигиринськими малюнками поета квітнем — жовтнем 1845 р.¹ Так датована, зокрема, акварель «Мотрин монастир» (біля якого стояли в Холодному Яру гайдамаки)². В 1845 р. поет міг оглянути Холодний Яр десь у серпні — вересні, коли подорожував по Київщині і гостював у Кирилівці та ін. (якщо не

¹ ПЗТ, VII, кн. 2, Описи та коментарі, стор. 12.

² Там же, стор. 17.

відвідав його пізніше, не залишивши про це жодних відомостей).

Вірш «Холодний Яр» належить до вершин революційної поезії Шевченка періоду «трьох літ». Тематично він перегукується з посланням «І мертвим, і живим...», закінченим трьома днями раніше (теми викриття українського панства і провіщання антипоміщицької революції) і з поемою «Гайдамаки» (тема гайдамаччини). Це — не історичний вірш, а найактуальніша для свого часу революційна поезія, яка вперше побачила світ у безцензурному виданні — «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» (Лейпціг, 1859). Історичну тему Шевченко порушив тут передусім тому, що в минулому українського народу він шукав відповіді на найболючіше питання сучасності — як визволити селянство від кріпацтва. В гайдамацькому повстанні 1768 р. Шевченко бачив саме спробу розв'язати це питання руками селян і на користь селян. Тому не дивно, що в період «трьох літ» — період становлення революційно-демократичного світогляду поета — в його творах неодноразово постають образи «селянських революціонерів» XVIII ст. — гайдамаків, причому саме в тих поезіях, в яких він закликає до подолання сучасного йому соціального зла. Так, поет згадує про Гонту не тільки в даному творі, а й у вірші «Гоголю», і в «містерії» «Великий льох» (образ «нового Гонти»).

3 *Хоч не своє, позичене,*

4 *А все-таки лихо.*

«Позиченим лихом» Шевченко називає всенародне лихо кріпащини, від якого він особисто звільнився за допомогою кращих людей Росії, але бачив навколо себе, подорожуючи по Україні. Чутлива душа поета сприймала трагедію покріпаченого селянства як свою власну трагедію.

14 *дорога*

15 *З монастиря Мотриноного*

16 *До Яру страшного.*

Йдеться про православний Мотронинський монастир, околиці якого (ліси й яри) були місцем зосередження гайдамаків перед початком повстання 1768 р. «Матронинський Троицький монастирь» знаходиться в Чигиринском

уезде, на возвышенном месте, расстоянием от Киева по прямой дороге в 170, а от Чигирина в 40 верстах...». «Лес, окружающий монастырь, после назывался по имени владетельницы Матронинским, а по лесу и монастырь получил название»³. Відомості про перебування гайдамаків у Холодному Яру Шевченко міг почути або від місцевих жителів, або від М. Максимовича, або прочитати в його статті «Сказание о Колиивщине»: «Верстах в двух от Мотренинского монастыря есть овраг, называемый Холодным. Над ним лежит небольшая поляна, возле которой шла дорога от монастырских мельниц к монастырю через чащу густого леса. На этой поляне и расположился Железняк табором у студеного ключа, который вытекал над самым оврагом»⁴. Стаття написана у 1839 р. і за життя автора не друкувалася. Шевченко міг її прочитати в рукопису (у Шевченка теж згадується «дорога з монастиря» і вираз «табором стояли»). У перефразованому вигляді наведений уривок увійшов також в «Историю Малороссии» М. Маркевича, який скористався рукописом Максимовича⁵.

27 Де ж ти дівся, в Яр глибокий

28 Протоптаній шляху?

Тут, як і в рядках «Хоч і Яр той; вже до його і стежки малої не осталось...», поет гірко докоряє народів за його покірливість «новим катам». Одна із провідних тем політичної поезії Шевченка — осудження пасивності народних мас — реалізується тут у мотиві протиставлення покірливої байдужості сучасників героїзму їх волелюбних предків-гайдамаків (пор. в «Гайдамаках»: «А онуки? Їм байдуже...»).

³ «Краткое историческое сведение о монастырях Киевской митрополии», К., 1832, стор. 6—7, 9.

⁴ «Собрание сочинений М. А. Максимовича», т. I, стор. 631.

⁵ Див. Н. Маркевич, История Малороссии, т. II, М., 1842, стор. 660. Про те, що Залізник збирав свій загін «w lasach nazwiskiem Chłodne Jary <...> o pół ćwierci mili od mostyżu motrenińskiego...», згадує в своїх мемуарах Домінік Завроцький («Записки наукового т-ва ім. Шевченка», т. ХСVII, 1910, кн. V, стор. 52). Ці мемуари, вперше опубліковані 1910 р. І. Шпитковським, не були відомі Шевченкові.

- 33 що їм діять
 34 *З добрими панами,*
 35 *Людоїдами лихими,*
 36 *З новіми ляхами?*

«Новими ляхами», а вище — «новими катами» Шевченко називає українське панство. Про те, що «свої» українські пани «гірше ляха», поет писав кількома днями раніше в посланні «І мертвим, і живим...»: «гірше ляха свої діти її розпинають». Такий адресат сатиричних визначень поета підтверджується також дальшими рядками вірша, які безпосередньо звернені до цієї національної «еліти»: «Бо ви й самі не знаєте, що царики коять», «Йй богу, овеча натура...». Ці слова, звичайно, не могли бути адресовані царським сатрапам на Україні.

- 43 *Не зовіте преподобним*
 44 *Лютого Нерона.*

Під Нероном Шевченко розумів Миколу I: див. варіанти в списку Ів. Лазаревського з поправками Шевченка — «Миколу-Нерона» (I, 522) і в копії з альбома Сулієва — «Лютого Миколу» («Повне видання творів Тараса Шевченка», т. III, Варшава — Львів, 1935, стор. 246). До образу кривавого Нерона — Миколи I Шевченко вдруге повернеться після заслання — в поемі «Неофіти».

- 55 *Та ще й Гонту зневажає,*
 56 *Ледаче ледащо!*
 57 *«Гайдамаки не воины,—*
 58 *Разбойники, воры.*
 59 *Пятно в нашей истории...»*
 60 *Брешеш, людоморе!*

Ці рядки спрямовані безпосередньо проти автора кількох книжок з історії України — А. О. Скальковського (1808—1897). Наляканий перспективою нових селянських заворушень на Україні, цей дворянський історик паплюжив гайдамацький рух. У наведених рядках Шевченко майже цитатно повторив його наклепницькі визначення гайдамаччини. «Пятно в нашей истории...»: «...Мы надеемся очистить память общества «славного Низового войска» от пятна, накинутого на него несколькими преступными его чинами...», — писав А. Скаль-

ковський в «Истории Новой Сечи...»⁶, що вийшла 1841 р., тобто того ж року, коли Шевченко видав свої «Гайдамаки». А в книзі «Наезды гайдамак на Западную Украину...» (1845) доводив, що через гайдамаків «...на Запорожье <...> легло вечное пятно бесславия...»⁷. «Гайдамаки не воины, разбойники, воры»: «...доброе имя и слава войска Запорожского,— писав Скальковский у цій же книзі,— были поруганы горстью злодеев»⁸, «Такие гайдамаки XVIII столетия мало чем разнились от обыкновенных грабителей XVII века и их-то подвиги покрыли срамом храброе, хотя и полуобразованное Низовое общество»⁹. Тут же він називає гайдамаків «сухопутными пиратами», «которых имя сделалось наконец поруганием»¹⁰, «людьми преступными и жестокими»¹¹ и т. п. Оцінка гайдамацького руху дворянським істориком Скальковським була діаметрально протилежною Шевченковій оцінці Колівищини в «Гайдамаках». В «Наездах гайдамак...» ім'я Шевченка (як і інших авторів художніх творів про гайдамаків) не згадується, але не виключено, що в книзі Скальковського є елемент прихованої полеміки з Шевченком.

65 не заріже

66 Лукавого сина,

67 Не розіб'є живе серце

68 За свою країну.

Мова іде про убивство Гонтою своїх дітей, описане Шевченком в поемі «Гайдамаки» (легенда, яку поет помилково вважав історичним фактом).

69 Ви — розбойники неситі,

70 Голодні ворони.

71 По якому правдивому,

72 Святому закону

73 І землею, всім даною,

⁶ А. А. Скальковский, История Новой Сечи или последнего Коша запорожского, Одесса, 1841, стор. 281.

⁷ А. Скальковский, Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768, Одесса, 1845, стор. 125.

⁸ Там же, стор. 135.

⁹ Там же, стор. 15.

¹⁰ Там же, стор. 7 і 5.

¹¹ Там же, стор. 6.

74 *І сердешним людом*

75 *Торгуете?*

Шевченко добре розуміє, що Скальковський — лише один із багатьох, і адресує свої обвинувачення всьому панству (звідси його багатозначне звертання «ви»). Таким чином, сатиричну дискредитацію українського панства поет здійснює тут по трьох лініях: по-перше, він викриває соціальне гноблення «сердешного люду» «новими ляхами», по-друге, таврує плазування «національного» панства перед царизмом («овеча натура»), по-третє, звинувачує дворянських літераторів у фальсифікації історії України (одверто пояснюючи цю фальсифікацію класовою природою Скальковських).

75 *Стережіться ж,*

76 *Бо лихо вам буде*

— нова варіація рядків послання «І мертвим, і живим...», теж звернених до українського панства: «Схаменіться! Будьте люди, бо лихо вам буде!»

81 *Бо в день радості над вами*

82 *Розпадеться кара.*

83 *І повіє огонь новий*

84 *З Холодного Яру.*

«День радості» — день переможного народного повстання проти панства й царизму. Отже, елегійні настрої, викликані недостатньою революційною активністю покріпачених мас («...і стежки малої не осталось»), переборені поетом: вірш закінчується оптимістичним ствердженням неминучості загибелі кріпосницького ладу. Образ Холодного Яру виростає в своєрідний реалістичний символ селянської революції.

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

«Давидові псалми» — цикл із десяти віршів — переспівів із біблійних псалмів (за біблійною легендою автором цих псалмів був іудейський цар Давид). У творчості Шевченка цей цикл — перший випадок переспіву з біблії (окремі біблійні образи і стилістичні форми зустрічаються і в його попередніх поезіях — об-

раз царя Давида в «Кавказі», Йосипа Прекрасного в «Слепой» тощо). В наступні роки, особливо після заслання, Шевченко не раз звертався в своїй політичній поезії до переосмислення біблійних мотивів. Зокрема, 1859 р. він створив ще одне «Подражаніє 11 псалму», яке, готуючи «Давидові псалми» до друку, залишив, проте, поза циклом.

«Давидові псалми» написані 19 грудня 1845 р. у с. В'юнищах, де поет гостював у поміщика С. П. Самойлова. Це був час надзвичайного творчого піднесення Шевченка, коли майже кожного дня з-під його пера з'являлися нові поезії (у В'юнищах створені: «І мертвим, і живим...» — 14.XII, «Холодний Яр» — 17.XII, «Давидові псалми» — 19.XII, «Маленькій Мар'яні» — 20.XII, «Минають дні...» — 21.XII, «Три літа» — 22.XII!). Але задум переспіву псалмів, можливо, виник у Шевченка дещо раніше.

Псалтир (так зветься книга псалмів з біблії) Шевченко добре знав ще з дитинства. Псалтир була головною навчальною книгою в школах стародавньої Русі і України і вживалася в цій же функції в сільських школах часів Шевченка. На псалтирі навчався грамоті у дячків П. Рубана (Совгиря) і П. Богорського і майбутній поет. «После изучения «азбуковника» Тарас Григорьевич перешел к чтению псалтири. Пришедши домой после уроков, Шевченко подолгу просиживал над псалмами, любясь их поэзией, декламируя их вслух», — розповідав згодом Г. В. Бондаренко — шкільний товариш малого Тараса¹. «Я знав почти всю псалтырь наизусть, — пригадував Шевченко в повісті «Княгиня», — и читал ее, как говорили слушатели мои, выразительно, т. е. громко. Вследствие такого моего досужества не был в селе похоронен ни один покойник, над которым бы я не прочитал псалтыри» (III, 171).

Відомо, що восени 1845 р. Шевченко уважно перечитував біблію. «С того времени как приехал я в Миргород, — писав він 23.X 1845 р. А. Г. та Н. А. Родзянкам, — ни разу еще не выходил из комнаты, и ко всему

¹ «Несколько новых штрихов к биографии Т. Г. Шевченко (из воспоминаний Бондаренко)», газ. «Одесский вестник», 1892, № 226.

этому еще нечего читать. Если бы не библия, то можно бы с ума сойти. <...> Дочитываю библию, а там... а там... опять начну» [вірші писати.— Ю. І.] (VI, 37) «Иногда он занимался чтением библии, отмечая места, поражавшие особенным величием»,— згадує переяславський лікар Козачковський, у якого поет гостював незадовго перед поїздкою у В'юнища².

Інтерес Шевченка до біблії, звичайно, не випадковий. Він аж ніяк не є виявом релігійного почуття. Шевченко свідомо використовував стилістику й образність біблії для завдань революційної поезії. В історії світової поезії біблія здавна була джерелом для поетів, що тяжіли до пафосного вірша громадянсько-викривального змісту. Зокрема серед попередників Шевченка у переспіві псалмів на мову сучасної громадянської поезії слід назвати таких видатних російських поетів, як Ломоносов, Державін, Крилов, Ф. Глінка, М. Язиков. Відомі слова Маркса про широке використання біблійних і історичних образів в епоху буржуазних революцій дають ключ до розуміння цього явища. «І якраз тоді,— писав Маркс,— коли люди нібито тільки тим і зайняті, що переробляють себе і навколишній світ і створюють щось ще небувале, якраз в такі епохи революційних криз вони боязко вдаються до заклинань, викликаючи собі на допомогу духів минулого, запозичають у них імена, бойові лозунги, костюми, щоб у цьому освяченому давниною вбранні, цією запозиченою мовою розігравати нову сцену всесвітньої історії»³. І далі: «Кромвель і англійський народ скористались для своєї буржуазної революції мовою, пристрастями й ілюзіями, запозиченими з Старого завіту»⁴. Можна сказати, що Шевченко, як і інші громадянські поети, звертався до образів біблії з метою своєї «героїзації» революційної боротьби. Патетика біблійних пророків відповідала власним стилістичним шуканням Шевченка, що прагнув створити поезію могутнього публіцистичного напруження.

² А. Козачковський, Из воспоминаний о Т. Г. Шевченке, газ. «Киевский телеграф», 1875, № 25.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 8, Держполітвидав, К., 1961, стор. 113.

⁴ Там же, стор. 199.

Псалми Давида зацікавили Шевченка також можливостями маскуванню революційного змісту фразеологією Старого завіту (в чому він міг врахувати досвід згаданих вище російських переспівувачів псалмів). «Поскольку псалтырь считалась священной книгой и в то же время в ней имелись обличения неправедных судей и злых владык, переложения псалмов давали поэтам того времени возможность легально вводить в свое творчество резко обличительную гражданскую тематику»⁵. В «Давидових псалмах» Шевченка немає відвертого осудження тогочасної дійсності. Проте революційна спрямованість циклу, замаскована традиційною формою релігійних псалмів, є безсумнівною. Ліричний пафос «Давидових псалмів» можна визначити як пафос ствердження народної правди і бичування соціального зла. Своєрідним лейтмотивом циклу є думка, що «царей неситих» чекає неминуча загибель, а на землі запанує «воля», «добра доля» (Шевченко переспівував в основному ті псалми, які вже в біблії мали елемент соціального протесту, хай цей протест набував релігійної форми).

А лукавих, нечестивих
 І слід пропадає,
 Як той попів над землею
 Вітер розмахає,
 І не встануть з праведними
 Злії з домовини.
 Діла добрих оновляться,
 Діла злих загинуть (псалом 1).

Колись бог нам верне волю,
 Розіб'є неволю (псалом 52).

І воздасть їм за діла їх
 Кроваві, лукаві,
 Погубить їх... (псалом 93).

І пошле їм добру долю
 Од віка до віка (псалом 132).

Окують царей неситих
 В залізній путах... (псалом 149).

⁵ Д. Д. Благой, Гаврила Романович Державин, у кн. Г. Р. Державин, Стихотворения, «Советский писатель», Л., 1957, стор. 24.

Мотив провіщання майбутньої перемоги «добра» над «злом», «правди» над «неправдою», «волі» над «неволею», «рабів», «убогих» над «лукавими», «катами», «губителями» — характерний для більшості псалмів циклу. Така абстрактна лексика (вона властива і російській волелюбній поезії тих часів) допомагала ховати за осудженням якогось позачасового «зла» викриття цілком реального зла — сучасного поетові ладу.

Поет призначав свої переспіви для цензурного друку, і якби не арешт 1847 р., напевне, включив би їх у нове видання «Кобзаря», для якого написав так звану седнівську передмову. За винятком кількох псалмів, надрукованих у «Граматці» Куліша 1857 р., «Давидові псалми» вперше побачили світ 1860 р. у останньому прижиттєвому «Кобзарі» Шевченка. Духовний цензор В. Карпов «нашел их согласными с библейским текстом, кроме нескольких стихов в псалмах 43, 52, 81 и 136, которые, как содержащие в себе мысли, чуждые псаломпевцу, замараны...»⁶.

ПСАЛОМ 43

Переспів 43 псалма має як соціальний, так і національний політичний підтекст: прикриваючись релігійною формою, поет тут осуджує гноблення українського народу царизмом.

- 43 Діди нам розказують
- 44 Про давні кроваві
- 45 Тії літа; як рукою
- 46 Твердою своєю
- 47 Розв'язав ти наші руки
- 48 І покрив землею
- 49 Трупи ворожі.

Зміст псалма дозволив переспівувачу використати частий в його власних поезіях на історичні теми прийом протиставлення героїчного минулого сумній сучасності.

⁶ И. Ф. Ковалев, Т. Г. Шевченко и царская цензура (сборник материалов и документов). Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. I, № 568, стор. 59.

Тут поет натякає на визвольні війни українського народу з польською шляхтою.

- 53 *А нині?..*
54 *Покрив єси знову*
55 *Срамотою свої люди,*
56 *І вороги нові*
57 *Розкрадають, як овець, нас*
58 *І жеруть!.. Без плати*
59 *І без ціни оддав єси*
60 *Ворогам проклятим.*
61 *Покинув нас на сміх людям,*
62 *В наругу сусідам*

Якщо, говорячи про «ворогів» у «давні кроваві тії літа», поет мав на увазі польську шляхту, то під «ворогами новими» він розумів царизм і сучасне йому панство. У написаному двома днями раніше творі «Холодний Яр» Шевченко вживає аналогічні вирази — «нові ляхи», «нові кати», адресуючи їх українському панству.

Багатозначним «А нині?..» поет допомагав тогочасному читачеві пов'язати викривальний зміст псалма з дійсністю 40-х років ХІХ ст. В історичних умовах тієї доби цитовані рядки (до того ж розраховані на українського читача) звучали як викриття соціального й національного гноблення українського народу царизмом і «власним» панством.

Вживши вираз «А нині?..» як своєрідну фігуру контрастного переходу від уславлення героїчного минулого до осудження сучасності, Шевченко, можливо, пригадав рядки вірша М. Маркевича «Чигирин»:

*А ныне... кому мы готовим коней?
К чему нам козачки вскормили детей...⁷*

(Звичайно, революційного підтексту у вірші Маркевича не було).

- 75 *Поборов ти першу силу,*
76 *Побори ж і другу,*
77 *Ще лютишу!..*

«Перша сила» — польська шляхта, «друга» — самодержавно-кріпосницький лад. Ці рядки не мають жодної

⁷ Н. Маркевич, Украинские мелодии, М., 1831, стор. 51.

аналогії у канонічному біблійному тексті і були викреслені в першодруку цензором В. Карповим.

81 *Смирилася душа наша,*

82 *Житть тяжко в оковах!*

83 *Встань же, боже, поможи нам*

84 *Встать на ката знову.*

Це переспів таких рядків закінчення канонічного псалма: «Воскресни, господи, помози нам, и избави нас имени ради твоего». Як бачимо, біблійний текст дуже далекий від Шевченкового. Как «содержащие в себе мысли, чуждые псалмопевцу», всі чотири рядки цензор викреслив. Порівнюючи оригінал з переспівом, ми бачимо, як Шевченко «осучаснює» біблійний текст фразеологією, характерною для волелюбної поезії свого часу. Зокрема фразеологія нелегальних поезій Шевченка допомагає читачеві розшифрувати, хто «кати», «вороги», «неситі» його «Давидових псалмів».

ПСАЛОМ 52

97 *Там бояться, лякаются,*

98 *Де страху й не буде.*

99 *Так самі себе бояться*

100 *Лукавії люде.*

Ідейне спрямування цих рядків — осудження соціальної пасивності мас. У відповідному біблійному тексті цього мотиву немає: «Тамо усграшишася страха идеже не бе страх: яко бог розсыпа кости човекоугодников; постыдешася яко бог уничтожи их». Тобто в біблії люди устрашаються тому, що їх бог покарає, у Шевченка — люди «самі себе бояться».

ПСАЛОМ 81

Вже в біблійному оригіналі цього псалма є мотив засудження «неправди» і заступництва за «сиру и убогу, смирена и нища». Саме тому 81 псалом набув великої популярності в світовій громадянській поезії. Славнозвісний переспів його Державіним — «Властителем и судиям», що мав неабиякий вплив на російську громадянську поезію першої половини ХІХ ст., був безперечно відомий Шевченкові.

пу «невольники», «неволя», «кайдани», «раб», «Єрусалим» (в даному випадку езопівський натяк на Україну) тощо.

- 243 *І язик мій оніміє,*
244 *Висохне, лукавий,*
245 *Як забуду пом'янути*
246 *Тебе, наша славо.*

У біблійному тексті немає відповідних рядків про «славу». Ці Шевченкові слова безпосередньо пов'язані з характерною для його громадянської поезії темою «слави України» («До Основ'яненка», «Гоголю», «І мертвим, і живим...»).

- 251 *Вавілоня*
252 *Дщере окаянна!*
253 *Блаженний той, хто заплатить*
254 *За твої кайдани.*

«Вавілоня дщере» — цей вираз неодноразово зустрічається в біблії і означає не якусь конкретну особу, а Вавілонське царство або місто Вавілон.

Не виключено, що образ вавілонської «дщери окаяної» в свідомості Шевченка асоціювався з особою Катерини II, яка покріпачила українських селян, зруйнувала Січ і знищила залишки автономії України («кайдани»). Адже Катерину II звали і «вавілонською блудницею» і «північною Семірамідою». Слово «заплатить» — тут у розумінні «відплатить», «помститися».

- 257 *І розіб'є дітей твоїх*
258 *О холодний камінь.*

Чи не є ці рядки прихованою «рекомендацією» царевбивства (Микола I і його брати — онуки Катерини II)?

ТРИ ЛІТА

Цей вірш став відомий шевченкознавцям лише 1906 р. після його публікації в журн. «Нова громада» (№ 10) Я. Забілою, який мав можливість скопіювати автограф з альбома «Три літа» в архіві Департаменту поліції. Жодного іншого автографа або списку досі не знайдено.

Вірш написаний 22 грудня 1845 р., коли, напередодні нового — 1846 року, поет наче підводив підсумки своєму духовному життю за останні «три літа». Оці «підсумкові» настрої вилилися у вірш, який і дав назву альбому автографів «Три літа».

В деяких виданнях Шевченка, починаючи від кн. «Поезії», 1927, т. I, де М. Новицький надрукував вірш «Три літа» попереду інших творів однойменного альбому, цей твір друкувався як заспів до поезій 1843—1845 рр. Таке розміщення не виправдане, навіть якщо компонувати поезії «трьох літ» не за хронологією: вірш має характер не заспіву, а скоріше ліричного епілога (до того ж, цей «епілог» написаний не з композиційних міркувань, а викликаний настроями цілком позалітературного змісту).

Думки й почуття, висловлені тут Шевченком, власне, не нові в його поезії періоду «трьох літ». Тим він і цінний, цей вірш, що в ньому поет втілює не якісь хвилинні скороминучі настрої, а свої сталі, воістину вистраждані почуття. Так, гіркоту прощання з юнацьким іdealізмом у ставленні до «людей» ми знаходимо в поезії «Заворожи мені, волхве», відчуття конфлікту з оточенням, зокрема з тими, хто раніше міг здаватися поету спільниками, — в посланні «І мертвим, і живим...» та в багатьох інших творах. Але ніде ще до цього твору поет так відверто й безпосередньо не сповідався собі й світу, який нелегкий і драматичний шлях пізнання пройшов він за ці «тяжкі три літа», ніколи ще він з такою твердою впевненістю й так свідомо не говорив про виняткове значення цих років у своєму духовному житті.

- 21 Висушили чадом, димом
- 22 Тії добрі сльози,
- 23 Що лилися з Катрусею
- 24 В московській дорозі.
- 25 Що молились з козаками
- 26 В турецькій неволі.
- 27 І Оксану, мою зорю

Йдеться про твори, написані Шевченком до 1843 р., в яких ще не було відверто революційного викриття дійсності, характерного для поезій періоду «трьох літ».

Катруся — героїня поеми «Катерина». Молитва козаків «в турецькій неволі» — в поезії «Гамалія». Оксана — Коваленко — подруга дитячих літ Шевченка. Тут поет говорить про поему «Мар'яна-черниця» (1841), присвячену Оксані (до неї звернений ліричний вступ поеми). В цей час поет вже знав про трагічну долю покровитки Оксани (описану згодом у вірші «Ми вкупочці колись росли»).

53 *І вони його вітали,*

54 *Гралися, хвалили...*

58 *І я прозрівати*

59 *Став потроху... Доглядаюсь,—*

60 *Бодай не казати.*

61 *Кругом мене, де не гляну,*

62 *Не люди, а змії...*

Хто ж ті «люди», яких тут картає поет? Це не людський рід взагалі. Автор найтрагічніших поезій в українській літературі, Шевченко ніколи не був ані мізантропом, ані песимістом. Рядки вірша мають значно конкретнішу соціальну адресу — її нам прояснюють інші громадянські поезії Шевченка періоду «трьох літ». Соціальний адресат цього вірша той самий, що й адресат сатири поезій «І мертвим, і живим...», «Холодний Яр» та інших, — це українське панство. Рядки 53—54 «І вони його вітали, гралися, хвалили» дозволяють навіть уточнити, проти якого саме суспільно-психологічного різновиду українського панства спрямований передусім вірш Шевченка. Відомо, що перший «Кобзар» Шевченка був досить прихильно зустрінутий тими колами дворян українського походження в Петербурзі й на Україні, які виявляли певні «національні симпатії» до української історії, літератури й етнографії. Звичайно, цей дворянський «малоросійський патріотизм» був надто поверховим і не заважав багатьом з цих «презавзятих патріотів» лупити шкуру з покріпачених нащадків тих козаків, славою яких вони ладні були вихвалятися перед усім світом. Але молодому Шевченкові фальшивий патріотизм отих всіх Скоропадських, Мартосів, Лукашевичів, Галаганів, Родзянок здавався тоді ще цілком щирим. Адже полтавський поміщик П. Мартос фінан-

сував видання його «Кобзаря», а коли Шевченко 1843 р. приїхав на Україну, місцеві пани наввипередки запрошували його у свої маєтки — «вітали, гралися, хвалили...». До того ж серед українського панства були не просто «українофіли», а й «народолюбці» типу поміщика П. Скоропадського, який, за висловом Шевченка, «пив горілку з мужиками і вольнодумствував в шинку» («П. С.»).

Перебуваючи на Україні в 1843 і 1845 рр., Шевченко мав сумну можливість розпізнати справжнє кріпосницьке обличчя багатьох вельможних «шанувальників» своєї музи. «...Шевченко уже розчаровался в некоторых наших панах и посещал весьма немногих,— пише саме про ці роки в своїх спогадах О. Афанасьєв-Чужбинський.— Не отсутствие радушия или внимания, не какое-нибудь высокомерие оттолкнули его, а печальная власть бывшего крепостного права, выражавшаяся в той или другой неблагоприятной форме, приводила эту благородную душу в самое мрачное настроение. Хоть перед нами везде все старались показывать домашний быт свой в праздничном виде, однако трудно было обмануть человека, подобного Шевченку, который, выйдя сам из крепостного сословия, очень хорошо знал кулисы и декорации на сцене помещичьей жизни.

Мне очень памятен один случай. В уездном городке [Лубнах], не желая отстать от других, один господин пригласил Шевченка обедать. Мы пришли довольно еще рано. В передней слуга дремал на скамейке. К несчастью, хозяин выглянул в дверь и, увидев дремавшего слугу, разбудил его собственноручно — по-своему... не стесняясь нашим присутствием... Тарас покраснел, надел шапку и ушел домой. Никакие просьбы не могли заставить его возвратиться»¹.

Той факт, що найбільш освічена частина українського суспільства у своїй масі не могла й не хотіла стати вище своїх класових інтересів, і зумовив настрої гіркого розчарування, які характерні не тільки для цього вірша, а й для багатьох Шевченкових поезій періоду «трьох літ».

¹ А. Чужбинський, Воспоминания о Т. Г. Шевченке, СПб, 1861, стор. 11.

- 65 *І тепер я розбите*
 66 *Серце ядом гою,*
 67 *І не плачу, й не співаю,*
 68 *А вию с о в о ю.*

Духовне «прозрівання» поета, про яке він пише в цьому вірші, не могло не визначити й розвитку його творчого методу, змісту й тематики його творів. Хоч і в цей період Шевченко широко користується ще художніми засобами романтичної поезики, його основним творчим методом стає критичний реалізм. В рр. 65—68 автор «Сну» і «Кавказу» говорить, що віднині саме сатира й гнівне викриття є визначальними рисами його музи.

- 93 *Добрідень же, новий годе,*
 94 *В торішній свитині!*
 95 *Що ти несеш в Україну*
 96 *В латаній торбині?*
 97 *«Благоденствіє, указом*
 98 *Новеньким повите».*
 99 *Іди ж здоров, та не забудь*
 100 *Злидням поклонитись.*

Цією саркастичною кінцівкою поет надав твору відверто політичного спрямування. Слово «жебрак» жодного разу не згадане поетом, але Новий рік зображений саме жebraком. Він іде на Україну «в торішній свитині» з атрибутом жebraцтва — «латаною торбиною» за плечима. Словами «в торішній свитині» поет підказує, що й новий рік буде для народу таким же злиденним, як і рік минулий. В його «латаній торбині» царський подарунок Україні — «благоденствіє, указом новеньким повите». У цих словах — глузування сатирика з характерної для миколаївського царювання безплідної законотворчості. Можливо, Шевченко мав тут на увазі численні укази про селянство, якими Микола I марно намагався «лікувати» кріпосне право (указ 1842 р. про «обязанных» селян, закон 1844 р. про дворових, створення в Південно-Західному краї губернських комітетів для введення «инвентарных правил» та інші, за виразом Белінського, «робкие и бесплодные полумеры в пользу белых рабов»²). Микола I шість разів створю-

² В. Белинский, Полн. собр. соч., т. X, стор. 213.

вав секретні комітети для вивчення селянського питання, але Росія «благоденствувала» тільки на папері. Шевченко тут вдруге (після «Кавказу», див. коментар до цього твору) осміює вираз «благоденствіє», який в його часи був чимсь на зразок офіційного визначення стану Росії. «Благоденствіє» в жебрацькій торбині! — сарказм, гідний великого сатирика.

«ЯК УМРУ, ТО ПОХОВАЙТЕ» (ЗАПОВІТ)

«25 декабря 1845 в Переяславі» — так датований вірш у збірнику автографів «Три літа». Це останній твір, написаний поетом у 1845 р., і останній з записаних в альбом «Три літа».

Вірш побачив світ ще за життя Шевченка — 1859 р. в безцензурному виданні «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» (Лейпциг), де його надруковано під назвою «Думка». Як і більшість своїх революційних поезій періоду «трьох літ», Шевченко не призначав цей твір для легального друку. В царській Росії вірш не друкувався повністю аж до революції 1905 р. Вперше в Росії він був опублікований тільки в уривку (8 рядків з 24) у «Кобзарі» 1867 р. Це видання вийшло без попередньої цензури, отже, купюра належала редакторові — М. Костомарову і була, зрозуміло, вимушеною. В «Кобзарі» 1867 р. твір вміщено під редакторською назвою «Заповіт», яка від того часу стала традиційною (в усіх відомих Шевченкових автографах вірш — без назви).

«Заповіт» написаний Шевченком, коли він, хворіючи, жив у Переяславі у міського лікаря А. Козачковського. Ймовірно є припущення, що викликані хворобою думки про смерть навіяли Шевченкові задум написати свій поетичний заповіт. Але, як вірно підкреслює дослідник цього твору Г. А. Нудьга, тяжка хвороба була лише поштовхом до написання, а «причини, що породили твір, криються в тій суспільно-політичній діяльності, яку спостерігав і вивчав поет у 30—40-х ро-

ках, особливо протягом 1843—1845 рр.»¹. «Заповіт» був породжений тими ж суспільно-політичними умовами і мав те саме ідейне спрямування, що й інші революційні поезії Шевченка цих років. Було б перебільшенням розглядати цей твір як якийсь новий етап в ідейно-творчому розвитку Шевченка після написання «комедії» «Сон» та інших революційних поезій 1843—1845 рр. (така думка іноді зустрічається в літературі). Правильніше сказати, що «Заповіт» гідно увінчує той етап духовного зростання Шевченка, який дістав у літературі назву періоду «трьох літ». Записаний останнім в альбом «Три літа», «Заповіт» є наче епілогом до поезій 1843—1845 рр. (хоч, пишучи його, Шевченко навряд чи дбав про композиційну завершеність цього зібрання своїх поезій).

Написаний з величезною силою ліричного почуття й революційної пристрасі, «Заповіт» залишив глибокий слід у духовному житті українського народу і досі є одним із найулюбленіших творів Шевченка не тільки на Україні, а й далеко за її межами. Поряд із такими поезіями, як «Сон», «Кавказ» та ін., цей вірш відіграв неабияку роль у піднесенні революційної свідомості мас. «До «Заповіту» Шевченка звертаються майже всі покоління революційних борців за соціальне і національне визволення народів Російської імперії, особливо на третьому етапі визвольного руху. Окремі рядки, вислови і цілі строфи з «Заповіту» не раз цитувалися в листівках, прокламаціях, підпільних виданнях, що з'являлися в ХІХ—ХХ ст. в Росії й на Україні»².

Є відомості, що В. І. Ленін любив співати «Заповіт», особливо його рядки «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте»³.

Популярною революційною піснею «Заповіт» стає вже в 70—80-х роках. Музику до нього в різні часи писали М. Лисенко, М. Вербицький, К. Стеценко,

¹ Г. А. Нудьга, «Заповіт» Т. Г. Шевченка, Вид-во АН УРСР, К., 1962, стор. 6. У цій розвідці, матеріали якої частково використані в нашому коментарі, читач знайде вдалих історико-літературний і стилістичний аналіз твору.

² Там же, стор. 21.

³ І. Романченко, Він знав і любив Кобзаря, «Літературна газета», 21.IV 1961.

Я. Степовий, В. Заремба, С. Людкевич, С. Лятошинський та ін. Але загальновідому мелодію «Заповіту» створив десь у 70-х роках не професійний композитор, а музикант-аматор з Полтави Гордій Павлович Гладкий (за одними відомостями — власник крамнички «Чай К. и С. Поповых»⁴, за іншими — прикажчик у чайній Петрових⁵). Надзвичайно емоційна музика Г. П. Гладкого сприяла поширенню «Заповіту» як революційної пісні (цей вірш друкувався у багатьох збірниках революційних пісень)⁶.

Поетичні заповіді, звернення поетів до нащадків, ліричні прощання з світом, автоепітафії і т. п. форми здавна існували в світовій поезії (пригадаймо «Памятник» Державіна і «Я памятник себе воздвиг нерукотворный» Пушкіна, що йдуть від Горацієвої оди до Мельпомени, «Малий заповіт» і «Великий заповіт» Ф. Війона, «Прощай» Беранже, а з творів радянської поезії — «Во весь голос» Маяковського). Але Шевченко, пишучи «Заповіт», не скористався якоюсь традиційною формою чи певним літературним зразком. Він створив цілком оригінальний і неповторний твір, поява якого, проте, була закономірною і підготовленою всім розвитком Шевченка — поета селянської революції. В «Як умру, то поховайте» виразно відбилися ті найхарактерніші риси Шевченкових політичних поезій, які стали помітними вже в громадянських мотивах першого «Кобзаря» і остаточно закріпилися у його творчості в 1843—1845 рр. Для Шевченка властиве ліричне розв'язання революційно-політичної теми. В своїх політичних поезіях він звичайно виступає від свого імені, говорить про своє ставлення до світу. Саме тому політичні поезії Шевченка — це здебільшого монологи. Монологічну форму має і «Заповіт». Цей вірш — яскравий приклад того, що ліричне поетове «я» було невіддільне від суспільної справи, якій він служив: навіть

⁴ «Про походження музики «Заповіту». У погодженні з І. М. Різенком подав В. Драний», «Музика масам», 1929, № 1, стор. 21—22. Див. також згадану розвідку Г. А. Нудьги.

⁵ Н. Андрієвська, Т. Некрасова, «Заповіт», «Вечірній Київ», 21.IV 1961.

⁶ Див. Г. А. Нудьга, «Заповіт» Т. Г. Шевченка, стор. 22.

почуваючи себе на порозі небуття, він думає про долю батьківщини і пише свій поетичний заповіт як заповіт політичний (треба застерегти, проте, що Шевченків вірш є не політичним документом, а художнім твором, політичні ідеї якого мають образне втілення).

За своїм революційним і літературним значенням «Заповіт» давно вийшов за межі України й української літератури. Перший повний переклад його на російську мову здійснив на початку 60-х років відомий поет-революціонер М. Михайлов. Під впливом Шевченкового «Заповіту» написав свої вірші «Перед смертю» і «Завещание» народник — член гуртка чайковців С. Синегуб⁷. З усіх поезій Шевченка «Заповіт» найбільше перекладався на мови світу. Крім російської, уже в ХІХ ст. він був перекладений на польську, сербську, болгарську, чеську, німецьку, французьку і англійську мови. В наш час відомі переклади «Заповіту» більше як на 50 мов світу⁸.

1 *Як умру, то поховайте*

Цікаво, що дуже схожий рядок є в одному з варіантів відомої народної пісні «Гей гук, мати гук! де козаки п'ють!»

Як я умру, то й поховайте

І до моєї та миленької листи подайте!

Цей варіант опублікований 1854 р. А. Метлинським у зб. «Народные южнорусские песни» (стор. 449).

15 *а до того*

16 *Я не знаю бога.*

Варте уваги, що ці антиклерикальні рядки написані 25 грудня 1845 р., тобто на різдво. Ось які думки про релігію володіли поетом у день найбільшого християнського свята!

17 *Поховайте та вставляйте,*

18 *Кайдани порвіте*

19 *І вражою злою кров'ю*

20 *Волю окропіте.*

Ці революційно-закличні рядки — ідейна й емоційна

⁷ Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1961, стор. 357.

⁸ Г. А. Нудьга, «Заповіт» Т. Г. Шевченка, стор. 28.

кульмінація твору. Революційна закличність з формального боку дещо відрізняє «Заповіт» від інших революційних монологів Шевченка, для яких більш характерними є не безпосередні звертання до народу й заклики типу «вставайте, кайдани порвіте», а ствердження майбутньої перемоги революції типу «встане правда», «встане воля», «буде правда», «встане Україна», «розкуються... люде», «царя до ката поведуть» тощо.

Революційно-закличні форми дуже поширені в світовій громадянській поезії, розрахованій на безпосередній пропагандистський вплив на читача. Зокрема, традиційними для революційної поезії різних часів і народів є й образи типу Шевченкового «вставайте» (пор. «Восстаньте, падшие рабы» з напевно відомої Шевченкові оди Пушкіна «Вольность», «Повстаньте, гнані і голодні», «Вставай, подымайся, рабочий народ» і т. п.) і «кайдани порвіте» (образ «кайданів» як символ політичного і соціального гніту був дуже популярним у російській волелюбній поезії і вживався Шевченком ще до написання «Заповіту»).

Рядки 17—20 «Заповіту» набули надзвичайної популярності в мові революційної публіцистики і в живій мові. Їх цитували в прокламаціях та інших пропагандистських виданнях. Так, 18 березня 1883 р. харківські народовольці видали українською мовою листівку «Люде добрі», яка закінчувалася Шевченковими словами: «Вставайте, кайдани ломайте і злою вражою кров'ю волю окропіте»⁹. В епіграфі прокламації, яку розповсюджував 1914 р. Київський комітет РСДРП, цитується «Заповіт»: «Вставайте — кайдани порвіте!»¹⁰.

⁹ Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература, стор. 360.

¹⁰ О. З. Дун, Використання поезій Шевченка в більшовицьких прокламаціях, «Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції», Вид-во АН УРСР, К., 1958, стор. 321.

ЗМІСТ

Від автора	3
Причинна	11
На вічну пам'ять Котляревському	18
Тарасова ніч	21
Катерина	34
Перебендя	52
До Основ'яненка	52
Іван Підкова	58
«Думи мої, думи мої»	65
Н. Маркевичу («Бандуристе, орле сизий!»)	68
На забудь Штернбергові	72
Гайдамаки	75
Гамалія	113
Розрита могила	121
«Чигрине, Чигрине»	132
Сон («У всякого своя доля»)	136
«Заворожи мені, волхве»	183
Гоголю	186
Єретик (Іван Гус)	195
Сліпий (Невольник)	222
Великий льох	237
«Стоїть в селі Суботові»	278
Кавказ	280
І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє	312
Холодний Яр	348
Давидові псалми	353
Три літа	361
«Як умру, то поховайте» (Заповіт)	366